

ମହାନଦୀର ଏହି

[ଜନନୀଦେବୀ ପ୍ରତିମାବିଧିରୀରୀ ବସାବିଧି]

1991

649 44 2021
24-2-61

4342

આ ઝાલે લેલે કાપીલો : અમલોલો.

1971-1972

22092

27-

MINERAL SPRING

નિવેદન

“જામનગરની ભીતરમાં” પ્રગટ કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે.

પ્રજાની કાયદેસર અને ખંધારણીય પ્રવૃત્તિને કચડી મારવા માટે દેશી રાજ્યો તરફથી આજે જે જંગલી ઉપાયો લેવાઈ રહ્યા છે, તેની સામે દેશી રાજ્યોની ખડાર વસતી પ્રજાનો લોકમત કેળવવા અને તેનો સક્રિય સાથ અને સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે દેશી રાજ્યોમાં ચાલતી પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિ અને તેની સામેના રાજ્યોના આક્રમણોનાં ચિતારો પુસ્તકો દ્વારા આપવા આતે જરૂરી છે. આવી એક જરૂરીયાત પૂરી પાડવાનો અમારો આ એક નસ પ્રયાસ છે.

નવાનગર રાજ્યની પ્રજાકાય પ્રવૃત્તિ અને તેનો વિકાસ અને તેની સામે રાજ્યની વ્યવસ્થિત ગુંડાગીરી, આ બધાનો લેખકે આ પુસ્તકની અંદર સુંદર ચીતાર રજુ કર્યો છે.

આ પુસ્તકની અંદર જરાપણ અતિશયોક્તિ વગર, બનેલા અને સાચા જ બનાવો આપવામાં આવ્યા છે. આ સંબંધો લેખકે ઉપસંહારમાં વિસ્તારથી જણાવેલ હોઈ અમે તેનું પુનરાવર્તન કરતા નથી.

અમને આશા છે કે, ગુજરાતની જનતા અમારા આ પ્રયાસને સારો આવકાર આપશે.

પ્રકાશક

અનુક્રમ

નિવેદન

૧ પશ્ચિમ	૧
૨ રાજકોટની લક્ષ્ય પહેલાં અને પછી	૫
૩ "જવાબદાર રાજનંત્ર"	૨૦
૪ ભાથુવડ	૨૬
૫ ભરવાડ પટેલ સીઆ	૩૦
૬ કાળાવડ, ધુતારપુર, આલંબા અને જોડિયા	૩૭
૭ "સમાધાન"ના પ્રત્યાધાતો	૪૬
૮ ૨૦ મી એપ્રિલ	૫૫
૯ કોમી અથડામણના પ્રયાસો	૭૬
૧૦ મરાસીઆ તાલીમ વર્ગ	૯૦
૧૧ નંખળી નીતિ	૯૬
૧૨ જામજોધપુર અને જામનગર	૧૧૪
૧૩ કૃત્રિમ ભવ	૧૨૦
૧૪ મધ્યકાલિન કીમિયા	૧૨૬
૧૫ સર્વ સત્તાધીશ ગુંડા ટોળી	૧૩૬
૧૬ જામનગરને પગલે પગલે	૧૪૨
૧૭ શાહી સરકારની જવાબદારીઓ	૧૪૭
૧૮ મહાસભાની જવાબદારીઓ	૧૫૬
૧૯ ઉપસંહાર	૧૬૭
૨૦ પરિશિષ્ટો	૧૭૩

(૧) નિવેદનો

(૨) "સમાધાન"નો ખરડો

(૩) રાજ્યની જાહેરાત

(૪) પ્રમુખનું નિવેદન

પરિચય

નવાનગર રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં જે થોડા મહત્વનાં રાજ્યો આવેલાં છે તે પૈકી એક છે અને પશ્ચિમ હિંદ દેશી રાજ્યો એજન્સીમાં-કાઠિયાવાડમાં-તે આવેલું છે. પહેલા વર્ગના રાજ્યના તમામ અધિકારો અને હકુમત તે ભોગવે છે. રાજ્યની વાર્ષિક આવદાની સરેરાશ એક કરોડ રૂપિયાની છે. રાજ્યની વસ્તી આશરે પાંચ લાખની છે અને તે રાજ્યના મુખ્ય શહેર જામનગર અને આશરે સાતસો જેટલા ગામડાંઓમાં વસે છે. રાજ્યને પોતાનું બંદર છે અને તે બેડી બંદરના નામથી ઓળખાય છે. મરહુમ મહારાજ જામ સાહેબ શ્રી રણજીતસિંહજી ઘણા વખત સુધી, હિંદુસ્તાનના નરેન્દ્રમંડળનાં ચાન્સેલર હતા. અને ત્યાર પછી, આ હોદ્દો વર્તમાન રાજવી જામસાહેબ શ્રી દિગ્વીજયસિંહજી ભોગવી રહ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં નવાનગર રાજ્યની ચાલુ રાજ-વહીવટની નીતિ કેવાં મંદારની છે તેનો આછો ખ્યાલ

જાહેર જનતાને આપવાનો પ્રયાસ કરે છું, કારણ કે, હું માનું છું કે અમારા રાજવી મહારાજા જામસાહેબ હિંદુસ્તાનના નરેન્દ્રોમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે, અને તેઓ રાજવહીવટની જે રીતીનીતિ પસંદ કરે, તે ઘણાં ખરાં દેશી રાજ્યોની નીતિને મહત્વની રીતે કુદરતી રીતેજ અસર પાડે છે, અને ખરું કહું તો રાજવહીવટ કરવાની તેમની નીતિએ અને પ્રજા સાથે કામ લેવાની તેમની રીતિએ, ઘણાં દેશી રાજ્યોની અંદર ભારે અસર કરી છે, અને તે નીતિ રીતી ઘણાં રાજ્યોએ સીધી કે આડકતરી રીતે વ્યવહારમાં મુકેલ છે.

નવાનગર રાજ્યની અંદર હર હંમેશા શું બને છે અને શું બન્યે જાય છે, તેનું વર્ણન અને ચીતાર બીજા અનેક રાજ્યોની અંદર શું બની રહ્યું છે અને બને છે, તે સમજાવવાને અને તેનો આછો જ્યાલ આપવાને પૂરતું છે.

નરેન્દ્ર મંડળના પ્રમુખ તરીકે, કેાઈ જાહેર સભાના પ્રમુખ તરીકે અગર તો કેાઈ સંસ્થા અગર વ્યક્તિના નોતરાયેલા મહેમાન તરીકે, જ્યારે જ્યારે અમારા મહારાજાને ભાષણ કરવાની તક મળે છે, ત્યારે ત્યારે કેાઈ પણ પ્રકારે ભાષણનું કરવા તેઓ ચૂકતા નથી. તેઓશ્રી પોતાના ભાષણો પહેલેથી ખરાબર તૈયાર કરાવે છે અને ત્યારબાદ તેમની પોતાની લાક્ષણિક ઢબથી તેઓશ્રી જાહેર સભામાં ઉચ્ચારે છે. તેઓના ભાષણોની ભાષા અને તેમાં

રહેલાં ભાવો એવી સરસ અને સુંદર રીતે મુકે છે કે, જે લોકો આ ભાષણો વાંચે છે અગર તે સાંભળે છે તેમના ઉપર એવા પ્રકારની છાપ તે ભાષણો પાડી શકે કે, મહારાજા જામસાહેબ એક ઘણું પ્રગતિકારક રાજવી છે અને લોકશાસનના પ્રખર અભ્યાસી અને ભારે પ્રસંશક છે. તેમજ, એક ઉમદા વિશાળ દિલના અને ઘણા જ ઉચ્ચ કેટીના તેઓશ્રી રાજવી છે.

આવા પ્રકારનાં ભાષણો વાંચનાર અને સાંભળનાર માનવીઓને સ્વાભાવિક રીતે જ એમ લાગે કે, નવાનગર રાજ્યની રાજ્યવહીવટની નીતિ ઘણી જ ઉમદા હશે. ત્યાંનું રાજતંત્ર ઘણું જ પ્રગતિકારક હશે. ત્યાંના રાજ્યવહીવટની અંદર પ્રજા અવાજને ઘણું જ મહત્વનું સ્થાન હશે. ત્યાંના રાજ્યવહીવટથી લોકો ખરેખર રીતે ઘણું સુખી અને અને સંતોષી હશે, અને જે સુંદર ભાવના અને ઉમદા વિચારો જામસાહેબ પોતાની વાણીમાં ઉચ્ચારે છે, તેવી જ ભાવનાથી આમું રાજતંત્ર ચાલતું હશે, અને ખરેખર નવાનગર રાજ્ય એક અનુદરણીય રાજ્ય હશે. (ઘડીભર એમ પણ માની બેસે કે, દેશી રાજસ્થાનોમાં નવાનગર રાજની રૈયત થવું એ પણ એક ભારે સહભાગ્ય હશે.)

આ તમામ ખેટી રીતે ઉત્પન્ન થતા ખ્યાલોને દૂર કરવા, અને અમારા રાજ્યમાં જે જાતની વસ્તુસ્થિતિ ચાલી રહી છે તે વસ્તુસ્થિતિને તેના ખરેખરા નસ સ્વરૂપમાં મુકવાનો આરો આ નસ પ્રયાસ છે. હું માનું

હું કે મારા આ પ્રયાસ રાજ્યની બહાર વસતાં અનેક માણસોની ભ્રમણા ભાંગી નાખશે. હું તો મારા દરેકે દરેક વાંચનારને સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક રીતે આ પુસ્તક દ્વારા ખાત્રી કરાવી આપવા માગું છું કે, અમારા રાજ્યમાં કાયદા અને વ્યવસ્થાનું તંત્ર નથી, પરંતુ વ્યવસ્થિત ગુંડાગીરીનું રાજ પ્રવર્તે છે. અમારા રાજ્યમાં અમારા મહારાજા જામસાહેબ સુધારા અને પ્રગતિની ગમે તેવી વાતો કરતા હોવા છતાં, તદ્દન આપબુદ અને બીનજવાબદાર રાજતંત્ર ચલાવે છે. લોકશાસનની કોઈપણ પદ્ધતિનો વિચાર, અરે ! રાજ્યવહીવટની અંદર પ્રજા અવાજને સ્થાન હોવાનો વિચાર પણ અમારા રાજવીમાં ઘૂણા પેદા કરે છે. અમારા રાજવી પ્રથમ પંડિતનાં આપબુદ રાજવીનું સ્થાન ભાગવે છે, અને પ્રત્યાઘાતિ રાજવી તરીકે પણ તેમને પહેલી કેાટીમાં મુકી શકાય. કમનશીબે, આવા અમારા પ્રત્યાઘાતિ રાજવી અરે તરફથી તેમના જેટલા, બદકે, તેથી પણ કાઠક વિશેષ પ્રત્યાઘાતી વિચારચરણીવાળાં સગાં સ્નેહીઓથી ઘેરાયેલાં છે. અમારા રાજવીએ તેમનાં ભાપણોની અંદર જગતભરને જે વાતો કહેવાનો વિલાસ કરેલ છે. તે વાતો પૈકી સોમા ભાગના વિચારો પણ તેમણે કાર્યમાં ઉતાર્યાં નથી. બહારથી ઉજ્જવળ લેખાતું નવાનગર રાજ્ય ખરેખર ભયંકર ગુંડાગીરીનું સ્થાન છે. અને આપબુદ શાસનના ચક્રમાં અનેક પાશવી કૃત્યો અમારા રાજ્યમાં સીધી અગર આડકતરી રીતે બેધડક બની રહ્યા છે. મારા આ કથનમાં રહેલી સંપૂર્ણ સત્યતાનો ખ્યાલ આ પછીનાં પાનાંઓ આપી શકશે.

રાજકોટની લડત પહેલાં અને પછી

બ્રિટિશ હિંદની પ્રજામાં રાજકીય જાગૃતીનો જુવાળ, પ્રજાના અમાપ ભોગો અને તેને અંગે મળેલા થોડા ઘણાં રાજકીય અધીકારો આ બધાને લઈને વર્ષોથી કચડાયેલી દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં જાગૃતિ આવે, અને તે પોતાની માથે લટાયેલી ગુલામીને ફગાવી દેવાને મથે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

બ્રિટિશ હિંદના આઠ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની સ્થાપના પછી હિંદુસ્તાનનાં તમામ દેશી રાજ્યોમાં આવી જાતની જાગૃતિ આવી, અને બ્રિટિશ હિંદના ધોરણે પ્રજાકીય હક્કોની પ્રજા માંગણી કરવા લાગી.

જામનગર પણ આમાંથી બાકાત રહી શક્યું નહિ. રાજકોટની લડતે જામનગરની પ્રજામાં નવો ઉત્સાહ અને નવો પ્રાણ રેડ્યો. વર્ષોથી ગુલામી ભોગવતી અને કચડાયેલી નવાનગર રાજ્યની પ્રજામાં રાજકોટની લડત પછી

જ રાજકીય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થઈ, તે પહેલાં તે આખા રાજ્યમાં અધિકાર જ છવાયેલો હતો.

નવાનગર રાજ્યની ગુંડાગીરીનો ઇતિહાસ આપતાં પહેલાં, રાજકોટની લડત પહેલાંનો, નવાનગર રાજ્યનો પ્રબળપીડક કારોબારનો આછો ખ્યાલ અહીં આપવો જરૂરી છે.

સામાન્ય રીતે દેશી રાજ્યોમાં હંમેશાં ત્રણ જાતની સભાબંધી હોય છે.

(૧) કાયદાથી પ્રતિબંધ મુકાયો હોય. (૨) મૌખિક હુકમથી પ્રતિબંધ મુકાયો હોય. (૩) ખંડારથી આવતી કેઈ વ્યક્તિને સભા કે ભાષણ કરવા સામે પ્રતિબંધ મુકાયો હોય.

રાજકોટની લડત પહેલાં અસારે ત્યાં બીજા પ્રકારની સભાબંધી ચાલતી હતી. રાજકોટની લડતની સાથે-સાથ આ પ્રતિબંધને પ્રબળે તોડીને સભા ભરવાનો માર્ગ મોકળો થયો.

સભાબંધી ઉપરાંત પણ, બીજી ઘણી જાગતોમાં અને ખાસ કરીને શહેરી સ્વાતંત્ર્યના હક્કોમાં, દેશી રાજ્યોમાં બે જાતના હુકમો અમલમાં હોય છે. એક કાયદાથી જાહેર કરેલા અને બીજા મૌખિક. શહેરી સ્વાતંત્ર્યની જાળતમાં તે કાયદેસરના હુકમો કરતાં મૌખિક હુકમોની સંખ્યા ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં વધારે

હોય છે. રાજાનો હુકમ કે ઈચ્છા એજ કાયદો હોય છે. આમાંનું એક અમારું રાજ્ય પણ છે.

રાજ્ય તરફથી સભાઓ ઉપર કાયદેસરનો પ્રતિબંધ નહિ મુકવામાં આવેલો હોઈને, એક વખત જામનગરના જાહેર કચેરી શ્રી. લવણપ્રસાદ શાહ અને શ્રી. કેશવલાલ કુંડલીયાએ ગાંધીસભાના સભ્યો નોંધાવા બાબત જાહેર સભા બોલાવેલી. આ સભાને બીનફેસી પોલીસે વિખેરી નાખેલા અને સભામાંની પેટ્રોમેક્ષ બત્તીઓ ઉઠાવી ગયેલા. આમ કાયદેસરની સભાને ગેરકાયદેસર રીતે, અને કાનૂનની વિરુદ્ધ જઈને બીનફેસી પોલીસદ્વારા વિખેરી નાખવામાં આવો.

અમારા રાજ્યની પ્રજાએ મરહુમ જામ સાહેબ શ્રી રણજીતસિંહજી ગાદીનશીન થયા પછી, રાજકોટની લડત શરૂ થઈ ત્યાંસુધી, કઠી પણ સંઘ, મીલન, લેખન કે વાણી, કેળવણી જાતનું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવ્યું નહોતું. અને રાજ્યના ગેરકારોબાર, નોકરશાહીની ગેરવર્તણૂક વગેરે સામે પોક્કાર ઉઠાવવો એ પણ “મૌખિક રીતે ગેરકાયદેસર” ઠેરવવામાં આવતાં પ્રજાને મુંઝે મોંએ સહન કરવું પડતું.

રાજકોટની લડત શરૂ થયા પહેલાં અમારે ત્યાં શહેર સ્વાતંત્ર્ય સંબંધી આ સ્થિતિ હતી.

એ તો જાણીતી વાત છે કે, સારાચે હિંદુસ્તાનમાં નવાનગર રાજ્ય મરહુમ જામ સાહેબના સમયથીજ એક

ભારે જુદી રાજ્ય તરીકે જાણીતું થયું છે. મરહુમ જમ-
સાહેબનો અંગત ખર્ચ ઘણો વધારે પડતો હતો. રાજ્યની
આવકના લગભગ ૬૦ ટકા તેઓ પોતાના અંગત ખર્ચમાં
વાપરતા. આ ભારે ખર્ચને પહોંચી વળવાને પ્રજા ઉપર
અને ખાસ કરીને ખેડુતો ઉપર ભારે કરવેરા નાખવામાં
આવેલા. આથી અમારું રાજ્ય કરવેરાની બાબતમાં ભારે
નામીયું બની ગયું છે.

ખેડુતોની ઉપર વિદ્યોત્રી અને કરવેરા ઘટવાને બદલે
દિન પ્રતિદિન વધતા જ રહ્યા છે. પરિણામે ખેડુતોની
ઉપજ કરતાં વિદ્યોત્રી અને બીજા કરવેરાની રકમ વધી
પડતાં, પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવાને ખેડુતોને
મોટી રકમનું કરજ કરવું પડે છે. નવાનગર રાજ્યના
ખેડુતો, આજે કોઈપણ રાજ્ય કરતાં, વધુ કરજદાર અને
દુઃખી છે. રાજ્યની ચૂસણનીતિના પરિણામે નવાનગર
રાજ્યનો ખેડુત આજે ભાંગીને ભુકેટો થઈ ગયો છે.

ખેડુતો પાસેથી વિદ્યોત્રી અને કરવેરાની બજતવાણી
ઘેટલી ભયંકર રીતે થાય છે કે, ખેડુતો ત્રાડી ત્રાડી
પોકારી ઉઠે છે. વિદ્યોત્રી ભરવામાં જે જરાયે કસુર થાય
છે તો, રેવન્યુ ખાતાના માણસો તેને નેતરની સોટી-
ઓથી ફટકારે છે, અંગુઠા પકડાવે છે, અને બીજી અનેક
રીતે હિરાન કરે છે.

અમારા રાજ્યમાં લાંચ રૂશ્વતનું જોર પણ બીજા
રાજ્યોનાં કરતાં અનેકગણું વિશેષ છે. એકેએક ખાતાના
માણસો, લાંચ મેળવવાને માટે ખેડુતોની ઉપર અવનવા

ત્રાસો ગુબ્બરે છે. જો ખેડુતો લાંચ આપવામાં આનાકાની કરે છે તો, તેને માર મારવામાં આવે છે, ખોટી રીતે આર્થિક તુકશાનીમાં ઉતારવામાં આવે છે, અને શક્ય તેટલી બોજ અનેક રીતે હેરાન કરવામાં આવે છે. રેવન્યુ ખાતાનો ત્રાસ આ બધામાં વિશેષ છે.

વેઠની બાબતમાં પણ અમારું રાજ્ય ઓછું નામીયું નથી. ખેડુતો ઉપરાંત ઢેઠ, કુંભાર, વાણુંદ વગેરે કોમો પાસેથી પણ દરેક ખાતાના માણસો ભયંકર રીતે વેઠ લે છે. ‘સાહેબ’નો હુકમ થતાંની સાથે જ વેઠ આપવાને માટે દરેકે તૈયાર રહેવું પડે છે. ખાતાના કામને અંગે હુબ્બર રૂપિયાનું તુકશાન થતું હોય તો પણ, એ કામને રજાતું સુકી, ‘સાહેબ’ની વેઠ કરવાને માટે હાજર થવું પડે છે. આમાં જો એક મીનીટનું પણ મોડું થાય છે તો, ‘સાહેબ’ના ગુસ્સાનો એ બિચારાને ભોગ થવું પડે છે. તૈયાર કરેલાં બગાંને રજાતાં સુકીને, વેઠ માટે ખેડુતોને હાજર થવું પડ્યું હોય એવા અનેક દાખલાઓ છે. ખેડુતો ઉપરાંત ખડ વાઢીને, બગતણ વેચીને કે એવી મજૂરી કરીને ગુજરાન ચલાવતાં હરિજનોને પણ આજ રીતે વેઠ આપવી પડે છે. દરબારી નોકરોને જોઈતું બગતણ આ કોમે પૂરું પાડવું પડે છે. દરબારી અને દરબારી નોકરોનાં જનાવરોને જોઈતો વાસચારો પણ આ કોમે જ પુરો પાડવાનો હોય છે. આ નીતિનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, વેઠના ત્રાસે, ઉપરોક્ત કોમને ખાતાની રોજી કમાવાનો પૂરતો સમય રહેતો નથી અને એથી તેની આર્થિક બેહાલી દિન પર દિન વધતી રહે છે.

અમારા રાજ્યના દરેક ખાતાના માણસોનું એક આપણુદ માનસ એવું થઈ ગયું છે કે, બોલાવ્યાની સાથે જ, જો કોઈ વેડીયો હાજર નથી થતો તો, એમાં એને પોતાનું ભયંકર અપમાન લાગે છે, અને વેડીયો મોટો બગવાખોર બની ગયો જણાય છે, અને પછી તો, એને ‘સીધો’ જ કરવાનો નિર્ણય કરી નાખે છે.

આટલોટ તાલુકાના ભાડલા ગામે, તાજેતરમાં જ, આવા અમલદારનો ભોગ એક હરિજન બનેલો તેનો દાખલો અહિં આપવો જરૂરી છે.

એક સ્થાનિક અમલદારે, ઘોડા માટે ગા. કાપવા એક હરિજનને બોલાવ્યો. હરિજનને તેના ઘર કામને અંગે આવતાં જરા મોટું થયું. અમલદારને એમાં પોતાનું માન હણાતું દેખાયું. તેના યુસ્માનો પાર રહ્યો નહિ, અને હરિજનને સખ્ત રૂપે ખડના ઓરડામાં પૂરી દેવાનો હુકમ કર્યો. હરિજનને પૂરી તાણું મારીને ‘સાહિબ’ વધુ શીકાર માટે ગામડામાં ઉપડ્યા. પાછળથી પૂરા-યેલો હરિજન, ઓરડામાં પડ્યો પડ્યો બુમો પડવા લાગ્યો, કારણ કે, તેને સરપ કરડ્યો હતો. નીચેના અમલદારોએ ઓરડો બોલવાની ના પાડી, કારણ કે, ‘સાહિબ’ની સખ્ત મનાઈ હતી. મોડકેથી ‘સાહિબ’ પધાર્યા ત્યારે, હરિજન બેભાન અવસ્થામાં પડ્યો હતો. હરિજનના નશીબ સંજોગે એક ફકીર સરપ ઉતારનાર મળી ગયો, અને એથી હરિજન બચી જવા પામ્યો.

આ અનાવની ઉપર જાણ થઈ. પણ, તેને કાંઈ મહત્ત્વ અપાયું નહિ. કારણ કે આવા પ્રસંગો અમારે ત્યાં તદ્દન સ્વાભાવિક થઈ પડ્યા છે.

આ ઉપરથી, અમારે ત્યાં વેહનો કેટલો વાસ હશે, એ કલ્પવું કોઈને માટે પણ સુશકેલ નથી.

જકાત ખાતાના અમલદારોનો વાસ પણ ગરિબ ગામડીયાઓ ઉપર ઓછો નથી. લાંચ રૂશ્વત અને વેહનો વાસ આ ખાતાના માણસોનો પણ, ગામડીયા વર્ગે ભોગવવાનો હોય છે. લાંચ મેળવવાને માટે ઘણી વખત, જકાતચોરીના ખોટા આરોપો બેઠુતો ઉપર સુકવામાં આવે છે, અને પછી જુદી જુદી અનેક રીતોએ પજવવામાં આવે છે કે જેથી ગિયત્તો ગામડીઓ વાસી જઈને લાંચ ચાપી દે છે.

જો અમારો બેઠુત, અમારે બાબુઓથી દુઃખથી દેરાયેલો, ગરીબને દોષ દેતા પડ્યો છે. નથી તેના મોઢાં ઉપર મુઠ કે નથી તેના શરીર ઉપર સાઈ વસ્ત્ર. હજારો મણુ ઘડે પકાવે છે, છતાં, તેના ભાણામાં જુવાર બાજરનાં સુકા મોટલા સિવાય બીજું હોતું નથી ! હજારો મણુ કપાસ પકાવે છે છતાં, તે કે તેના બેસાં છોકરાં કદી સાઈ વસ્ત્ર, વારં પરબે પણ પામતાં નથી ! બગામાં સેંકડો મણુ અનાજના ઢગલા, વરસો વરસ કરે છે, પણ, આખરે તો તેને પછેલી બંજેરીને જ બગામાંથી વિદાય લેવી પડે છે ! અને પાછળ રહે છે, તેના કુટુંબનાં ભરણ પોષણની

ચીન્ટા અને કરમ. આ ચીન્ટા ખેડુતના હૃદયને ફેલી
ખાતી હોય છે, ત્યાં અમલદારોની કનડગત ચાલુ થાય
છે. આ સ્થિતિમાં ગિયારા ખેડુતના મનની અસ્થિરતા
કેટલી વધતી હશે, એ સહુકોઈ સમજી શકે તેવું છે.

અમારા રાજ્યમાં જકાતી દિવાલો ઘણી ઉંચી હોવાને
કારણે હુન્નર ઉદ્યોગ પણ વિકાસ પામી શક્યા નથી,
અને બ્રિટિશ હિંદના પ્રમાણમાં નવાનગર રાજ્યની પ્રજાને
ભારે મોંઘો માલ વાપરવો પડે છે. છેલ્લે છેલ્લે પ્રજાકીય
પ્રવૃત્તિને અંગે લોકોને સંતોષવાનાં એક દાવડુંપે,
થોડી વસ્તુઓમાં, કે જે વસ્તુઓની પ્રજાને કાયમી
જરૂરીયાત હોતી નથી, તેવી વસ્તુઓમાં થોડો જકાત
ઘટાડો કર્યો છે.

રાજ્યની આવક એક કરોડ રૂપિયા જેટલી હોવા
છતાં, પ્રજાને તેનો પુરો લાભ મળતો નથી. રાજ્યની
પ્રજાનો થોડો લાભ કેળવણીથી અલિપ્ત રહે છે. રાજ્યના
૨/૩ ભાગના ગામડાઓમાં પ્રાથમિક શાળાઓ પણ નથી,
અને આવકના માત્ર ૨૫ ટકા કેળવણી પાછળ ખર્ચવામાં
આવે છે. કેળવણી તરફની રાજ્યની આ બેઝલ બેપરવાઈને
અંગે વસ્તીના કેવળ ૨ ટકા લોકો જાણેલા છે.

મ્યુનિસિપાલીટી નામનું એક ખાતું ચલાવવામાં
આવે છે. તેના વડા અમલદારની નીમણુંક મહારાજા
જામ સાહેબ કરે છે અને તે સીધો તેઓ નામદારને જ
જવાબદાર હોય છે. પ્રજાને મ્યુનિસિપાલીટીમાં કશું જ

સ્થાન નહિ હોઈને, બીજા ખાતાની જેમ અહિં પણ પુરેપુરું અંધેર ચાલે છે. પ્રજાની તંદુરસ્તી જાળવવાની જરા પણ દરકાર રાખવામાં આવતી નથી. ઉપર ઉપરથી સુંદર દેખાતું જામનગર શહેર અંદર તો નકંને આંટી જાય એવું હોય છે. શેરીઓને સુધારવાને માટે કદી પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી. ચોમાસામાં આ શેરીઓની અંદર પાણી ભરાય છે, કીચડ જામે છે અને મચ્છરનો અતિશય ઉપદ્રવ થાય છે. પરિણામે આખા શહેરમાં એક સામટો રોગ ચાલે કાટી નીકળે છે.

પ્રજાને રાતનાં પૂરા અજવાળાની પણ સગવડ કરી આપવામાં આવતી નથી. શેરીઓની અંદર ઇલેક્ટ્રીક તો શું પણ, ઘાંસલેટની પણ પૂરી બત્તીઓ રાખવામાં આવતી નથી. જેથી ચોમાસા જેવી રૂતુમાં, અંધારામાં ચાલવું લોકોને અને ખાસ કરીને બેઠાં વર્ગને ભારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પાણીનો ત્રાસ વર્ષોથી છે. પ્રજાની આ ફરિયાદ એકલા જામનગર શહેરમાં નહિ, પણ બીજા અનેક શહેરો અને ગામડાઓમાં છે. છતાં, તેના તરફ રાજ્યે કદી લક્ષ આપ્યું નથી. નબળાં વર્ષ વખતે તો પ્રજાની આ મુશ્કેલીનો પાર રહેતો નથી. આજે વરસાદના અભાવના અંગે, જામનગર શહેર, અંભાળીયા વગેરે સ્થળે લોકોને પીવા માટે પણ પૂરું પાણી મેળવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે.

હાઉસ ટેક્સ જેવા ભારે અનેક કરો મ્યુનિસિપાલિટી ઉઘરાવતી હોવા છતાં, તેનો પૂરો બદલો આપી, પ્રજાની

પૂરેપૂરી સગવડો સાચવવાનું અને પ્રજાની તંદુરસ્તીને જાળવી રાખવાનું રાજ્ય જરાયે ઈચ્છતું નથી.

મહારાજા જામસાહેબે મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રજાકીય બનાવવાનો પોતાનો હેતુ જાહેર કરીને, તેનું બંધારણ ઘડવા માટે ગયા માર્ચ માસમાં એક કમીટીની નિમણૂક કરી, તેની ગેઝેટના વધારાથી પ્રજાને જાણ કરી. કમીટીની અંદરના માણસો અને કમીટીને અપાયેલી મર્યાદિત સત્તાથી, પ્રજાના કોઈ પણ વર્ગને, રાજ્યના શુભ હેતુ માટે શ્રદ્ધા બેઠી નહોતી. પ્રજાની આ માન્યતા આજે સાચી પડી છે. કમીટીની સ્થાપના કર્યાંને આજે ઘણા લાંબો સમય થઈ જવા છતાં, કમીટીનું કોઈ કામ થયું છે કે નહિ, એ કોઈ જાણતું નથી. પણ પ્રજા તો એ કમીટીનું મૃત્યુ થયેલું જ ગણે છે. આ કમિટિ નીમવા પાછળનો રાજ્યનો હેતુ પ્રજાની રાજકીય પ્રવૃત્તિને ઢીલી પાડવાનો અને પ્રજાના જીવસામાં જોળ નાખવા સિવાય બીજો કોઈ નહોતો એમ પ્રજા ત્યારે પણ માનતી અને આજે પણ માને છે.

જ્યારે ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય મ્યુનિસિપાલિટીઓ હસ્તી ધરાવે છે ત્યારે પણ, રાજાઓના મોવડી અમારા જામસાહેબને પ્રજાની સાથે નીકટનો સંબંધ ધરાવતાં મ્યુ. ખાતાને પણ, પ્રજાકીય બનાવવા સામે અતિશય નફરત હોય ત્યાં પ્રજા પ્રતિનિધિ સભા જેવી સંસ્થાની વાત શું કરવી?

મ્યુનિસિપાલિટીની જે પરવાઈને અંગે લોકોની તંદુરસ્તી બગડ્યા પછી પણ, પ્રજા પૂરેપૂરી દવા દારૂની સારવાર પામતી નથી. રાજ્યની આવકના માત્ર ત્રણ લાખ રૂપિયા તબીબી ખર્ચામાં પાછળ બચાવવામાં આવે છે. જામનગર શહેરમાં દવાખાના બડકાયાં છે પણ તેનો લાભ લાગતા વળગતા સિવાયનાને લેવો ઘણો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તબીબી ખર્ચામાં પાછળ બચાવતી આ રકમનો મોટો ભાગ પગાર અને સાધનો વસાવવા પાછળ બચાવવામાં જાય છે, જ્યારે દવા પાછળ તો નામની જ રકમ બચાવવામાં છે. ગામડાંનો ઘણો મોટો ભાગ તબીબી સહાય વગરનો રહે છે. પાંચ લાખની વસ્તી પાછળ માત્ર ત્રણ લાખ રૂપિયા, રાજ્યની આમદાનીના કેવળ ૩ ટકા બચાવવામાં આવતા હોય ત્યાં પ્રજા કેવીકે તબીબી સહાય પામતી હશે એ સમજવું કોઈને માટે પણ મુશ્કેલ કાર્ય નથી.

x

x

x

જામનગર રાજ્યમાં રાજ કેળવું છે? જામ સાહેબનું છે, જામ સાહેબના બાપનું છે, પ્રતાપસિંહજીનું છે કે દિવાન સાહેબનું છે, છે કેળવું, એનીજ કશી બબર પડતી નથી.

સૌ પોતાને સર્વ સત્તાવિશામની મન કાળા હુકમો અને ફતવાઓ કાઢે છે. રાજ્યમાં જામ સાહેબના કરતાં જામ સાહેબના બાપનું વધુ ઉપજાણ છે, જે પ્રજાને માટે સારું આદત સમાન છે.

જામ સાહેબના પિતાશ્રીનું નામ જીવાનસિંહજી છે અને તેઓ મરહુમ જામ સાહેબ શ્રી રણજીતસિંહજીના સગા ભાઈ થાય છે. તેઓને સૌ દાજી બાપુના નામથી ઓળખે છે.

દાજી બાપુ તદ્દન જુની રૂઢીના અને જુની ગરા-સીયાશાહીના એક આબાદ નમુના સમાન છે. નવો પવન તેઓને જરાયે અડકી શક્યો નથી રાજ્ય વહીવટનું તેમને જરાયે જ્ઞાન નથી. છતાં, તેઓ એકે એક બાબતમાં ટપલગીરી કર્યા વગર રહી શકતા નથી. સ્વભાવે તદ્દન ગરડ અને ઠરડ છે. વિવેક કે નરમાશ તેઓને જરાયે સ્પર્શી શક્યાં નથી. પૂરાણી પદ્ધતિ તેઓ પ્રજા પ્રત્યે અખત્યાર કરતા હોઈને, પ્રજામાં તેઓ ભારે તિરસ્કારને પાત્ર બન્યા છે. તેઓની ભાષામાં ગંદવાડ સિવાય બીજું કંઈ ઝરતું હોતું નથી.

જે રાજ્યમાં ખુદ રાજતના કરતાં પણ વધુ ઉપજાય છે, એવા આ દાજી બાપુના પતારે પડેલી પ્રજાના શા હાલ હવાલ થતા હશે, એ સૌ કોઈ સમજી શકે તેવી બીના છે.

પ્રતાપસિંહજી જામ સાહેબના મોટા ભાઈ થાય છે અને તેઓ રાજ્યમાં કોઈ પણ હોદ્દો ધરાવતા નથી. છતાં, તેઓનું પણ રાજ્યમાં ખુદ જામ સાહેબના જેટલું જ ઉપજાય છે.

દિવાન સાહેબ શેઠશ્રી મહેરવાનજી રાજ્યના ધણા જુના અને વફાદાર નોકર છે. તેઓનો હરેલો અને ભલો

સ્વભાવ પ્રજ્ઞનો કાંઈક અંશે ચાહ મેળવી શક્યો છે. પણ તેઓનું ઉપજણ ઘણું ઓછું છે. પોતાના હોદ્દાની રૂએ કરેલા હુકમોની અવગણના નીચેના અમલદારો અવારનવાર કરે છે. આ વસ્તુ તેઓ પોતે સારી રીતે સમજે છે. છતાં, અમારા રાજ્યનો બહારની દુનીયામાં જે ઉપરછલો મોભો જળવાય રહ્યો છે. એ મોભાનું ખંડન પોતાના જવાથી થઈ જશે, અને એથી પોતાની રાજ્ય તરફની વફાદારીમાં ઉણપ આવશે, એ ખ્યાલે તેઓ આજ સુધી હોદ્દાને વળગી રહ્યા છે. આમ છતાં, સામાન્ય રીતે સૌ તેઓનો માન મરતઓ જળવી રહ્યું છે. તેઓ જુની રૂઢીનાં પૂજક હોઈ પ્રજાનાં ભાગે પણ, તેઓ રાજ્યનો મોભો જળવવાનો મોહ છોડી શકતા નથી.

રાજ્યના આ ત્રણ ગુણ સ્વર્ણ ત્રિરાત્ર, દરેક પોતાનાં વડા અધિકારીઓ પણ સર્વાંત્ર યુગ્મા જેવા છે.

કોઈ ચોક્કસ રાજ્ય પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થિત કારિ-જારના અભાવનું આ પરિણામ છે.

અને આ પરિણામ ઘણું ભયંકર રીતે આવ્યું છે. એકે એક ખાતામાં જુગજ અવ્યવસ્થા અને અરાજકતા વેદા થવા પામી છે. નીચેથી તે કેઠ ઉપર સુધી, તમામ અમલદારો મન કાવે તે રીતે પ્રજાની ઉપર તુટી પડ્યા છે. લાંચ, રૂપત, વેઠ અને ત્રાસ એ આ બધાનું પરિણામ છે.

નાનામાં નાનો અમલદાર પણ આજે દોઢ જમ-સાહેબ થઈને ફરે છે. કારોબાર વ્યવસ્થિત નહિ હોઈને, દરેક ખાતાનાં માણસો ગમે તેવા હુકમો પ્રજા ઉપર છોડી શકે છે, અને ઘણી વખત તો અધરા અધર પ્રજા પાસેથી એવા પણ કરો ઉધરાવવામાં આવે છે કે જેની જાણ વડા અધિકારીઓ કે જુદા સદારામ જમ-સાહેબ અને દિવાન સાહેબને પણ હોતી નથી.

પ્રજા જાણે કેવું ગુલામ હોય, એવું રીતે, જવા અમલદારો પ્રજાની પાસેથી કામ લેવે છે. કોઈ કાયદો કે કાનુન અમારા અમલદારોને બંધન કરતાં નથી.

આ બધામાં રેવન્યું ખાતું સૌથી ચડી જાય તેવું છે. દરેક તાલુકાના મામલતદારો એટલી સત્તા જમાવીને બેઠા હોય છે કે, ઘણી વખત જુદા દિવાન સાહેબ કે જમ-સાહેબના હુકમને પણ ઘોળીને પી જાય છે. મામલતદારોનો હુકમ એજ કાયદો જની જાય છે, અને પ્રજાએ એજ માન્ય રાખવો પડે છે.

અને આ મામલતદારોની પીઠ થાગડતા રેવન્યુ કમીશ્નર પાછળ બેઠાજ હોય છે. દિવાન સાહેબનો હુકમ ફરી શકે, પણ રેવન્યુ કમીશ્નર ધનજીભાઈનો હુકમ જરાયે ફરી શકે નહિ, એટલી તેમની રાજ્યમાં સત્તા છે.

પ્રજાને આ સામે ઘણું કહેવાનું છે. પણ, કહે કેને ? જો કોઈ માણસ દિવાન સાહેબ કે જમ સાહેબ પાસે ફરિયાદ

જાય છે તો, પાછળથી નીચેનાં અમલદારોનો ભોગ થઈ પડે છે. અને સાંભળનાર છે કોણ? જમસાહેબની મુલાકાત તો દુર્લભ જ હોય છે. એમ છતાં, જો કોઈ દિવસ મુલાકાત થઈ જાય છે તો, ઉદ્દાના જમસાહેબનાં ગુસ્સાનો ભોગ થઈ પડે છે. દિવાન સાહેબ પાસે જાય છે તો, દિવાન સાહેબનાં દુકમની અમલદારોને મન એક કોડીની કિંમત છે. એથી પ્રજા ફરિયાદો જતાં પણ ડરે છે.

જમસાહેબ પોતાનાથી આ વરતુ અગ્નણુ નથી. પણ, તેઓ ઇરાદાપૂર્વક આ બધું ચલાવી રહ્યા છે. કારણ કે, પોતાના કમાઉ દિકરાને કાંઈ કહેવાનું તેમને કેમ સુઝે ?

આ બધાથી પ્રજા ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ઉઠી હતી. પોતાની મુકતીનો માર્ગ શોધી રહી હતી, એવામાં રાજકોટની લડત શરૂ થઈ, નવાનગર રાજ્યની પ્રજામાં જોર આવ્યું અને સાથે સાથે પોતાની મુક્તિની શોધ માટે રાજકીય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી.

નવાનગર રાજ્યના ઇતિહાસમાં આ પહેલી લોક-વ્યાપી રાજકીય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત હતી.

રાજકોટની લડત પહેલાંનો અને વર્તમાન સ્થિતિનો અમારા રાજ્ય કારોબારનો આ ચિતાર છે.

“ જવાબદાર રાજતંત્ર ”

રાજકોટની લડત દરમ્યાન, જામનગર શહેરમાં, રાજકોટની પ્રજાને ખડાદુરીપૂર્વક અને નીડરતાથી લડવા લડવા માટે એલિન'દન આપવા અને ખોલુ આર્થિક તેમજ નૈતિક મદદ કરવા માટે અનેક સભાઓ થતી. જવાનગર રાજ્યના પ્રતિહાસમાં આ પહેલીજ સુજાગ્રીય સભાઓ હતી, એટલે સભામાં સંકડો નહિ, પણ હજારોની સંખ્યામાં માણસો એકઠા થતા. લોકોનો ઉત્સાહ પૂર જોશમાં હતો, કારણ કે, સૌને ખાતરી હતી કે રાજકોટનો એક કિલ્લો સર થતાં ખીજ રાજ્યના કિલ્લાઓ વણીજ આસાનોથી છૂતાઈ જવાના છે. રાજકોટની મુક્તિની સાથે જ આઠ કરોડ રાજસ્થાની પ્રજાની મુક્તિ સંકળાયેલી હતી, અને એથી જ જવાનગર રાજ્યની પ્રજા ભારે ઉત્સાહ અને હોંશથી રાજકોટની લડતી પ્રજાને બધી સીતે સહાય કરી રહી હતી.

નવાનગર રાજ્યની પ્રજાએ નૈતિક તેમજ આર્થિક સહાય કરવા ઉપરાંત, રાજકોટના સંગ્રામમાં પચાસ ઉપરાંત જીવાનોનો પણ કાળો આપેલો. આ લડવાયાઓને રણ-સંગ્રામમાં વળાવવાને સારા એ શહેરની પ્રજા ઉદ્દતી, સ્ટેશન ઉપર માનવ મહાસાગર ઉલટતો ! કચડાયેલી અને દબાયેલી પ્રજાને હવે મુક્તિ હાથ વેંતમાં લાગવી.

ત્રણ મહિનાની લડતને અંતે રાજકોટની પ્રજાનો વિજય થયો. તમામ દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ પોતાનો વિજયગણી સૌએ વિજયોત્સવ માણ્યો. જામનગરની પ્રજાએ પણ આ ઉત્સવ ઉજવ્યો.

રાજકોટના સંગ્રામની પૂર્ણાહુતિ પછી, તમામ દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ સંગઠન સાધવું શરૂ કર્યું. નવાનગર રાજ્યની પ્રજાએ પણ એ નિર્ણય કર્યો, અને પ્રજા મંડળનો સ્થાપનાર્થે તા. ૮ મી જાન્યુઆરીએ આખા રાજ્યના કાર્યકરોનું સંમેલન મળ્યું. સંમેલનમાં પ્રજા મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી અને પ્રજા પરિષદ ભરવાનો નિર્ણય થયો.

પ્રજા મંડળનો અને પરિષદ ભરવાનો દ્યેય સ્પષ્ટ હતો. મહારાજા જામજીરાજની હવ છાયા નીચે, પ્રજાને જવાબદારતા સ્થાપવું એ પ્રજા મંડળનો દ્યેય હતો. આજના કહેલા અને અવ્યયસ્થિત કારોબારના સહનાં મૂળને શોધી, તેનું નિવારણ કરી, પ્રજા હિતની દ્રષ્ટિએ કારોબારમાં ફેરફાર કરાવવાનો પ્રજા મંડળનો આશય હતો.

અને છે. પ્રજા મંડળ સ્પષ્ટપણે એમ માનતું હતું અને હજી પણ માને છે કે, આ આશય ત્યારે જ ફળે કે, જ્યારે કારોબારમાં પ્રજાને સ્થાન મળે, અને આખો કારોબાર એકલા મહારાજા જમસાહેબને નહિ, પ્રજાને પણ જવાબદાર રહે, અને મહારાજા જમસાહેબના નીમાયેલાં નહિ, પણ, પ્રજાનાં ચુંટાયેલાં પ્રતિનિધિઓની બનેલી પ્રજા પ્રતિનિધી સભામાંથી. મહુમતિએ ચુંટાયેલા પ્રધાનો રાજ્ય ચલાવે.

પ્રજા મંડળનો આ ધ્યેય હતો અને છે, અને પ્રજા સમસ્ત વતી તેની આજ માંગણી હતી અને આજે પણ છે.

એમ જાંઘ તૂટે અને પ્રવાહ છુટે, એમ રાજકોટના વિજયે નવાનગર રાજ્યના પ્રજાના નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય સામેનો જાંઘ તોડી નાખ્યો, અને પ્રજા પુર જોશમાં આગળ અને આગળ વધવા માંડી. પ્રજાને હવે દુઃખનો અંત આવતો લાગ્યો. ઘણાં ઘણાં વર્ષોની બાતબાતે અતે, પ્રજાને નવો યુગ, નવું પ્રભાત દેખાવા લાગ્યું. પ્રજાના ઉત્સાહનો પાર નહોતો. પ્રજામંડળના આશ્રય નીચે પ્રજા સમસ્ત એકત્ર થવા લાગી.

પ્રજાની આ જાગૃતિ જોઈને સત્તાવાળાઓ ભડકી ઉઠ્યા હતા. કોઈ પણ સંજોગોમાં પ્રજાની આ પ્રવૃત્તિને તોડી નાખવાનું રાજ્યે નક્કી કર્યું હતું. આ તોડ ફેડના કામને અંગે કોઈ કાયદેસર કે જાંઘારણીય માર્ગો કામ લાગે તેમ નહોતા. કારણ કે, આ પગલાંને પ્રજા નિહરતાથી

ઠાકરે મારે તેમ હતું, અને એટલે જ, રાજ્યે પ્રજાને હખાવી દેવાને માટે, વાતકી અને જંગલી ઉપાયો ગૃહણ કરી ભયંકર રીતે ગુંડાગીરી ચલાવી.

પ્રજામંડળની જવાબદાર રાજતંત્રની પ્રવૃત્તિને વધુ વેગવાન બનાવવા માટે, જમનગરના યુવાનોએ યુવક સંઘની સ્થાપના કરી, અને પ્રજામંડળના પૂરક મંડળ તરીકે યુવક સંઘ કામ કરવા લાગ્યો. યુવક સંઘની સ્થાપનાને પરિણામે પ્રજા મંડળની ગામડાં અને શહેરની પ્રવૃત્તિ વધુ જોરદાર બની. ગામડે ગામડે યુવક સંઘના સભ્યો ધુમવા લાગ્યા અને પરિષદના કાર્યને પૂરી સફળતા અપાવવા માટે આશ્ચ પ્રજાને તૈયાર કરવા લાગ્યા. પરિણામે પ્રજામંડળના બળમાં દિન પ્રતિ દિન વધારો થવા લાગ્યો.

આ પ્રવૃત્તિને વેગ મળે એવો એક પ્રસંગ ખુદ મહારાજા જમસાહેબે આપ્યો. મુંબઈના જાણીતા ગુજરાતી દૈનિક અખબાર “મુંબઈ સમાચાર”ના પ્રતિનિધીને જમસાહેબે એક વખત સુલાકાત આપતાં એવી સતલખતું જણાવ્યું હતું કે, જો નવાનગર રાજ્યની પ્રજા એકત્ર થઈ, સામુદાયિક માંગણી કરે તો, કારોબારમાં સ્થાન આપવાની પ્રજાની માંગણીને સંતોષવા સામે તેઓ નામદારને કાંઈ હરકત નથી. હજી સુધી પ્રજાએ આવી કોઈ માંગણી તેઓની પાસે મુકી નથી. પ્રજાની કાયદેસર અને બંધારણીય પ્રવૃત્તિને ચલાવવા દેવા સામે તેઓ નામદારને કશી હરકત નથી.

“મુંબઈ સમાચાર”ના પ્રતિનિધિ સાથેની લંબાણ સુલાકાતનો આ સાર છે. એ વ્યાગળ કહ્યું તેમ અમારા રાજવીનું વર્તન દરેકમાં જોવાના કરતાં ઉલ્ટી જ દિશામાં હોય છે. “મુંબઈ સમાચાર”ના પ્રતિનિધિની સુલાકાતમાં તેઓએ જે સુશીલાણી વાતો કરી હતી, તેનો એક અક્ષર પણ અમલ કરવાની વાત તો શુદ્ધ રહી, પણ ત્યાર પછી તુરત જ, તેઓએ તેનાથી ઉલટું જ વલણ અપભ્રંશ કરી પ્રજાની ઉપર ભયંકર ગુંડાગીરી ચલાવી, પ્રજાની કાયદેસર અને બંધારણીય પ્રવૃત્તિને તોડી નાખવાનાં પ્રયત્નો આદર્યા. જે પ્રવૃત્તિ સામે પાતાને કશો વાંધો નથી એમ બઈકાલે ઉચ્ચારનાર રાજવીએ, વળતે જ દિવસે, એ જ પ્રજા પ્રવૃત્તિ સામે ગેરકાયદેસર અને અન્યાયિ વલણ દાખવી પ્રજાને કચરી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

પ્રજાની વધતી જતી જાગૃતિ અમારા રાજવીને મુંજવી રહી હતી. ચાલુ પદ્ધતિમાંથી એક કાંકરી પણ ખરે એ તેઓ નામદારને પસંદ નહોતું. પ્રજાની કાયદેસર કે બંધારણીય પ્રવૃત્તિ તેઓ કેઈપણ સંજોગોમાં ઈચ્છતા નહોતા.

પ્રજાએ માન્યું કે, મહારાજા જામ સાહેબની આપણી પ્રવૃત્તિ તરફ સહાનુભૂતિ છે. પ્રજાએ માન્યું કે, નવા યુગને અમારા રાજવીએ ખીછાવ્યો છે. પરિષદ દ્વારા જવાબદાર રાજતંત્રની માંગણી કરીએ, એ ખુદ જામસાહેબ પણ ઈચ્છે છે, એવી ભ્રમણા પ્રજાએ સેવી. પ્રજાની આ ખરેખર ભ્રમણા જ હતી, એની જાણ પ્રજાને અમારા રાજવીએ

ટુંક સમયમાં જ કરી. અમારા રાજવીના આવવાના અને જતાવવાના દાંતો ગુઢા હતા, એની જાણ કરવામાં તેઓ નામદારે બહુ જાણે સમય વિતાવ્યો નહિ. આટકોટમાં પ્રથમ ચેતવણી, અને પછી, જાણવડમાં તેનો અમલ થયો.

અમારા રાજવી પ્રજા મંડળ કે યુવક સંઘને, કોઈ પણ રાજકીય સંસ્થાની હયાતિ ઇચ્છતા નહોતા. પ્રજા પરિષદ ભરાય એ તેઓ નામદારને જરાયે કુચી વાત નહોતી. યુવકોના એકવારા ઉત્સાહ અને કાર્યથી ગામડાની સૂતેલી પ્રજા એકાએક જાગૃત બની હતી, એટલે રાજ્યે જોયું કે, પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિને જે થંભાવી દેવી હોય તે, પ્રથમ યુવાનોને સપાટામાં લેવા જોઈએ. આથી, યુવક સંઘના સભ્યો ઉપર ગુંડાગીરીનો પ્રથમ અખતરો અજમાવવામાં આવ્યો. આટકોટ તાલુકામાં એક પ્રસંગ દ્વારા યુવકોને ચેતવણીના સૂર સંભળાવવામાં આવ્યા.

શ્રી શાંતિલાલ દલાલ નામના એક સ્વયંસેવક સાયકલ ઉપર આટકોટ તાલુકાના ગામડાઓમાં પરિષદનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. તા. ૧૨ મી જાન્યુઆરીએ, જ્યારે તેઓ એક ગામથી બીજે ગામ જતા હતા ત્યારે, રસ્તામાં ચાર યુવાનીદારો, સામે બંદુક તાકીને ઉભા રહ્યા, અને મારી નાખવાની ધમકી આપી. હવે પછી જે પરિષદનું કામ કરે તે, છવતો નહિ જવા દેવામાં આવે, એવી સખ્ત શબ્દોમાં ચેતવણી આપવામાં આવી. આ સંદેશો તેના સહકાર્યકરોને પણ પહોંચાડવાની શાંતિલાલને ચેતવણી અપાઈ.

ભાણુવડ

આટકોટના બનાવ પછી પણ, યુવક સંવત્તા કાર્ય-કરોએ તેના કામને જરાયે ટીલમાં મૂક્યું નહિ, એટલે પછી તેનો આજ્ઞાત અનુભવ ભાણુવડ મુદ્દામે આપવામાં આવ્યો.

ભાણુવડમાં તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરીએ રાત્રી લગભગ ૬ વાગે બહિર સભા ચાલતી હતી. જામનગરના યુવક કાર્યકરો શ્રી રૂપજી નજરઅત્રી, કેશવલાલ કુંડ-લીયા, લાલજી જીવરાજ, ચુનીલાલ પોપટ તથા મગન-લાલ આંદલીયા પરિપક્વતા પ્રચારાર્થે આવેલા. સભા ખતમ થઈ, અને વીશેક જેટલા લાઠીવારી ગુંડાઓ જામનગરથી આવેલા યુવક કાર્યકરો ઉપર તુટી પડ્યા. મંચ ઉપર ઉભેલા રૂપજી અને કેશવલાલને ખેંચી નીચે પછાડવામાં આવ્યા અને લાઠીઓથી ટીપવામાં આવ્યા. તેઓનું રક્ષણ કરવા આવનારને પણ લાઠીઓથી સખત ધાયલ કરવામાં આવ્યા. રૂપજીને સાક્ષી ખાંધી ત્રણ ગુંડાઓ લાઠીઓથી

તેમના વાંસા ઉપર ફટકારવા માંડ્યા અને સખ્ત રીતે ઘાયલ કરવામાં આવ્યા. ચુનીલાલને વાંસા અને હાથ ઉપર માર પડવા ઉપરાંત, માથામાં એવી સખ્ત લાઠી પડી કે, તે લોહી લોહાણુ થઈ ગયા. કેશવલાલને વાંસામાં અને પગ ઉપર ખૂબ લાઠીઓ પડી. સ્થાનિક કાર્યકરો શ્રી બાબુભાઈ ઘેલાણુને પકડીને વાંસામાં પંદર વીંશ લાઠીઓ મારવામાં આવી તથા દલપતરામને હાથના ઠાંડા ઉપર અને વાંસામાં લગભગ પચીસેક જેટલા ફટકાઓ પડ્યા. જ્ઞાનનગરની આવેલા બીજા એ સુવક કાર્યકરો શ્રી લાલજી અને ચાંદલીયાને પણ લાઠીઓના ફટકાઓ પડ્યા. આ ઉપરાંત બીજા પંદરની વીંશ જેટલા સ્થાનિક માણુ-સોને પણ સારી એવી ઈજા થઈ. સખ્ત માર પડવાને પરિણામે, રૂબરૂને રાજકોટની ડા. વરીયાવાની હોસ્પિટલમાં એકે અડવાડીયું અને ચુનીલાલને જ્ઞાનનગરની ઈસ્વીન હોસ્પિટલમાં લગભગ એક માસ સુધી રહેવું પડ્યું.

આ કાવતરું વ્યવસ્થિત હતું, એ બતાવવા માટે એટલું બહુ થઈ પડ્યો કે, રોડ ખાતાનાં ખટારાઓનો આ ગુંડાઓને જ્ઞાનનગરથી લાવવા લઈ જવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગુંડાઓ પોતાનું કામકાજ પતાવી “ મહારાજ જામ સાહેબ ” ની જય બોલાવતા ખટારામાં બેસી રવાના થયા.

પાછળથી સૌને જાણ થઈ કે, ગુંડાઓની આચાત વીંશની નહિ, પણ સાઠ સીતેરની થઈ હતી. ગુંડાઓ પાસે એકલી લાઠીઓ

નહિ, પણ છરીઓ અને બંદુકો પણ હતી. જે પ્રજા અને ગુંડાઓ વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ હોત તો, આ સાધનોનો ઉપયોગ ગુંડાઓ માટે અનિવાર્ય હતો, એ સ્પષ્ટ હતું. પણ, પ્રજા પૂરી અહિંસક રહી એટલે પ્રજા અને ગુંડાઓ વચ્ચેનું ભારે સમબાણ થતું અટકી ગયું. ગુંડાઓની સામે જે સામનો થયો હોત તો, રાજ્યનાં આ રક્ષીત ગુંડાઓની પીશાચ લીલાનો ભોગ બાણવાહની પ્રજાને ભારે ભયંકર રીતે થવું પડત, એમાં શંકાને જરાયે સ્થાન નથી.

સભામાં હાજર રહેલા પોલીસ અમલદારો આ સમયે એકા એક ગુમ થઈ ગયા. પ્રજાના કેટલાયે માણસોએ જઈ ને, આ પ્રસંગની તેઓને બાણ કરી. છતાં, કોઈએ પણ તેની કશી દરકાર કરી નહિ. આ ગુંડાઓ રાજ્યનાં ફેટલી હદ સુધી રક્ષિત હતા અને કેવી વ્યવસ્થિત યોજના ઘડાયેલી હતી એ બતાવવા માટે આ પૂરતું છે.

આખી રાત પ્રજામાં ભયનું વાતાવરણ રહ્યું. છતાં પણ, પોલીસે પ્રજાને રક્ષણ આપવાને બદલે ઉડ્ડાનો વધુ ભય ફેલાવવામાં સહાય કરી, અને પ્રજાને ધમકીઓ આપવા લાગ્યા.

આ બનાવથી પ્રજામાં ભય ફેલાવાને બદલે વધુ બળગતિ આવી. બાણુવટ અને આગા રાજ્યમાં જે દિવસની સજ્જત હડતાળ પડી. સદરહુ બનાવને માટે તપાસ કરી

ગુન્હેગારોને યોગ્ય નશ્યતે પહેંચાડવાની માંગણી કરવા ઉપયુક્તેશન જામ સાહેબ પાસે ગયું. પ્રતિનિધી મંડળને સામેથી, જામ સાહેબે ઉઘડું લીધું અને પ્રજાની સામે, ‘સત્યાગ્રહ’ કરી, પાણીનાં તમામ દુવાઓ ઉપર પોલીસ પહેરો મુકી, પાણી ભરવા સામે પ્રતિજ્ઞ મુકવાની અને તમામ દવાખાનાઓ બંધ કરી, પ્રજાને મળતી દવા બંધ કરી દેવાની ધમકી આપી. જામ સાહેબે તેઓના આ કૃત્યને એક સત્યાગ્રહી પગલું ગણાવી, પોતે મહાત્મા ગાંધી-જીના સાચા અનુયાયિ હોવાનો પ્રતિનિધિ મંડળ આગળ દાવો કર્યો. ગુંડાગીરીનાં આ બનાવ ઉપર કોઈપણ તપાસ નહિ થાય. એમ સાફ સાફ સંભળાવી દેવામાં આવ્યું.

પ્રજાને આ સજા હતી, ઠાણુ કે, પ્રજા સડેલા કારો-બારમાં સુધારો કરવા ઈચ્છતી હતી. પોતાના હિતાર્થે, કારોબારમાં સ્થાન મેળવવાની પ્રજા માંગણી કરી રહી હતી.

ભરવાડ પટેલ લીંબા

જે વખતે રાજકીય પ્રવૃત્તિની જામનાગરમાં શરૂઆત પણ નહોતી, એવે વખતે પણ, અમારા રાજ્યે ગુંડાગીરીને એક અખતરો અજમાવેલો. મરહુમ મહારાજ જામ સાહેબ પ્રજામાં ધાક બેસારવા માટે, કાયદો અને બંધા રણના નામે ખોટા કેસો ઉભા કરી જેલની સજા ફટકારતા. ત્યારે, અમારા વર્તમાન મહારાજને એ માટે ઘણી સૂઝ છે. તેઓ તો, પ્રજામાં કડપ બેસારવાને માટે ગુંડાગીરીને જ શ્રોત્ર અને વ્યાજબી માર્ગ ગણે છે.

ભરવાડ પટેલ લીંબો અમારા રાજ્યમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. તેનો દરજ્જો નવાનગર રાજ્યની ભરવાડ કોમમાં 'જામ સાહેબ' જેટલો જ જામ સાહેબે કાયદે-સર રીતે ગોઠવી દીધેલો. લીંબાને આખી ભરવાડ કોમની પટેલાઈ સુપ્રત કરવામાં આવેલી. આ સત્તાની રૂએ ભર-

વાડ લીંગો ભરવાડ કેામનો એક “ છોટો શહેનશાહ ”
બની બેઠેલો.

લીંગાને આ સત્તા મળ્યા પછી, તેણે ભરવાડ કેામ
ઉપર જે જુલ્મો ગુજાર્યા છે, તે કેાઈનાં પણ દીલને
કંપાવે તેવા છે ! જામ સાહેબે લીંગાને આ સત્તા કયા
સગપણે અને સંખર્ષે સુપ્રત કરી હતી, એ કાંઈ જાણવામાં
નથી. પણ, એટલી વાત ખરી છે કે, લીંગો જામ સાહેબને
ભરવાડ કેામ પાસેથી મોટી રકમની આવક કરી
દેતો હતો.

લીંગાની સત્તા આજે એક વર્ષથી જુટવી લેવામાં
આવી છે. છતાં પણ, ભરવાડ કેામ અને ખાસ કરીને
ભરવાડનો સ્ત્રી વર્ગ, લીંગાનું નામ પડતાં આજે પણ
ધરથરી ઉઠે છે.

રાજ્યના કાયદાથી આખી ભરવાડ કેામે, કેામની
આંતરિક તેમજ સામાજિક બાબતોમાં લીંગાની સત્તાને
માન્ય રાખવી પડતી, અને લીંગો આ સત્તાની રૂએ
ગામેગામ તેના એજન્ટો રાખતો. આ એજન્ટોનો હુકમ
ભરવાડોએ ફરજિયાત રીતે માન્ય રાખવો પડતો. આથી,
ભરવાડ કેામની સ્થિતિ એક ગુલામ જેવી બની ગઈ,
અને લીંગો એક મોટા માલિક જેવો બની બેઠો.

પછી તો લીંગાએ એટલી સત્તા જમાવી કે, ભરવાડ
કેામનાં કુટુંબોની આંતરિક બાબતમાં પણ લીંગાની

ધન્ય પ્રમાણે થવા લાગ્યું. પોતાની રબ્બ કે ઈશ્વર સિવાય, કોઈપણ છોકરીનાં સગપણ અને લગ્ન કરવા સામે લીંબાએ પ્રતિબંધ મૂક્યો. વાલીઓની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જઈને પણ, ભરવાડ કેમની છોકરીઓનાં લગ્ન કરવાની સત્તા લીંબાએ હાથમાં લીધી. આમ આજ સુધીમાં લીંબાએ છોકરીઓનાં હીતા હીતનો વિચાર કર્યા વગર, મોટી રકમ નાણાં લઈને અનેક છોકરીઓને વેચી નાખી છે.

અને ત્યારપછી પણ, વેચાણ કામ આટલેથી અટક્યું નહિ, પણ તેમાં વધુ ઉમેરો થયો. લીંબાએ પોતાની પૈસાની જૂળ હીપાવવા માટે પરિશ્રિત છોકરીઓનાં પણ સોદા શરૂ કર્યા. એકબી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે, એકની એક બેરીઓને, લગ્ન તોડાની નાખીને લીંબાએ વેચાનાં અનેક દાખલાઓ છે.

લીંબાનાં ભણંડર કુત્યોનો ઇતિહાસ આતલથી અટકતો નથી. અમારુ મજબી લરકી સુપ્રત અચેલી સત્તાના ભેરે, લીંબાએ જે જીવતા નકને નીચે ઉતાર્યું હતું, તે નકનો ઇતિહાસ હજુ તો વણેએ અધુરો છે અને તેના ઇતિહાસનાં ખાનાઓનાં પાનાઓ ભરાય તો પણ, તે કાવમ અધુરો જ રહેવાનો છે.

કેટલી ઈશ્વર કંપાવનારી બીના છે ! એક પરિશ્રિત અને અપરિશ્રિત અવસ્થામાં અને આમ કરીને લગ્ન પછીનાં તરતજનાં દિવસોએ, ભરવાડ છોકરીઓએ લીંબા સામે, અમર લીંબાનાં કુખોમાં સાજુસ સાથે, દરજીઆત સંભોગ

કરવો પડે, એ કેટલું ભંચકર, ફૂર અને ઘાતકી કૃત્ય છે ?

શું માનવતા સાવ આથમી ગઈ છે ? શું ન્યાય અને નીતિને પછડાટ આપી, શેતાનની સત્તા સ્થાપિત બની છે ? કોઈ આ પ્રશ્ન કરે, તો હું જરૂર કહું કે, અલબત્ત, નવાનગર રાજ્યમાં આજે એ પ્રમાણે બની રહ્યું છે. ન્યાય કે નીતિ નથી રહ્યાં, માનવતા નથી રહી, સત્ય પણ આથમી ગયું છે. બાકી રહી છે, કેવળ પશુતા.

કેટલો આઘાત પહોંચ્યો હશે માતા, પીતા અને સગાં સંબંધીઓને, પોતાની છોકરીને અનિચ્છાએ પર પુરૂષ સાથે આવો ગેરવર્તીવ કરતાં જોઈને ? કેટલું ખૂન તેની આંખમાં વરસતું હશે ? કેટલો આઘાત તેના હૃદયને લાગ્યો હશે ? આમ છતાં, ભરવાડ જેવી લડાયક કેમ લીંબા સામે એક આંગળી પણ ઊંચી નહોતી કરી શકતી. કારણ કે, તેની પાછળ રાજ્ય સત્તાનું જખરૂં પીઠબળ પડ્યું હતું.

આવા પીશાચી કામને અંગે અને પોતાની પશુતાને પોષવા માટે, લીંબા ભરવાડનો રાજ્યના કેટલાયે અધી-કારીઓ અને રાજકુટુંબોનાં સભ્યો ઉપયોગ કરતા. આ આખા વર્ગની વાસના તૃપ્તિનું સ્થાન ભરવાડ કેમ બની હતી.

લીંબો એક ગુંડા ટોળી પણ રાખતો. તેના હુકમોની અવગણના કરનાર કે તેની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ જનાર તુરત જ

આ ટોળીનાં હુમલાનો ભોગ બનતા. આમ આ જાતની ચુંડાગીરીનાં જોરે, લીંબો તેની સત્તાને ટકાવી રાખતો.

લીંબાનાં ભરવાડ કેમનું આર્થિક શોષણ કરવાનાં અનેક કીમીયામાંનો એક કીમીયો મેળા ભરવાનો પણ હતો. આ કીમીયામાં તેના બે હેતુ સરતા. એક પૈસા એકઠા કરવાનો અને બીજો છોકરીઓનાં વેચાણ સંબંધેનો.

લીંબો અવારનવાર મેળા ભરતો. તેનાં ખર્ચનાં બાને મોટી રકમ નાણાં ભરવાડ કેમ પાસેથી તે ઉઘરાવતો. મેળા પાછળ જુજ રકમ ખેચી મોટી રકમની તે બચત રાખતો.

અને આ મેળાનાં અંગે તેનું છોકરીઓનાં વેચાણનું કામ પણ ઘણું સહેલું બનતું, અને એક મેળામાં તે આવા કામો ઘણાં કરી શકતો.

એક સમયે, એક ભરવાડ કુટુંબ તેની જુવાન પરિણિત છોકરી મધી સાથે ધા નાંખતું, જામનગરના એક જાહેર કાર્યકર શ્રી લવણપ્રસાદ પાસે આવ્યું. લવણપ્રસાદે તેને આશ્રય આપ્યો. તેને લીંબાની ઝાળમાંથી બચાવવા માટે પરહદમાં ખસેડી. રાજકોટ મુકામે ગિરાજતા જામ-સાહેબની પાસેથી ન્યાય મેળવવા માટે મુલાકાત માગી. પણ, જામસાહેબની મુલાકાત લેવાનાં 'તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા.

બસ, લવણપ્રસાદને લીંબાની ચુંડા ટોળીનો ભોગ બનવાને માટે આટલું પૂરતું હતું. વેપારી કામકાજને અંગે

લવણપ્રસાદ રૂમી સપ્ટે. '૩૮ના રોજ ધૂતારપુર ગામે ગયા. કામકાજને પતાવીને તેઓ બસ સ્ટેશને બસની રાહ જોવા બેઠા હતા. એવામાં, લાઠી ધારી માણસો આવીને ઓચિં- તાનાં લવણપ્રસાદ ઉપર તૂટી પડ્યા. જેમ કપડાં ધુએ તેમ, લવણપ્રસાદને ધોઈ નાંખ્યા. સો ઉપરાંત લાઠીઓના ફટકા મારી લવણપ્રસાદને બેભાન બનાવ્યાં. માથું ફેડી નાખી લવણપ્રસાદને લોહીથી નવરાવી દીધા. હાથનાં આંગળાઓ તોડી નાખ્યા. પગની ધુંટી ભાંગી નાખી. વાંસામાં માર મારવામાં આવ્યો. બરડો ભાંગી નાખ્યો અને ખભાને સોજવી દીધા. આમ લવણપ્રસાદને મારથી બેભાન બનાવી, વિજય પતાકા ફરકાવતી લીંબાની ટોળી ચાલી નીકળી.

સંજ્યાબંધ માણસો હાજર હતા, છતાં લવણ- પ્રસાદની બહારે ધાવાની કોઈની પણ હિંમત નહોતી. સહુ કોઈ જાણતાં કે, લવણપ્રસાદને “દોઢ જમસાહેબ” લીંબાના માણસો ટીપી રહ્યા છે. તેની બહારે જનારની કોઈની પણ ખેર રહે નહિ એવી સહુને ધાસ્તી હતી. આ બના- વથી આખા રાજ્યમાં ભયનું વાતાવરણ પેદા થયું, અને લીંબા વિરોધી માણસોમાં કાંઈક અંશે વધુ ડર ઉભો થયો.

જે વખતે લવણપ્રસાદને ટીપવામાં આવતો હતો એ વખતે, ગામમાં પોલીસ હતી, પસાયતા હતા. છતાં, આ બનાવ સંબંધે કોઈની ધરપકડ થઈ નહિ, કાંઈ પણ તપાસ હાથ લેવાઈ નહિ. ધૂતારપુરથી વાત આગળ વધીને ઠેઠ જામનગર સુધી પહોંચી, જામસાહેબે પણ જાણી. ત્યાર

પછી પણ, આ બનાવને અંગે કાંઈ તપાસ થઈ નહિ.
ગુંડાઓને ઓળખાવવામાં આવવા છતાં, તેની ધરપકડ
થઈ નહિ.

લવણપ્રસાદને ધૂતારપુરથી જામનગર અને જામનગરથી
રાજકોટની વેસ્ટ હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. જ્યાં,
તેઓને વીશેક દિવસ સુધી સારવાર માટે રહેવું પડ્યું.

કાળાવડ, ધુતારપુર, બાલંભા અને જોડિયા

બાણવડની શુંડાગીરી પછી પ્રજા દબાવાને બદલે વધુ જાગૃત બની. પરિષદ ભરવાનો લોકોનો નિર્ણય વધુ મજબુત બન્યો. સામેથી, રાજ્ય પણ પ્રજાને કચડી નાખવાને એટલું જ મક્કમ બન્યું.

પરિષદના પ્રચાર પૂર જોશમાં ચાલતો હતો. ગ્રામ્ય-પ્રજાની જાગૃતિ અને પરિષદ તરફની ભાવના દિન પર દિન વધતી જતા હતા. રાજ્યને માટે આ ભારે શુંજ-બાણનો પ્રહાર હતો. અને એટલે જ, રાજ્યે ગામડાને પ્રથમ શુંડાગીરી મારફત કચડી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો.

જામનગરથી ગયેલા બે સ્વયંસેવકો શ્રી શંકરલાલ અને કનુભાઈ કાળાવડ તાલુકાના ગામડાઓમાં પરિષદના પ્રચારાર્થે ફરતા હતા. આ બે સ્વયંસેવકોને પોલીસ

ખાતાનાં અમલદાર જેવા લાગતા એક માણસે સીશાંની ગાંઠવાળી લાકડીથી એટલા સખ્ત માર્યા કે, આ બન્ને સ્વયંસેવકો બેભાન બની ગયા. બેભાન અવસ્થામાં પણ, બન્ને સ્વયંસેવકોને ખૂબ માર માર્યો, અને પછી બન્ને સ્વયંસેવકોને રસ્તાની નીચે ખાડામાં ફેંકી દીધા. ભાનમાં આવ્યા પછી પણ, ચાલવાની અશક્તિને અંગે, કલાકો સુધી એજ સ્થિતિમાં બન્ને સ્વયંસેવકોને પડ્યું રહેવું પડ્યું.

આ બનાવની બાબુના ગામડાનાં લોકોને જાણ થતાં ગાડામાં નાંખીને તેઓને ગામમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

કાળાવાડની મુખ્ય ઠાવણીએ ખજાર આપવામાં આવ્યા અને લોકોએ વિરોધ દર્શાવવા માટે સખ્ત હડતાલ પાડી. દિવાન સાહેબે જ્યારે ઉપરોક્ત બનાવની તપાસ કરી, ગુન્હેગારને નશ્વતં પહોંચાડવાની આવી આપી, ત્યારે જ હડતાલ ખુલ્લી. છેવટે, રાજ્ય પાતાલું વચન પાડ્યું નહિ, અને કોઈ જાતની તપાસ કરી નહિ.

પંચકોશી તાલુકા નીચે ધૂતારપુર કરીને ગામ છે. આ ગામે જ લીંબા ભરવાડના ગુંડાઓએ શ્રી લવણપ્રસાદને મરણતોલ માર માર્યો હતો. પંચકોશી તાલુકામાં આ ગામ અને તેની આસપાસના બીજા ગામડાંઓ વધુ જાગૃત છે. ખાન કોટડાના પટેલ મુલજી અને ધૂતારપુરનાં શ્રી અમરશી મુલજી તેના મુખ્ય આગેવાનો છે.

શ્રી મુલજી પટેલને એક વખત ધૂતારપર ગામે પોલીસ ખાતાનાં અમલદારનું તેડું થયું. મુલજીભાઈ ધૂતારપુર ગામના દરબારી ઉતારે ગયા. જેવા ગયા કે તુરત જ, પોલીસ પસાયતાઓ નેતરની સોટીથી તેમની ઉપર તૂટી પડ્યા. એટલી હદ સુધી મુજીભાઈને ફટકા-રવામાં આવ્યા કે, તેઓ ચાલવાને પણ અશક્ત બની ગયા. સાથળ અને કુલા સોજી ગયા અને લોહી ઉઠી આવ્યું. ખભા અને વાંસામાં મોટા સોલ ઉઠી આવ્યા. હાથના મસલ સોજી જવાને અંગે હાથ પણ સીધા થવા અશક્ય થઈ પડ્યા. જતાં જતાં પસાયતા ભીમજીએ મુલજીભાઈ સામે છરી કાઢી વધુ ચેતવાણી આપો કે, હજી પણ જો તે પરિપક્વનું કામ કરશે તો, તેમના ઉપર છરી ચલાવવામાં આવશે.

ઉતારામાંથી બહાર નીકળ્યા કે તુરત જ, મુલજીભાઈ બેભાન થઈ નીચે પડે ગયા. અમરશીભાઈ અને બીજા માણસો દોડી આવ્યા. અમરશીભાઈને દેખીને જ પસાયતાનું લોહી ઉઠળી ઉઠ્યું, અને હાથમાંની છરી લઈ તે સીધો અમરશીભાઈ ઉપર ધસ્યો. જેવી છરી અમરશીભાઈના પેટમાં સારવા ગયો તેવામાં બીજા માણસોએ પસાયતાનો હાથ પકડી રાખ્યો, છરી તથા પેટ વચ્ચે કેવળ હાથ વેંતનું જ અંતર રહ્યું અને સહભાગ્યે અમરશીભાઈ બચી ગયા.

પસાયતા ભીમજીનો અમરશીભાઈ ઉપરનો આ ત્રીજો ખૂની હુમલો હતો. અમરશીભાઈ તેમની

દુકાન ઉપર ગ્રામ્ય પ્રજામંડળનું બોર્ડ રાખતા અને પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા. એક વખત તો ઉપરોક્ત પસાયતો અમરશીભાઈની દુકાન ઉપર ધસી આવીને, બોર્ડ ઉતારી નાખવાની ચેતવણી આપી ગયેલો. આમ છતાં પણ, નિહર અમરશીભાઈએ એ ધમકીનો ખીલકુલ અવગણના કરેલી. આથી, પસાયતાને અમરશીભાઈ ઉપર દિન પ્રતિ દિન ઝેર વધતું ગયેલું. છેવટે, તેને પૂરા કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, જે નિષ્ફળ નિવડ્યો.

સુગજીભાઈ અને અમરશીભાઈ પરના ખૂની આક્રમણનાં ઝનાવથી પોલીસ કમીશરને માહિતગાર કરવામાં આવ્યા. કમીશરે ઉપરોક્ત પસાયતાની બદલા કરી નાખી. પણ, એથી વિશેષ કશાં પગલાં ભરવામાં ન આવ્યા.

ઘોરા દિવસ વિત્યા હશે, ત્યાં એજ પસાયતાએ ફરી ધૂતારપુરમાં દેખા દીધાં. એજ ધમકી અને એજ કરી, માતેલાની જેમ ફરી પાછો ભીમજી ધૂતારપુરની બજારોમાં ફરવા લાગ્યો. પોલીસ કમીશરને ફરી જાણ કરવામાં આવી. કમીશરને ભારે અન્તવણી થઈ, કારણ કે તેઓએ ફરી તેને એ જગ્યાએ બદલી કરવાનો હુકમ નહોતો કર્યો. તપાસ ચાલી અને આખરે ખરી વાત બહાર આવવા પામી. ખુદ મહારાજા જામસાહેબનાં સીધા હુકમથી ભીમજી કમીશરનાં હુકમની અવગણના કરીને, ફરી ધૂતારાપરમાં પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિને કચડી નાખવાનું ખીડું

ઝડપીને આવ્યો હતો. ખુદ પોલીસ કમીશ્નરે આ વસ્તુનો એકરાર કર્યો. હોસ્પીટલમાં એકાદ અઠવાડિયું સાર-વાર ભોગવ્યા પછી, મુળજીભાઈ ચાલવાની અને કામ કરવાની શક્તિમાં આવ્યા. પણ ધૃતારપુરમાં પસાયતાની એક ધારી ગુંડાગીરીને કારણે, તેમને અને અમરશીભાઈને જવું એ ભારે જોખમ ભરેલું હતું. જામનગરમાં એક મહિના સુધી રહીને, પોલીસ કમીશ્નર અને જામ સાહેબ પાસે રક્ષણ મેળવવા તેમણે માંગણી કરી.

અને સદરદુ પસાયતા ઉપર ખૂતની કેશિખનો આરોપ મુઠ્ઠી ન્યાયની અદાલતમાં મુકદ્દમો માંડવામાં આવ્યો. તલોમતદાર બીમજીની ગેરદાજરીમાં પહેલી સુનાવાળી નીકળી. ત્યારપછી, આ મુકદ્દમાની એક પણ સુનાવાળી નીકળી નથી, કે તેનું અંતિમ પરિણામ શું આવ્યું એ પણ, કશું જાણવા મળ્યું નથી. તલોમતદારના જામીન પણ લેવામાં આવ્યા નહિ, કે તેને રાજ્યની નોકરીમાંથી “સસ્પેન્ડ” પણ કરવામાં આવ્યો નહિ.

એક મહિના સુધી, રક્ષણને માટે અરજીઓ ઉપર અરજીઓ કરવા છતાં, કેાઇના તરફથી પણ કશો જવાબ મળ્યો નહિ. ત્યારે, આખરે જામ સાહેબને એક છેવટનો પત્ર લખીને અમરશીભાઈએ પરિષદ જોડિસમાં આ-મરણાંત ઉપવાસ આદર્યો.

આ ઉપવાસથી શહેરમાં અને જહારની દુનિયામાં ભારે ખળભળાટ મચ્યો. પ્રબળ રક્ષણ કરવાને બંધાયેલ રાજ્ય, આમ એક પ્રેક્ષકનને રક્ષણ આપવામાં આના-કાની કરતું જોઈને, જહારની દુનિયા નવાનગર રાજ્ય ઉપર તિરસ્કાર વરસાવવા લાગ્યું. બદનામી નહિ વહોરવાનું અમારા રાજ્યને ડહાપણ સુજ્યું, અને અમરશીભાઈને રક્ષણ આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું. અમરશીભાઈએ ઉપવાસ છોડ્યા અને ધૂતારપુર ગયા. એજ પસાયતો અને એજ છરી, અમરશીભાઈ સામે આવીને ઉભો રહ્યો. “ પરિવ્રતનું કાંઈ પણ કામ કયું છે તો, આ છરીનો ભાગ થવું પડશે.” એવી ધમકી આવી ચાલતો થયો.

અમારા રાજવીના રક્ષણની કીમત કેટલી આંટવી?

ધૂતારપુર પછી વાંસો આવ્યો. આલંબા ગામનો. જોડિયા તાલુકામાં એ આવેલું છે અને મહાલનું તે મુખ્ય શહેર છે. ધૂતારપુરના જેટલું જ તે જગૃત ગામ છે.

મહાલનો ખેડુત વર્ગ મોટે ભાગે કડિયા જ્ઞાતિનો છે. આ કોમમાં ઘણું સારું સંગઠન છે. જ્ઞાતિ તરફથી કડિયા સેવા સમાજ નામની એક સંસ્થા ચલાવવામાં આવે છે, અને તે દ્વારા કોમની સામાજિક, આર્થિક તેમજ નતિક ઉન્નતિ સાધવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. જ્ઞાતિના અવારનવાર સંમેલનો ભરવામાં પણ આવે

છે, અને મંડળ તરફથી બાલંભા ગામમાં એક વાંચનાલય તથા પુસ્તકાલય પણ ચલાવવામાં આવે છે, અને તે દ્વારા જ્ઞાતિમાં જ્ઞાન વધારો કરવાનાં પ્રયત્નો થાય છે. આ મંડળનાં મુખ્ય સંચાલકો બાલંભાના કડિયા યુવક આગેવાનો છે, અને તેઓના આ પ્રયત્નને પરિણામે, તેઓ જ્ઞાતિનું સંગઠન સાધવા ઉપરાંત, જ્ઞાતિમાંથી ઘણી સામાજિક બદલીઓ પણ દુર કરી શક્યાં છે.

સંગઠીત અને જગૃત છતાં, રાજ્યની આર્થિક ચૂસણ નીતિનાં ભોગ બનેલી દુઃખી કડિયા ખેડુત કીમે, પોતાના ઉદ્ધારાર્થે પ્રબલ મંડળની પ્રવૃત્તિને તાત્કાલિક ઉપાડી લીધી, અને સારીયે કોમ પ્રબલ મંડળના નેત્ર નીચે એકત્ર થવા લાગી.

રાજ્યને માટે આ ભારે ચીંતાનો વિષય બન્યો. બીજી બાજુથી સાધારણ માણસો અને સાધારણ ઉપાયોથી ખેડુત વર્ગ દબાવ તેમ પણ નહોતું. અને એથી જ, બાલંભાને કચડી નાખવાનું બીડું ખુદ રેવન્યુ કમીશ્નર ધનજીભાઈએ ઝડપ્યું.

આ પછી, ધનજીભાઈએ બાલંભાના કાર્યકરો પર જે અમાનુષિ જુદમો ગુનવાં છે, તે શેતાનને પણ શરમાવે તેવા છે !

ધનજીભાઈ રસાલા સાથે એક વખત બાલંભામાં મુકામ કરે છે. પ્રબલ મંડળના કાર્યકરોને એક પછી એક

ખોલાવવા હુકમો કરે છે. બે મુખ્ય આગેવાનો શ્રી રણુ-છોડ પાંચા અને કેશવજી ડાહ્યાને ધનજીભાઈના હુકમથી હાજર કરવામાં આવે છે. દેખતાંની સાથે જ, ધનજીભાઈ ગાળોનો વરસાદ વરસાવે છે. નેતરની સોડીયોથી ફટકરવામાં આવે છે. ઠાંસા અને પાટુઓથી પણ શુંદવામાં આવે છે.

ધનજીભાઈની આ લીલા આટલેથી અટકતી નથી. બન્ને કાર્યકરોને તેના પાવડીથી સખ્ત રીતે બાંધવામાં આવે છે, અને પછી અદ્ધર ખીટી ઉપર લટકાવવામાં આવે છે. અહીં ક્લોક પછી રૂબ ખોલો જેવામાં આવે છે તો, લટકાવેલો કેશવજી ખેલાન બને છે. સખ્ત રીતે બાંધવાને પરિણામે, તેના હાથમાં ચોટલાં ગળી ગયા હતાં, મગજ પણ અસ્થિર ગળી ગયું હતું.

આ વિશે ઉપરોક્ત કાર્યકરોનાં નિવેદનો, જે પ્રમ્ત પરિવહની પ્રગટ થતાં. પર તો પ્રગટ થયા છે, તેનો નાર ભાગ અહિં આપું છું. જે દમનની દુસ્તાનો બ્યાલ આપશે.

શ્રી રણુછોડ પાંચાના નિવેદનમાંથી:

“પરસાયના અલીયાસ મને દરબાર ગઢમાં બેલાવે છે કહી તેડી ગયો. ત્યાં ૧૫૦-૨૦૦ ખેડૂતો સાથે શ્રી નવલ-સિંહજીભાઈ (મામલતદાર) ઉભા હતા. તેમણે મને કહ્યું “ચળવળ દરી બધા માણસોને ઉશ્કેરો છો?” પછી, પુજાભાઈ મને દરબારગઢનાં ઉપરના ભાગમાં કેશવજી સાથે

તેડી ગયા. ઉપર ઢાલીયો પાથર્યો હતો અને તેની ઉપર બંધુક પડી હતી. અમે ઉપર ગયા કે તરત જ ધનજી ભાઈએ અમને ભુંડા બોલી ગાળો દેવા માંડી. તેમણે પસાયતાને કહ્યું કે “સાલાની પાઘડી ઉતારો અને બાંધો.” પસાયતાએ મારી પાઘડી ઉતારી અને અમોને તે વડે પાછોટીયે બાંધ્યા, અને અમોને પસાયતે નેતરની સોટીનાં ઘા માર્યા. ધનજીભાઈને મેં કહ્યું કે “આ ઠીક નથી થતું.” ત્યાં પસાયતાએ મારા કાન ઉપર એક લાફો માર્યો. પછી કેશવજીને ઢીકાં ધુંબા મારી અરધો કલાક પાછોટીઆ બાંધેલ પાઘડીથી ખીંટીએ અદ્ધર ટીંગાડી રાખ્યો....કેમ મંગાવી “ સહી કરી દે નહિ તો તારા ઘરને સળગાવી દઈશ ” એમ કહ્યું. ”

શ્રી કેશવજીભાઈના નિવેદનમાંથી:

“ મને પસાયતો બોલાવવા આવ્યો. રણછોડ પાંચાને સાથે લીધા અને અમોને દરબાર ગઢમાં લઈ ગયા. ત્યાં શ્રીનવલસિંહજીભાઈ અને પુન્નભાઈએ અમને કહ્યું કે “ચળવળ કરી માણસોને ઉશ્કેરો છો? ચાલો ઉપર ધનજીભાઈ તમારી બખર લેશે. ” એમ કહી ઉપર લઈ ગયા. ત્યાં ધનજીભાઈ ભુંડા બોલી ગાળો દેવા માંડ્યા. પસાયતાને હુકમ કર્યો કે રણછોડની પાઘડી ઉતારીને બન્નેને બાંધો. એટલે અમો બન્નેને પાછોટીએ બાંધ્યા. અમને અંદર લઈ મને નેતરની લાકડીથી ઘા માર્યા, અને અમને ખીંટી ઉપર જમીનથી અધ્ધર ટાંગ્યા. “ હમણાં વાહર ખાઓ એટલે તમારી સાન ઠેકાણે આવશે.” એમ કહીને તેઓ બધા

આરણ્યું બંધ કરી ખૂદાર ગયા. મને સખત રીતે પાછોડીએ
રેશમી પાઘડીથી સજ્જડ બાંધેલ હોવાથી નસો ખેંચાવા
લાગી, અને મગજમાં ચકકર આવવા લાગ્યા, અને તમ્મર
આવી ગઈ. ...પછી ધમકી આપી કે “ચળવળમાં ભાગ
લેશો તો, તમારા ઘર જલાવી દઈશ.” પછી ફોર્મ મંગાવી
ને સહીઓ લીધી. ”

આ ઉપરાંત બાલંભાના એક ત્રીજા કાર્યકર શ્રી
મોહન ખેંગારને પણ ધનજીભાઈએ છોડ્યો નહિ. તેની
આપવીતી પણ અહિં તેના જ શબ્દોમાં આપું છું.

શ્રી મોહન ખેંગારના નિવેદનમાંથી:

“તા. ૨૮-૨-૩૬ના રોજ બાજરાતું ગાડું વેચવા
જોડિયા ગયો હતો. ત્યાં રેવન્યુ ખાતાનો સીપાઈ
આવ્યો ને મને મારું નામ પૂછ્યું, અને મામલતદાર
સાહેબ પાસે દરબારગઢમાં તેડી ગયો. કામદારે મને કીધું
કે સાહેબનો હુકમ છે, માટે તને જપ્તીમાં લઉં છું.
સીપાઈને મારી સાથે મોકલ્યો. બાજરો દલાલે વેચીને
નાણું દરબારગઢમાં ભરી દીધાં, અને મને બેસાડી મૂક્યો.
મારું ગાડું પણ દરબારગઢમાં રખાવ્યું. સાંજ સુધી દર-
બારગઢમાં પહોંરામાં રાખ્યો, ખાવાને ટાંણે મારા પૈસાથી
મેં નાસ્તો કર્યો. સાંજે ધનજીભાઈ સાહેબની મોટર
પાસે લઈ ગયા. ત્યાં તેમણે મને ગાળો દઈને કહ્યું કે
“તું જામનગર કેમ ગયો હતો ? ચળવળ કરીશ તો
મારી નાખીશ, હવે ખૂદાર કરી મુકીશ.” બીજે દિવસે

ખટારામાં પુંજભાઈ બાલંભાથી આવ્યા. મારી પાસે માફી મંગાવી ને ગાડી બળદ સોંપવા કહ્યું. મહાલકારીએ જામીન લઈ ઘેર જવાનો રજા આપી. મારા ઘર ઉપર કડી ચડાવી છે. ”

બાલંભા પછી જોડીયા ઝપાટે ચડ્યું. બાલંભામાં રેવન્યુ ખાતાંયે પોત પ્રકાશ્યું હતું, અહિં પોલીસ ખાતાંએ હાથ બતાવ્યો. તુલશી પટેલ નામના એક ખેડુત આગેવાનને સાંજનાં સમયે “ફાજદાર બોલાવે છે” એમ કહીને પોલીસો દરબારગઢમાં તેડી ગયા. તુલશી પટેલને દેખીને તુરત જ, ફાજદાર સાહેબ તાડુકી ઉઠ્યા અને તુલશીને ટીપવાનો પોલીસોને હુકમ કર્યો. લાકડી, ઠોંસા અને પાટુ, નિર્દય રીતે, રાક્ષસોની જેમ તુલશીને ત્રણ ચાર પોલીસો મારવા મંડી પડ્યા. તુલશી ચીસે ચીસ પાડવા મંડ્યો. દરબારગઢ આગળ ગામ લોક એકઠું થયું. લોકો એકઠા થવાને પરિણામે, તુલશી કાળનાં મુળમાં જતો બચી ગયો. છતાં અર્ધ મુઓ તો તે બની જ ચૂક્યો હતો. મરણ તોલ માર પડવાને લીધે તે ચાલવાને તદ્દન અશક્ત બની ગયો હતો. શરીર આળું સજ્જડ બની ગયું હતું.

બીજે દિવસે સવારના તુલશીને જામનગરની હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યો, જ્યાં તેને ઘણાં દિવસ સુધી હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે રહેવું પડ્યું.

તુલશી પટેલને માર પડવાથી, જોડીયાનાં ખેડુત વર્ગમાં ભારે બળભળાટ મચ્યો, અસંતોષમાં અનેક ગણો

ઉમેરો થયો. ખેડુતો પોલીસ કમીશ્નરને ખંગલે ફરિયાદે
 ગયા. ત્રણ દિવસ સુધી ધકકા ખાધા, કેઈએ દાદ આપી
 નહિ. દિવાન સાહેબ પાસે ગયા, ત્યાં પણ પૂરી દાદ
 મળી નહિ. ફરી પોલીસ કમીશ્નર પાસે ગયા. ત્યાં,
 “તપાસ કરી યોગ્ય કરીશું” એવો જવાબ વાળી ખેડુ-
 તોને સંતોષવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તપાસ કરવી હતી
 જ કેને ?

“સમાધાન” ના પ્રત્યાધાતો

આમ ચુંડાગીરીનાં બનાવો ઉપરા ઉપરી બન્યે જતા હતા. પ્રજાનો જુરસો ઘટવાને બદલે દિન પ્રતિ દિન વધતો જતો હતો. એવામાં, પ્રજાને કદવ લાગી નાખે તેવા એક દુઃખદ સમાચાર સાંભળવાને મળ્યા. એ સમાચારો હતા પરિષદ સુસ્તવી રહ્યાનાં.

પરિષદના મોવડીયોનું રાજ્યની સાથેનું સમાધાન એ ચુંડાગીરીનું એક આકલપ્ત ઉત્તેજન બનેલ હોઈ તેની વિગતો અહિં આપે જરૂરી છે.

પરિષદના વરણેલા પ્રમુખ શેઠ શ્રી ગોડલદાસ ઠાંગો-
દર ગોવિંદજી, સ્વામત પ્રમુખ શ્રી વીરજીદ પાનાવંદ શાહ,
બબ્બનચી શેઠ શ્રી મગનલાલ જગજીવન તથા સ્વામત
મંત્રી શ્રી ગોડલદાસ હીરજી ડકરે, પ્રજા સમક્ષ વતી,
મહારાજ જામસાહેબ સાથે સમાધાન કરી, પરિષદને
બે માસ સુધી લંબાવી. બે માસ સુધી પરિષદને લંબા-
વવાનાં સ્વીકારના બદલામાં, મહારાજ જામસાહેબે એવી

શરતો સ્વીકારી કે, પ્રજાની અને ખાસ કરીને ખેડૂતોની ફરિયાદો સાંભળવા માટે એક કમીટી નીમવી, અને પછી કમીટીની ભલામણો મુજબ, પ્રજાને રાહત આપવાનું રાજ્ય ઘટતું કરે. આ કમીટીમાં ત્રણ પ્રજાપરિષદના અને ત્રણ બીજા અધીકારી અને તટસ્થ પ્રતિનિધિઓ બેસે, અને પ્રમુખ તરીકે મે. દિવાન સાહેબ રહે. પ્રજામંડળનો મહારાજા જામસાહેબ સ્વીકાર કરે. ત્રીજી શરત મુજબ રાજ્ય મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રજાકીય બનાવવાની જાહેરાત કરે, અને તેનું બંધારણ ઘડવા માટે રાજ્ય અને પ્રજા સાથે મળીને એક કમીટી નીમે. (પરિશિષ્ટ નં. ૨)

આ જાતના સમાધાન થયા પછી, સ્વાગત સમિતિની કાર્યવાહક સમિતિએ ઉપરોક્ત સમાધાનને મંજૂર રાખી, પરિષદને બે માસ સુધી લંબાવવાની જાહેરાત કરી.

પરિષદની તારીખો લંબાવવાથી લોકોમાં ભારે અસંતોષ ઉભો થયો, અને રાજકીય જુસ્સામાં પણ ભારે પ્રત્યાઘાત આવ્યો. બુદ્ધિશાળી વર્ગે તો ધોરણસરનો એવો વિરોધ પણ ઉઠાવ્યો કે, સ્વાગત સમિતિ પ્રજા સમસ્તનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી નહિ હોઈને, પ્રજા સમસ્ત વતી આવું સમાધાન કરવાનો તેને કશો અધિકાર નથી. સ્વાગત સમિતિનું કામ કેવળ, પરિષદ ભરવાનું જ છે.

ખરી વસ્તુસ્થિતિ લોકો પાસે મુકવામાં આવી નહોતી, એટલે આવો વિરોધ ઉઠે એ સ્વાભાવિક હતું.

ખરું કારણ આ હતું: રાજકોટની બીજી લડત શરૂ થઈ ચૂકી હતી. એટલે બીજા સ્થળોની પ્રવૃત્તિને મર્યાદિત બનાવી રાજકોટને કેંદ્ર બનાવવાની સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની સૂચના હતી. સરદારની આ સૂચનાનો લાભ અમારા રાજવીએ લીધો. મહારાજા જામ સાહેબે સરદાર વલ્લભભાઈને કહેણ મોકલ્યું કે, તેઓએ ખેડૂતોને થોડી રાહત આપી છે અને હજી પણ ખેડૂતો ઉપરાંત બીજા પ્રજાને તેઓ રાહત આપવા ઇચ્છે છે. એથી તેઓએ સરદાર પાસે એવી માંગણી કરી કે, પોતે એપ્રિલ માસમાં નરેન્દ્ર મંડળનાં ચાન્સેલર પદેથી રાજીનામું આપી દેનાર હોઈ, ત્યાંસુધી, એટલે કે બે માસ સુધી, પરિષદને લંબાવવાની જામનગરના કાર્યકરોને તેઓ ભલામણ કરે.

આથી સરદારે કાર્યકરોને એવી ભલામણ કરી કે, જો કંઈ રાહત મળતી હોય તો, પરિષદને લંબાવી, રાજકોટ ઉપર વધુ કેન્દ્રિત થવું.

સરદારની આ સૂચનાને આધારે આગેવાનોએ ઉપ-રોક્ત જાતનું સમાધાન કર્યું. સરદાર વલ્લભભાઈની સૂચનાને આધારે પરિષદ મુદતવી રાખવાનું લોકોને જણાવવામાં આવ્યું હોત તો, પાછળથી લોકોમાં જે અસંતોષ અને પ્રત્યાઘાત ઉભા થયા, તે ઉભા થવા પામત નહિ. “જામ-સાહેબની ઈચ્છાને માન આપીને, બે માસ સુધી પરિ-ષદ લંબાવવામાં આવે છે.” સમિતિના આ શબ્દો સામે

લોકોને વિશ્વાસ બેઠો નહિ, લોકોને પરિષદ મુલતવી રાખવાનાં આ કારણો સંતોષી શક્યાં નહિ.

જમસાહેબના માન અને ઇચ્છા ? શું પ્રજા પરિષદની પ્રવૃત્તિ તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે જ ચલાવવી છે ? લોકોમાં આવા અનેક જાતના પ્રશ્નો ચર્ચાવા લાગ્યા.

પ્રજાને રાજ્યની શુભનિષ્ઠા માટે ઘણી શંકાઓ હતી, જરાયે વિશ્વાસ નહોતો. વિશ્વાસ રાજી શકાય તેવી સ્થિતિ રાજ્યે રહેવા હીંમતી જ ન હતી. એટલે, સમિતિના આ પગલાંથી લોકોનાં હૃદય ભાંજી પડ્યાં. પરિષદના દિવસો જેમ જેમ નજીક આવતા હતા, તેમ તેમ લોકોને વિશ્વાસ અને જુસ્સો વધતાં જતાં હતાં. ત્યાં સમિતિની આ જાતની જાહેરાતથી લોકોના જુસ્સામાં એક ચામડો પ્રત્યાઘાત આવ્યો અને આગેવાનો સામે એક જાતનો અવિશ્વાસ પેદા થયો.

લોકોમાં આમ પ્રત્યાઘાત આવ્યો હતો. ખીજી બાજુથી રાજકોટની ખીજી લાત પણ સારૂ ચર્ચ થઈ રહી હતી. યુવાન કાર્યકરો રાજકોટના રાજનિર્વાસમાં જઈ રહ્યા હતા.

આનો લાભ લઈને, પ્રજાની શુભનિષ્ઠાની શંકાને ખરી પાડતી, સમાધાનના ખરડા પર સહીઓ મગાવતી, આવ આઠ જ દિવસે, એક જાહેરાત રાજ્ય તરફથી બહાર પડી. આ જાહેરાતને આધારે પ્રજામંડળનો રાજ્યે સ્વીકાર પાછો

ખેંચી લીધો, અને સમાધાનની શરતોને નેવે ચડાવી દેવામાં આવી.

રાજ્યને ગામડાંની જાગૃતિ સૌથી વિશેષ ખૂંચતી હતી. ગ્રામ્ય પ્રજાને પ્રજામંડળથી અલગ પાડવાને રાજ્ય ઉપર તળે થતું હતું. પરિણામે ગામડામાં ગુંડાગીરીનાં પૂર ફરી વળ્યાં.

પરિષદ મુદતવી રહેવાને અંગે આવેલો પ્રત્યાઘાત, અને રાજકોટની ખીજી લડત--રાજ્યને માટે હમનના નિર-ધારને અમલી સ્વરૂપ આપવા આ અવસર સુંદર હતો.

ખેડુતો પાસેથી રાજ્યે વફાદારીનાં પત્રકો ઉપર સહીઓ લેવાનું શરૂ કર્યું. આ પત્રકમાં સહી કરીને પ્રજા મંડળ અને પ્રજા પરિષદની પ્રવૃત્તિને અનિચ્છનીય ગણાવી, તેની પ્રવૃત્તિમાં ભવિષ્યમાં ભાગ નહિ લેવાની કબુલાત દેવા ઉપરાંત, મહારાજા જામસાહેબ તરફ સંપૂર્ણ વફાદારી દર્શાવવાની હતી. આ એક જ જાતના ફોર્મ ઉપર અધાની સહીઓ લેવામાં આવતી.

ખેડુતને અમારા રાજ્યમાં ગુલામની ખીજી વ્યાખ્યા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને ગુલામને તો નજીવ પ્રસંગમાં પણ ગાજો દેવાથી માંડીને માર મારવા સુધીની સજા પણ સ્વાભાવિક હોય છે. માણસ જાતમાં તેની ગણ-તરી સત્તાધારી વર્ગ તો ભાગ્યે જ કરતો હોય છે. ખેડુ-તોને ગાજો દેવી, ધમકાવવા દેવી, અંગુઠાં પકડાવવા,

નેતરની સોટીયો ફટકારવી, એ નાનાથી તે મોટા અમલદારોનું અમારા રાજ્યમાં રોજીંદુ કામ થઈ પડ્યું છે.

સ્વાભાવિક થઈ પડેલી ગુંડાગીરીને વફાદારી પત્રકો ઉપર સહીઓ લેવા માટે વધુ રાક્ષસી સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. જેમ લોહી તરસ્યા વરૂઓને છાતી મુકવામાં આવે તેમ, આખા અમલદારી વર્ગને ખેડુતો ઉપર છુટો મુકી દેવામાં આવ્યો. ટુંક સમયમાં જ, આ જાહેર ગુંડાગીરીએ ખેડુત વર્ગને તોળાં તોળાં પોકરાવી દીધો.

૨૦ મી એપ્રિલ

આમ છતાં, લોકોનો પરિષદ ભરવાનો નિર્ણય આગ્રુનમ હતો. મહાત્મા ગાંધીજીના અપવાસને પરિણામે, રાજકોટની બીજી લડતનો અંત આવ્યો હતો. આ પછી પ્રબલના આગ્રુનમ નિર્ધારનાં બળે, પરિષદના મોવડીયોએ ફરી વખત, પરિષદની તારીખ ૧, ૨ મે સુકરર કરી. પરિષદની તારીખો જેમ જેમ નજીક આવતી ગઈ, તેમ તેમ ફરી પાછી લોકોમાં જાગૃતિ અને જુસ્સો વધતા ગયા.

બીજી બાજુથી, પરિષદને નિષ્ફળ બનાવવાને માટે રાજ્ય પણ એટલું જ તૈયાર હતું. લોકોના વધતા જતા રાજકીય જુસ્સાને ફરી વખત જાહેર ગુંડાગીરીથી કચડી નાખવાને તે કટીબ્ધ થયું. પરિણામે, જામનગરે અને જગતે ગુંડાગીરીના પ્રકારમાં અજોડ એવી તા. ૨૦મી એપ્રિલની ગુંડાગીરી નીહાળી.

૨૦ મી એપ્રિલનો જાહેર ગુંડાગીરી ! સારાચે હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રસંગે ભારે ખગલખાટ મચાવ્યો. માનવ-તાને ઓળખનારા કોઈપણ માણસે, નવાનગર રાજ્ય સામે ધિક્કાર અને ફિટકાર વરસાવ્યો. ભ્રમણા સેવતા કેટલાયનીયે આ પ્રસંગે ભ્રમણા ભાંગી નાખી. ખરા નર સ્વરૂપમાં જામનગર રાજ્ય ખડાર આવ્યું.

૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરી ! મહારાજા જામ સાહેબ શ્રી દિગ્વીજય સિંહજીના રાજ અમલના ઇતિહાસનું એ એક ડાગું પ્રકરણ છે. નવાનગર રાજ્યની ભાવી આઝાદ પ્રજા, જ્યારે આ પ્રકરણ વાંચશે ત્યારે, મધ્યયુગી રજવાડા-શાહીનાં પ્રતિક સમા, અમારા આ રાજવી તરફ કેવી “ મીઠાશ ” અને “ માનભરી ” દૃષ્ટિથી જોશે ! આ એક જ પ્રકરણ હિંદની ભાવી આઝાદ પ્રજાને, વીશમી સદીમાં ચાલતા મધ્યયુગી રજવાડાશાહી અને પીંદારા રાજનો ખ્યાલ આપવાને માટે પૂરતાં થઈ પડશે !

Divide and rule-ભાગલા પાટો અને રાજ કરો-ની આ શાહીવાદી નીતિ અમારા રાજ્યે ક્યારનીયે શરૂ કરી દીધી હતી. ગરાશિયા, મુસ્લીમ, ચારણ વગેરે કોમોના નામે રાજ્યાશ્રિત ગણુયાં ગાંઠયા માણસોએ પરિષદ સામે, ખળાપો ડાઢવો શરૂ કરી દીધો હતો. જ્યારે, આ ખળાપો તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યો, “પરિષદ ઝીન્દાબાદ”નો સુર જ્યારે પ્રજામાંથી જરાયે હળવો થયો નહિ, ત્યારે આ રાજ્યા-શ્રિતોનો ઉપયોગ ગુંડાગીરીમાં કરવાનું રાજ્ય ચૂક્યું નહિ.

રસાલા ખાતામાં નોકરી કરતા કેટલાક ગરાશિયાઓ તથા કેટલાક સુસ્લીમો, બંદર અને રોડ ખાતામાં નોકરી કરતા કેટલાક વાઘેરો અને હરિજનોએ પરિષદ સામે વિરોધ પોકારવા માટે ૨૦મી એપ્રિલની સવારના નવ વાગ્યે, એક બંદરે સરઘસ ગોઠવ્યું.

સવારના નવ વાગે છે. જે એક હજાર માણસો હાથમાં લાકડીયો અને તલવારો લઈ ને એકઠા થાય છે. સરઘસ ગોઠવાય છે. રાજ્યના કેટલાક મુખ્યાધીકારીઓ અને બીજા અશ્રિતો આ સરઘસની ખુદ્દી રીતે ગોઠવાણી કરે છે. કોઈ ન ઓળખી શકે એટલા માટે, પાઘડી અને બીજા પોશાકમાં ફેરફારો કરવાની સૂચના આપે છે. આગળ બેંડ અને ઢોલ બજવતું, “ જામ સાહેબની જય ” અને “ પરિષદ મુર્દાબાદ ”નાં પોકારો કરતું સરઘસ ખંભાળોવાના નાકાથી આગળ વધે છે.

સરઘસની શરૂઆત તોફાનથી થાય છે ! સરઘસ એક ડગલું આગળ વધે છે, સરઘસના માણસો દોડા દોડી કરી મુકે છે, દેકારો બોલે છે, ઢોલ ભેરથી ટીપાય છે, ગુંડાઓને વધુ શૂર ચડે છે, અને પછી ઘોળી ટોપીઓની ઝુંટાઝુંટની રમઝટ બોલે છે. હોટેલો અને દુકાનોમાં ગુંડાઓ ધુસે છે. દુકાનદારો અને ગ્રાહકોના માથાં પરથી ઘોળી ટોપીઓ ઝુંટવી લાવે છે. રાહદારી સામે મળે છે, ઘોળી ટોપી દેખે છે, અને સમજીની ઝડપે ગુંડાના હાથમાં તે જઈ પડે છે. ટોપીઓને

ફાડવાની, ઉડાડવાની અને બાળવાની વિધિ પતાવીને, સરઘસ હવાઈ ચોક છોડી આગળ વધે છે.

ઝોંડ અને ઢોલનાં અવાજો વચ્ચે, હોકારા અને દેકારા બોલાવતું, લાકડીઓ પછાડતું, “પરિવહ મુર્દાબાદ”નાં સુરો પોકારતું, સરઘસ જેમ જેમ આગળ વધતું ગયું, તેમ તેમ લોકોમાં વધુ અને વધુ ગામ ફેલાવતું ગયું.

ટોપી માત્ર દેખે છે, અને ગુંડાઓની આંખમાં ઝેર વરસે છે. રંજ અને જલતના ભેદભાવો છોડીને, ગુંડાઓ છુટથી ટોપીઓ ઝૂંટવવા, ઉડાડવા અને બાળવા માંડ્યા.

રસ્તામાં રમતાં અને નિશાળે જતાં છોકરાઓની ટોપીઓ પણ ઝૂંટવવી ગરૂ થઈ. છોકરાઓએ ભયના માર્યા દોડાદોડ કરી મૂકી. ગુંડાઓ પાછળ દોડ્યા. પાછળ આવતાં ગુંડાઓને દેખીને છોકરાઓ વધુ ખુમે ખુમ પાડવા માંડ્યાં, જાણે હમણું જ, ત્યાં ને ત્યાં જ, ફાટી પડશે ! રડતાં રડતાં અને દોડતાં દોડતાં છોકરાઓ પડ્યાં, આખડ્યાં અને ઘવાયાં. છતાં, ગુંડાઓ જરાયે અચકાયા નહિ, અને કોઈ ગુંડો ટોપી ઝૂંટવ્યા વગર પાછો ફર્યો નહિ.

ગુંડાઓ હાઈસ્કૂલમાં પેલા. ચાલતા વર્ગોમાં જઈને પણ વિદ્યાર્થીઓની ટોપીઓ ઝૂંટવી. જાગૃત વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં આ રીતે ભય ફેલાવી વિદ્યાર્થી વર્ગને કચડી નાખવાનો એક વ્યવસ્થિત અખતરો અજમાવાયો.

સરઘસનું કાર્યક્ષેત્ર વધુ વિશાળ બને છે.

ચોકળાંધ ગુંડાઓ દુકાનોમાં ઘુસે છે, ટોપીઓ ઝૂંટવે , લુટફાટ ચલાવે છે, કાચ તોડી નાંખે છે, માલ બહાર ફી દે છે, અને રસ્તા વચ્ચે તેની હોળી કરે છે.

આમ લુટફાટ અને તોડફોડનું કામ કરતું, ત્રાસ ધાવતું સરઘસ વિલિંગ્ડન હેસ્ટનાં આવે છે.

અહિં સરઘસે વધુ રાફતની સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. 16 જોડાબાર્ડ સામગ્રીની દુકાન પાસે ઉભેલા એક બાર્ડ મનલાલ દવેની ટોપી ઝૂંટવી, લાડીઓનાં ફટકા મારી ને પછાડી દેવામાં આવ્યો. અત્રુજ ઘડીયાળીની દુકાનમાં હું સરઘસ ઘુસી ગયું. અંદર બેઠેલા માણસેની ટોપીઓ ટવી લેવામાં આવી, અને એક માણસ નારણુ નરસેરામને ટકા અને ચાંટીયા ભરવા ઉપરાંત, મુકકા અને લાડીઓ મારી તેને બેભાન બનાવ્યો. દુકાનનાં કબાટનાં કાચ તોડી ખવામાં આવ્યા અને મોટી રકમની બે કિંમતી ઘડી-ઓ ઉપાડી જવામાં આવી.

ચોકમાં ઉભેલા અને ચોકની દુકાનોમાં બેઠેલા મામ માણસેની ટોપીઓ ઝૂંટવી લેવામાં આવી અને રાગર ચોક વચ્ચે તેની હોળી કરવામાં આવી.

દરબારગઢ, કે જ્યાં દિવાન સાહેબ, રેવન્યુ કમીશ્નર, લીસ કમીશ્નર, મીલીટરી સેક્રેટરી, જ્યુડીશીયલ સેક્રેટરી ગેરેની ગોરીસે છે, ત્યાં આગળ થઈને સરઘસ પસાર થઈ.

રસ્તામાં ઉભેલા એક ગાડીવાળા ભાઈ મુળચંદ મગનલાલને માથામાં લાઠીનાં ફટકાઓ મારી લોહીલોહાણુ કરી તેને નીચે પછાડી દેવામાં આવ્યો.

સરઘસ જેમ જેમ આગળ ધપતું જતું હતું, તેમ તેમ, સરઘસ માંહેનાં માણસો વધુ અને વધુ વિકાળ અનતા જતા હતા, વધુ અને વધુ ઉશ્કેરાતા જતા હતા. આખા રસ્તામાં ટોપીઓ ઝૂંટવતું, લાકડીઓ પછાડતું, દેકારા અને હોકારા બોલાવતું સરઘસ જ્યારે કાપડ મારફીટમાં આવી પહોંચ્યું, ત્યારે તેનો ઉશ્કેરાટ અવ-મતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો હતો.

કાપડ મારફીટમાં પહોંચતાની સાથે જ, સરઘસે ઝૂંટફાટ શરૂ કરી. કેટલાયે ગુંડાઓ કાપડની દુકાનોમાં ધસી ગયા. કાપડનાં તાકાઓનાં તાકાઓ દુકાન ખડાર ફેંકી લીધા. કબાટનાં કાચ તોડી નાખ્યા. દુકાનોની અંદર એકલા માણસોની ટોપીઓ ઝૂંટવી લીધી, અને પછી તાકાઓ અને ટોપીઓની હોળી સળગાવી.

ઓતમચંદ સુંદરજીની દુકાનમાંથી કાપડનાં તાકાઓ ઉઠાવતાં, તેના બે માણસો હઠીશીંગ અને મોહનલાલે રોકતાં, તેમને ધકકા મારી દુકાનની ખડાર પછાડી દેવામાં આવ્યા અને લાઠીઓનાં ફટકા વતી તેઓને ઘાયલ કરવામાં આવ્યા.

આમ ભારે ઉશ્કેરાત વચ્ચે “જામગાદિગની જય” અને “પરિષદ સુદીગાદ”નાં સુત્રો પોકારતું, તોફાન મચાવતું,

ટોપીયો જુટવતું અને બાજતું સરઘસ શાક મારકીટ પાસે આવી પહોંચ્યું.

અહિં ચીમનલાલ ગાંડીયાવાળાની દુકાન હતી. બધો માલ બહાર રસ્તા ઉપર ફેંકી દેવામાં આવ્યો. બોડ તોડી નાખવામાં આવ્યું. ટોપી જુટવી દેવામાં આવી. ઘરાકો ભયનાં માર્યા દુકાનોમાં છુસી ગયા.

આમ તોફાન મચાવતું સરઘસ આગળ ચાલ્યું.

પરિપત્ત ઓફીસ સામે જ દેખાતી હતી !

પરિપત્ત ઓફીસ દેખીને જ, ગુંડાઓની આંખમાં ઝેર વરસવા માંડ્યું. ઉશ્કેરાટના અનેક ગણો વધારો થયો. “પરિપત્ત મુદાગાદ”નાં મુવોયો સરઘસ ગાજવા લાગ્યું. દોડ જોરથી ટીપાવા માંડ્યો. લોકડીયોનાં પછડાટમાં વધારો થયો. સરઘસની ગતિ બદલાઈ ગઈ, અને સરઘસ પરિપત્ત ઓફીસે આવી પહોંચ્યું.

પરિપત્ત ઓફીસે સરઘસતું પહોંચ્યું અને કન્યા-સાગાતું છુટવું; બન્ને કિલ્લા બંધી સાથે ગતાં, વિદ્યાર્થીની-ઓની સ્થિતિ ભારે કોણી બન્યા.

ભયનાં માર્યા કન્યાઓ જીસે ચીત પાડવા માંડી. આમથી તેમ દોડ દોડ કરી ગઈ. એક બાજુએ હાલ-ઓના હોકારા, અને બીજી બાજુથી ભયભીત કન્યાઓની ભયની ચીસો; વાતાવરણ વધારે ભયનારું બન્યું.

કન્યાઓ જેમ જેમ ફફડતી હતી, તેમ તેમ ગુંડાઓનો દેકારો વધતો જતો હતો. જાણે કેમ, કન્યાઓના ફફડાટથી તેની વૈરવૃત્તિ પોપાતી હોય ! જાણે કેમ, તેમાં તેને લીજ્જત આવતી હોય ! જાણે કેમ, તેના હૃદયમાં શેતાને વાસો કર્યો હોય તેમ, મોટી ઉંમરની કન્યાઓની છેડતી કરવાનું પાળુ કેઈ કેઈ ગુંડાઓ ચૂક્યા નહિ.

સરવસનું પરિવદ ઓફીસે આવી પહોંચ્યું, અને શહેરમાં હાજર રહેલા લીંબડીના ઠાકોર આહિંગનું આવવું; અને સાથે સાથે ચયું. લીંબડી ઠાકોર સાહિબે મોટર થંભાવી, સરવસનાં બે માણસો તેઓની પાસે ગયા, પાંચેક મીનીટ ચુકતેજો ચાલી, મોટર ઉપડી, અને ઓફીસ આગળ સરવસે ચોકારો લેવો શરૂ કર્યો. ઢાલ જોરથી ટીપાવા માંડ્યો, સરવસના માણસોને અરેબર ગાંડાતુર બની નાચ શરૂ કર્યો. મોટા અવાજે સુત્રો પોકારાવા લાગ્યા.

એક ઇસારો ! અને ગુંડાઓ પરિવદના મંત્રી શ્રી. ગોકળદાસની હુકાન ઉપર તૂટી પડ્યા. બારણાં તોડી નાખ્યા. રસ્તેટો તોડી નાખી. પેન્સીલો ભાંગી નાખી. ચોપડીઓ ફાડી નાખી. કાચને તોડી નાખ્યા. કેટલોયે માલ બહાર ફેંકી દીધો. હુકાનનાં બોર્ડને લાઠી મારી નીચે પછાડ્યું.

બીજો ઇસારો ! અને ગુંડાઓ પરિવદ ઓફીસ ઉપર દોડ્યા. ઓફીસનું બારણું રોકીને ઉભેલા એક ભાઈ

વસા કેશવલાલ દેવચંદને માથામાં અને પડખામાં લાટીઓ મારીને નીચે પછાડ્યા. રસ્તા વચ્ચે ઢસરડ્યા. ફરી ટીખ્યા. ધોતીયું કાઢી નાખી નશ્ન કર્યો. ધોતીયાનાં દુકડા ફરી નાખી રસ્તા વચ્ચે બાળી નાખ્યું. તેના સોનાનાં ચાર બટન ઉઠાવી જવામાં આવ્યા. લોહી લોહાણ અને બે ભાન અવસ્થામાં બાઈ કેશવલાલને રસ્તા વચ્ચે ફેંટી દેવામાં આવ્યા.

ગુંડાઓ પરિપદ ઓફીસ ઉપર ચડી ગયા. અંદર બેઠેલાંઓની ટોપીઓ કુંટવી લીધી. બારણાનાં કાચ તોડી નાખ્યા, પ્રજ્ઞમંડળ અને પરિપદનાં ઓર્ડર તોડીને નીચે પછાડવામાં આવ્યા.

યુવક સંઘના મંત્રી શ્રી. કેશવલાલ કુંડલીયા તથા બાઈ નવલશંકરની સાયકલોને લાટીઓ મારી ભાંગી નાખવામાં આવી અને એક નવી સાયકલને ઉઠાવી જવામાં આવી.

આમ ભાંગતોડતું ટામટાજ પતાવી લીધા પછી, પ્રજ્ઞમંડળ, પરિપદ અને શ્રી ગોકળદાસની દુકાનનાં ઓર્ડરની રસ્તા વચ્ચે પહેલેથી સાથે રાખેલું પેટ્રોલ છાંટીને હોળી કરવામાં આવી.

હોળી સળગવાની સાથેજ, વળી પાછો ગુંડાઓનો દેકારો અને હોકારો શરૂ થયાં. “ પરિપદ મુર્દાબાદ ”ના પોકારો ઉંચા હાથ કરી કરીને લલકારાવા માંડ્યાં. ઘડી

શાંત પડેલો ઠાલ ફરી વધુ જોરે ટીપાવા લાગ્યો. હોળીની આસપાસ ભયંકર નાચ શરૂ થયો.

પરિષદને મૃતઃપ્રાય કરી હફનાવવા જોડેલો આત્મ સંતોષ મેળવી, હર્ષાનંદના પોકારો વચ્ચે સરઘસ બેડીના નાકા તરફ આગળ ધપ્યું. ત્યાં, પરિષદના બજનચી શ્રી મગનલાલ શેઠ સામે મળતાં તેમની ટોપી ઝુટવી લઈ બાળી નાખવામાં આવી.

સરઘસ બેડીના નાકા બહાર ગયું. જ્યાં મેદાનમાં, રાજ્યમાં મહત્વનો હોદ્દો બનાવનાર એક અમલદારે સરપસમાંના હરિજનોને ૧૭, ૧૭, આના રોજ ચૂકવ્યું.

ઘવાયેલા કેશવલાલ અને સુબાન્દને સારવાર માટે હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. જ્યાં, તેઓને પંદરેક દિવસ સુધી રહેવું પડ્યું.

આમ ભયંકર રીતે વુંટ ચલાવતું, વાચા ફેલાવતું, પ્રજાના જીવન માલને જોખમમાં મૂકતું સરઘસ બેડે કસાક સુધી શહેરમાં ફર્યું. છતાં, કેઈએ તેનું રોકવું નહિ, કેઈએ તેને વાચી નહિ, પાલીકાના એક વધુ માણસ કે અમલદારે આ બે કસાકો દરમ્યાન ફેંકા દીધી નહિ.

રાજ્યના મુખ્ય ખાતાઓની, અરે, દિવાન સાહેબ, પોલીસ કમીશ્નર અને મીસ્ટ્રી સેક્રેટરીની ઓફીસો પાસેથી ઝુંડગીરી મચાવતું આ સરઘસ પસાર થાય છે, અને નિર્ભય રીતે તે તેની વુંડાગીરી આગળ ધપાવે છે, છતાં કેઈ વડો અમલદાર મોં પણ બતાવતો નથી.

શહેરમાં ગુંડાગીરી પૂર જોશમાં ચાલતી હતી. કેટલાયે માણસો દિવાન સાહેબ પાસે પહોંચ્યા. દરબારગઢ પાસે જ, ગુંડાની લાઠીથી ઘવાયેલા મુળચંદને તેઓની પાસે રજુ કરવામાં આવ્યો. દિવાન સાહેબ પાસે રક્ષણની માંગણી કરવામાં આવી. દિવાન સાહેબે પોલીસને સરઘસ વિગેરી નાળી શહેરમાં સજ્જત પોલીસ પહોંચે મૂકવા હુકમ કર્યો, પણ પોલીસે દિવાન સાહેબના હુકમની પણ અવગણના કરી.

ગુંડાઓ નિર્ભય રીતે આગળ ધપતા હતા, અને તાક્ષાન મચાવતા હતા. લોકો વધુ અને વધુ ભયભીત બનતા હતા. દિવાન સાહેબ પાસે લોકોના દરોડા પડતા હતા. દિવાન સાહેબ અસ્વસ્થ બન્યા. પોલીસને ફરી હુકમ કર્યો. પોલીસે ફરી અવગણના કરી.

ગુંડાગીરી ઝડપે આગળ વધતી હતી. લોકોનું જીથ્થ દિવાન ઓફીસે વધતું જતું હતું.

“સાહેબ, આપ જાતે પધારો અને ગુંડાગીરીને કાબુમાં લ્યો.” શ્રી મોહનલાલે હુંડલીયાએ દિવાન સાહેબને વિનંતી કરી. દિવાન સાહેબ હેલ્વા. પરિવહના એક કાર્યકર શ્રી ખુશાલચંદને સાથે લઈને મોટરમાં બેસી દિવાન સાહેબ બતાવતા સ્થળ તરફ રવાના થયા.

શાક ચારકીટ પાસે એક રાજવાશિન શ્રીમંત મુસ્લીમ વેપારી સામે મળ્યા. મોટર ધંસાવી દિવાન સાહેબે ગુંડા-

ગીરી સંબંધમાં તેને કેટલીક પૂછપરછ કરી. દિવાન સાહેબને સામેથી જવાબ મળ્યો, “હા, અમારે પરિષદ નથી જોઈતી માટે આ કરાવ્યું છે.”

દિવાન સાહેબ આ જવાબ સાંભળી ભારે આશ્ચર્ય પામ્યાં. મોઢામાં આંગળી નાખી ગયા. છતાં, તેઓ આ રાજ્યાશ્રિત મુસ્લીમ વેપારી સામે એક આંગળી પણ ઉંચી કરી શક્યા નહિ. પરિષદ ઓફીસ પાસેથી રવાના થઈ દિવાન સાહેબ આગળ વધે છે, ત્યાં તેમને સરઘસ વિખેરાય ગયાના સમાચારો મળ્યા.

આ વ્યવસ્થિત ગુંડાગીરીને હિંદુ મુસ્લીમ અથ-ડામણનું સ્વરૂપ આપવા, ના. જમસાહેબના પસંનલ સેક્રેટરી મી. આયરે, કાયદાની દ્રષ્ટિએ જેને ખોટી સહી કરવાનો ભયંકર ગુન્હો ગણવામાં આવે, તેવું એક કૃત્ય કર્યું. દિવાન સાહેબ મેરવાનજી શેઠના નામે તેમણે વતંમાન પત્રો જોગ એક તારનો સંદેશો મોકલાવ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે, કેટલાક ગરાસીઆઓ, મુસ્લીમો, હરિજનો વગેરે સરઘસ કાઢીને નીકળ્યા હતા. તેમની હિન્દુઓ સાથે અથડામણ થવા પામી છે. પોલીસ તપાસ ચલાવી રહી છે અને મામલો કાળુમાં છે.*

* દિવાન સાહેબને નામે પ્રગટ થયેલો એ તાર નીચે પ્રમાણે છે:

“આજે સવારે મોટી સંખ્યામાં મુસ્લીમો અને કેટલાક ગરાસીઆનું બનેલ સરઘસ શહેરમાંથી પસાર થતું હતું. તે વખતે, લગભગ ૬ જેટલું અંતર કાપ્યા બાદ હિન્દુઓ અને સરઘસવાળા વચ્ચે મારામારી થવા પામી હતી.

પાછળથી જ્યારે પ્રજા સેવકોએ દિવાન સાહેબની આ સંબંધમાં મુલાકાત લીધી, ત્યારે આ હકીકત બહાર આવી. દિવાનસાહેબે આવો કોઈ પણ તાર છાપાંને કર્યાનો સાફ ઈન્કાર કર્યો. તપાસને અંતે માલુમ પડ્યું કે, એ તાર ના. જામજાહેબના પર્સનલ સેક્રેટરી મી. આયરે જ લોકોને અવળા પાટા બાંધવા કર્યો હતો.

ગુંડાગીરીના આ બનાવથી સારાયે શહેરમાં ભારે સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. ગામમાં ભયનું વાતાવરણ પેદા થયું. પ્રજાના જાન માલની બીનસલામતી દેખાવા માંડી. પ્રજાએ સખ્ત હડતાળ પાડી.

સાંજના ચાર વાગે શહેરના આગેવાન વેપારીઓ, વકીલો તથા બીજા વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા શખ્સોની

“મારામારી દરમ્યાન, ત્રણ હિંદુઓ અને એક મુસ્લીમને રહેજા ઇજ્જત થઈ હતી. સમાચાર મળતાં પોલીસ તરત જ તે સ્થળે પહોંચી ગઈ હતી. સરઘસ અને ટોળાંને વિખેરી નાખ્યું હતું.”

“તોફાનનાં કારણો વિષે રાજ્ય તરફથી સંપૂર્ણ તપાસ થઈ રહી છે. હાલ બંને પક્ષો એક બીજા ઉપર આક્ષેપો કરી રહ્યા છે.

“હિંદુઓ એવો દાવો કરે છે કે, સરઘસવાળાઓએ ઉશ્કેરણી વિના તેમની ઉપર હુમલો કર્યો હતો. જ્યારે, સરઘસવાળા કહે છે કે, તેઓ શાંતિપૂર્વક પસાર થતા હતા તે વખતે, તેમને માળો દેવામાં આવી હતી અને તેમની સામે હથીયાર વાપરવામાં આવ્યા હતા.

“સંપૂર્ણ તપાસ થયા બાદ, આ બનાવનાં કારણો રજુ કરતું એક નિવેદન બહાર પાડવામાં આવશે અને ગુન્હેગારોને સજા થશે.”

એક સભા પાઠશાળામાં ઉપરોક્ત બનાવ પર વિચારણા ચલાવવા મળી.

આ સભામાં શું નિર્ણય થાય છે એ જાણવા માટે હજારોની સંખ્યામાં પાઠશાળા આગળ લોકો એકઠા થયા. વાતાવરણ ભારે ઉશ્કેરાયેલું હતું. પાઠશાળા ચોકાર ભરાઈ ગઈ હતી. ગુંડાગીરીનો ભોગ બનનારા અને જાતે બેનારાઓ જ્યારે પોતાનો અનુભવ કહેતા, ત્યારે સભાનું વાતાવરણ વધારે ગરમ બનતું. લોકો વધુ અને વધુ ઉશ્કેરાતા જતા. આંદોલનમાં નિર્ણય કામ લાગે તમ હતા નહિ. લોકોના ભારે ઉત્સાહ અને “ઈન્કિલાબ ઝીન્દાબાદ”ના પોકારો વચ્ચે રાજ્ય જ્યાં સુધી પ્રજાના જનમાલની સલામતીની ખાતરી આપે નહિ અને જરા ગુન્હેગારોને શોધી નશ્યતે પાંડાંચાડે નહિ ત્યાંસુધી હડતાળ ખેલવી નહિ, એવો નિર્ણય કરી સભા વિસર્જન પામી.

પરિસ્થિતિ કટોકટી ભરી બની હતી. પ્રજા ખૂબ મક્કમ હતી. રાજ્ય પણ એટલું જ મક્કમ હતું. આ સ્થિતિમાં હડતાળ કેટલો સમય ખેંચાય તેની કોઈને ખબર નહોતી.

હડતાળ દરમિયાન, ગરિબ પ્રજાને કોઈ જાતની સુશ્કેલી નહે નહિ એટલા માટે, મહાજન સમિતિના આશ્રય નીચે એક દુકાન ખોલવામાં આવી. પડતર ભાવે આ દુકાનોમાં માલ આપવામાં આવતો. ઉત્સાહી યુવાનો અને

વેપારીઓ આ કામને અંગે પોતાની મફત સેવા આપતા, અને પોતાની દુકાનોમાંથી મહાજન સમિતિની દુકાનને વટાવનો મોહ છોડીને માત્ર પણ પૂરો પાડતા. આમ હડતાલ જેવોવા લાગી.

પ્રજનો ઉપરોક્ત નિર્ણય જાણાવવા માટે, વેપારીઓનું પ્રતિનિધિ મંડળ મહારાજા જામ સાહેબ પાસે ગયું. મહારાજા જામ સાહેબે તેઓના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રતિનિધિ મંડળને સામેથી ઉવડું લીધું.

“ તમે સરઘસ કાઢી શકો, પણ બીજા ન કાઢી શકે કેમ ? ”

આ શબ્દો કેાઈ બિનજવાબદાર અમલદાર કે સાધારણ માણસનાં ઉચ્ચારેલા નથી ! આ શબ્દો કેાઈ પોલીસ ફોજદાર કે સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટનાં પણ ઉચ્ચારેલા નથી ! આ શબ્દો ખુદ રાજ્ય ધણી, ખુદ મહારાજા જામ સાહેબ શ્રી. દિગ્વીજયસીંહજીનાં છે. પ્રજાના જન માત્ર પર તાંત્રવનુભવ ખેલતા ગુંડાઓનાં બચાવમાં કરવામાં આવતી આ દલીલ ઠંડી કરતાથી છલોછલ ભરાયેલી હતી.

આ દલીલો કેટલી અઘટિત, અન્યાયિ અને બેહુદિ હતી ?

સરઘસ કાઢવાનો બધાને અધિકાર છે, એ સહુ કેાઈ સ્વીકારે. પરિષદ સામે વિરોધ જાહેર કરવા અને તે સામે લોકમત ફેળવવા માટે, શાંત સરઘસ કાઢવાનો પણ, કેાઈ પણ પ્રગ્નજનનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. આ

અધિકારની આડે કોઈપણ આવી શકે નહિ, શહેરી સ્વાતંત્ર્યનાં આ સાચા નિયમો છે.

પણ, આમ કાયદો હાથમાં લઈને મન કાવે તે રીતે, પ્રજાના જન માલને નુકશાન પહોંચાડવાનો કોઈને અધિકાર હોઈ શકે ખરો ? એ વખતે રાજ્યની ફરજ શું હોઈ શકે ?

આમ જાહેર નિરંકુશ ગુંડાગીરી અને શહેરી સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચેનો તફાવત મહારાજા જામસાહેબ ન સમજતા હોય, એ પળતાર પણ માની શકાય તેમ નથી.

પ્રજા એમ માનતી હતી અને આજે પણ માને છે કે, રાજ્યના જ ઉત્તેજનથી ઉપરોક્ત ગુંડાગીરી યોજાઈ હતી. અને એટલે જ, પ્રજાનો નિશ્ચય હતો કે, હડતાલથી રાજ્યને એક વખત પ્રજાળાનો સાચો પારચય કરાવવો, કે જેથી રાજ્ય ફરી વખત આવી ગુંડાગીરી યોજતાં વિચાર કરે. આ જ ખ્યાલે પ્રજાએ હડતાલનો આશ્રય લીધો હતો. પ્રજાએ કદી પણ નહોતું માન્યું કે, ગુંડાગીરીમાં ભાગ લેનાર અને તેની દોરવાણી કરનારાઓ સામે પગલાં લઈ, રાજ્ય પ્રજાને ન્યાય આપશે. ન્યાય શબ્દ માત્રને જામનગર રાજ્યમાંથી દેશવટો મળી ગયો છે, એ પ્રજા સારી રીતે જાણતી હતી.

પરિણામે, હડતાળ જેમ જેમ ખેંચાવા લાગી, તેમ તેમ પ્રજાની મક્કમતા ઘટવાને બદલે વધવા લાગી.

રાજ્યે એક દાવ ફેંક્યો. એક કાંકરે જે પક્ષીઓ મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રાજ્યે સરઘસ બંધી ફરમાવી પ્રજાના સાચા રક્ષક હોવાનો દંભ કર્યો.

પ્રજા આથી ભરમાણી નહિ. પ્રજામંડળના સરઘસો અટકાવવાનો રાજ્યનો આમાં ઉદ્દેશ હતો, એ પ્રજાને સમજતાં જરાયે વાર લાગી નહિ. તા. ૧, ૨ મે એટલે કે દશ જ દિવસ પછી, મળનારી પ્રજા પરિષદના પ્રમુખનાં સ્વાગત સરઘસ સામે ખરી રીતે, આ આડકતરો મુકાયેલો પ્રતિબંધ હતો. પ્રજાએ આ હુકમ સામે વિરોધ પાડ્યો.

હડતાળ જેમ જેમ લાંબાતી હતી, તેમ તેમ રાજ્યની મુંઝવણ વધતી હતી. બહારની દુનિયામાં તેની ભારે વગોવણી થતી, અને તેથી, ઉપરછલો જળવાય રહેલો મોભો ખરિત થતો હતો.

જ્યારે પ્રજામાં, જેમ જેમ હડતાળ લાંબાતી હતી, તેમ તેમ બળ અને સંગઠન વધતાં હતાં. બહારની પ્રજાનો વધુ ને વધુ સાથ અને સહકાર મળવા માંડ્યો હતો.

રાજ્યને નર્યા વગર છુટકો નહોતો. આખરે નવ દિવસની સખત હડતાળ પછી, રાજ્યે ગેઝેટનો એક વધારો બહાર પાડી પ્રજાની માંગણીઓ સ્વીકારી, અને હડતાળનો વિજયી અંત આવ્યો. (પરિશિષ્ટ નાં. ૩)

વચન ! જોડેલું પાળવું !

આ સાથે જામનગર રાજ્યને શું લાગે વળગે ? પ્રજાને અપાયેલી આત્મી એક વખત પણ પગાયેલી હોવાનો દાખલો સુદ્ધાં પણ જડે તેમ નથી.

રાજ્યે આ કિસ્સામાં પણ એમ જ કર્યું, અને રાજ્યનું વચન કેવળ કાગળ ઉપર જ પડી રહેવા પામ્યું.

શું ડાગીરીના ઉપસાદત બનાવશી, નહુ દિલ્હી ખાતે ના. વાયસરોયને જામનગરની પ્રજા સમસ્ત વતી નીચેનો તાર કરીને લેખાને માહિતગાર કરવામાં આવ્યા. અને તેઓ નામદારને વચ્ચે પડીને રક્ષણ આપવા વિનંતી કરવામાં આવી.

આ તારની નકલો મહાત્મા ગાંધી, આબીલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજા પરિષદના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ, હિંદી રાષ્ટ્રીય મહામંડળના એ વખતનાં પ્રમુખ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ, મુંબઈ ક્ષત્રિયાનાં કોંગ્રેસ વડા પ્રધાન શ્રી. બાળગંગાધર ખેર, ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિનાં પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને રાજકોટ, પશ્ચિમ હિંદ દેશી રાજ્યોની એજન્સીનાં રેસીડેન્ટ મી. ગીબ્સનને મોકલવામાં આવી.

તારની આખી નકલ નીચે પ્રમાણે છે.

“Organised procession of some Garasias, Muslims, Harijans, infantry lancers without uniform under auspices of Anjuman-e-Islam,

passed through main roads looting shops, beating and seriously injuring public indiscriminately this morning. Passing by Police-Commissioner's Office and Darbargadh where, state offices including Diwan, Military and Judicial Secretarie's offices situate and also where is a police thana.

“Hooligans were tossing and burning, specially white caps of the public and proceeding further passed by Girls' High School, where Limbadi Thakore Sahab was personally seen at the head of the procession in car, and is reported to instigate hooligans saying “Maro” “Looto” particularly pointing at praja parishad office, whereupon hooligans unseated and burned all parishad boards together with white caps by kerosene or petrol, which they possessed.

“Procession terminated somewhere near state lancers headquarters. Public completely horror-stricken, see no safety of life and property, as state observes silence, notwithstanding daylight robbery and hooliganism. Pray kindly intervene and help.”

મક
“અંબુમને-ક્રિદામના આશ્રય તળે ફેટલાક ગરા-
સીઆ, મુસલમાનો, હરિજનો અને યોશાક વિનાના પાત્ર-
દળ લશ્કરના ભાલાધારીઓ (લાન્સર્સ)ના બનેલા એક

યોજના પુર્વકનાં સરઘસો, આજે સવારે મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપરથી પસાર થઈ વિના ભેદભાવે દુકાનો લુટી, બહાર પ્રજના માણસોને માર્યા અને ગંભીર ઇજાઓ પહોંચાડી. સરઘસ પોલીસ કમીશ્નરની કચેરી અને દરબારગઢ, કે જ્યાં દિવાન, મીલીટરી સેક્રેટરી અને જ્યુડીશીઅલ સેક્રેટરીની ઓફીસ છે, ત્યાંથી પસાર થયું હતું. આ સ્થળે પોલીસ ચોકી પણ છે. શુંડાઓ પ્રજાજનોની ટોપીઓ અને ખાસ કરીને સફેદ ટોપીઓ ઝુટવી ને ઉછાળતા અને બાળતા આગળ વધતાં ગલ્સ હાઈસ્કુલ (કન્યાશાળા) પાસેથી પસાર થયા, જ્યાં લીંબડીના ઠાકોર સાહેબ બંતે સરઘસના મોખરે મોટરમાં નજરે પડ્યા હતા. તેમણે શુંડાઓને એવી ઉશ્કેરણી કરી કહિવાય છે કે, “મારો,” “લુટો”, ખાસ કરીને તેમણે પરિવહની ઓફીસ સામે આંગળી ચીંધી જે ઉપરથી, શુંડાઓએ પરિવહના તમામ પાટીઆં નીચે તોડી પાડી બાળી નાખ્યા. સાથે સાથે સફેદ ટોપીઓની પણ હોળી કરવામાં આવી. શુંડાઓએ સાથે રાખેલા ગ્યાસલેટ અને પેટ્રોલ વડે આ આગ લગાવી.

“રાજ્યના લશ્કરના ભાલાધારીઓ (લાન્સર્સ) ના મુખ્ય મથક (હેડક્વોર્ટ્સ) નજીકની જગ્યાએ સરઘસ વીખેરાયું. પ્રજામાં સંપૂર્ણ ત્રાસ ફેલાયો છે. લોકોને જાન માલતું રક્ષણુ દેખાતું નથી, કેમકે ધોળા દિવસની લૂંટ અને શુંડાગીરી છતાં, રાજ્ય મૌન સેવી રહ્યું છે. કૃપા કરી વચ્ચે પડો અને મદદ કરો.”

આ પછી ના. વાયસરોય કે તેમના પ્રતિનિધિ ના. રેસીડેન્ટ તરફથી પ્રજા રક્ષણને માટે કાંઈ પગલાં લેવામાં આવ્યા કે નહિ, તે પ્રજા જાણતી નથી. પણ, પ્રજા એટલું તો જરૂર જાણે છે કે, આ બનાવ પછી પણ નવાનગર રાજ્યમાં ગુંડાગીરી સતત ચાલુ જ રહી છે.

અહીં એક ખુલાસો કરવો જરૂરી છે.

૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરીમાં ભાગ લેનારા માણસોનો ઉલ્લેખ કોમવાર કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરથી કોઈએ એમ નથી માનવાતું કે, ઉપરોક્ત કામમાં તે તે કોમ સમસ્તની આ વ્યવસ્થિત યોજના હતી. કોમવાર ઉલ્લેખ કરવા પાછળ આ હેતુ છે જ નહિ, અને એટલા માટે જ, કોમોના નામની આગળ “કેટલાક” શબ્દ લગાડવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત, એક બીજી વધુ યોજવટ એ પણ કરવામાં આવી છે કે, સરવસમાં ભાગ લેનારા માણસો સ્વતંત્ર નહિ, પણ રાજ્યના જુદા જુદા ખાતાનાં નોકરો હતા.

સરવસમાં ભાગ લેનારા માણસોને કોમવાર જણાવવા પાછળનો હેતુ, રાજ્યની કુટનીબિને ખુલ્લી પાડવાનો છે.

અને બીજી વસ્તુ મને એ પણ લાગે છે કે, આગલાં પ્રકરણમાં મેં જે રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે રીતે ન કર્યો હોત અને કેવળ, સામાન્ય રીતે લખ્યું હોત તો,

કદાચ સાચી વસ્તુસ્થિતિ સમજવામાં મુશ્કેલી થાત. એ દુર કરવા માટે, આ સ્પષ્ટીકરણ કરું છું.

એના કારણે અને એ સંબંધમાં વધુ ચોખવટ અહીં કરવા જરૂરી છે.

પ્રજા મંડળની પ્રવૃત્તિ સામે “ભાગલા પાટો” અને રાજ્ય કરો”ની નીતિ રાજ્યે અમલમાં મુકી લીધી હતી. ભાઈખંધ કેમોને અરસપરસ લગાવવાનાં કેટલાયે મિથ્યા પ્રયત્નો રાજ્યે કર્યાં હતાં. હિંદુ અને બાકી કરીને વાળીયા કેમ નિવાય, પ્રજા મંડળ બીજી કેમોના કેમનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું નથી, કે પ્રજા મંડળને બીજી કેમ કેમનો સાથ નથી, એટલુંજ નહિ, પણ બીજી કેમોના પ્રજામંડળ સામે સખ્ત વિરોધ છે, એમ રાજ્ય જતાવવા માગતું હતું.

કેમો સમસ્તનો સામુદાયિક વિરોધ કેમો કરવામાં રાજ્ય જ્યારે નિષ્ફળ નિવડ્યું, ત્યારે રાજ્યના કેટલાક નોકરો અને આગ્રીઓના આશ્રય લઈને, પાત પાતાની કેમ સમસ્ત વતી મિથ્યા વિરોધ પોકારવો શરૂ કર્યો, અને આવા કેટલાંક જાત વાર પોકળ મંડળો ઉભાં પણ થયાં.

આવા પોકળ મંડળો દ્વારા તા. ૨૦ મી એપ્રિલનું સરઘસ યોજાયું હતું.

આ ઉપરથી સહુ કેમ સમજી શકશે કે, તા. ૨૦મી એપ્રિલનું સરઘસ કેમ પણ કેમનું અસ્થિત યોજાયેલું સરઘસ નહોતું, અને આ ઉપરથી બીજી એક એ પણ

વાત સાચી ઠરે છે કે, ઉપરોક્ત મંડળો એ કોઈપણ કોમના સાચા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારા નહિ, પણ કેવળ રાજ્યના નોકરો અને આશ્રિતોનાં સ્થપાયેલાં અને બનેલાં હતાં.

બીજી અનેક કોમોનો પ્રજામંડળની સામે પ્રચંડ વિરોધ છે, એમ જે તા. ૨૦ મી એપ્રિલના સરઘસ ઉપરથી રાજ્યનો દાવો છે, તે દાવો આ વાતથી ખોટો ઠરે છે, એમ સહુ કોઈને આટલી હકીકત જાણ્યા પછી ખાત્રી થયા વગર રહેશે નહિ.

રાજ્ય આવો જુદો આક્ષેપ મુકીને સરઘસમાં ભાગ લેનારા માણસોની આખી કોમને અન્યાય કરી રહ્યું છે.

અને આ અન્યાયને દૂર કરવા માટે જ આગલાં પ્રકરણોમાં સરઘસમાં ભાગ લેનારા માણસોનો કોમો વાર અને “કેટલાક” શબ્દો લગાડીને ઉલ્લેખ કરેલ છે.

આ સરઘસમાં ભાગ લેનારા કેટલાક માણસોને અન્યાય ન થાય એ માટે, એક વધુ ખુલાસો પણ જરૂરી છે.

વાઘેર અને હરિજન કોમના માણસોને તો ખબર પણ નહોતી કે, તેમને ક્યાં લઈ જવામાં આવે છે. સવારનાં નવ વાગે જ્યારે ખંભાતવાના નાકે આવ્યા ત્યારે જ, તેમને ખબર પડી કે, પ્રજામંડળ સામેના વિરોધ સરઘસમાં તેઓને સામેલ કરવામાં આવે છે. પણ, પત્રી

ખિચારા પરાધીન માણસો કરે શું ? સરઘસ જેમ જેમ આગળ વધતું હતું, તેમ તેમ ગુંડાગીરી આગળ વધતી હતી, તેમ તેમ આ માણસોનાં હૃદય ચીરાઈ જતા હતાં ! પણ તેની પાસે બીજો કોઈ ઉપાય હતો નહિ.

આ કોઈ કપોળ કદપીત વાત નથી. આ વાત ખુદ સરઘસમાં ભાગ લેનારાઓની કહેલ છે.

“અમે મુળ માણેક અને જોધો માણેકના વંશજો, જો નિર્દોષ માણસો ઉપર હાથ ઉપાડીએ તો, અમારી જાત લજવાય, અમે એવું કદી ન કરીએ.”

વાઘેર કોમના એક આગેવાન પટેલનાં આ શબ્દો છે. આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે તેની સહૃદયતા અને નિખાલસતા તરી આવતાં હતાં.

હરિજન કોમની પણ આજ સ્થિતિ હતી. માહિતિ મળી છે એ મુજબ, વાઘેરો કે હરિજનોએ સરઘસ દરમિયાન ગુંડાગીરીમાં કાંઈ પણ ભાગ લીધો નથી. કોઈ અપવાદરૂપે હોય તો એ જાણવામાં નથી.

કોમી અથડામણના પ્રયાસો

તા. ૨૦ મી એપ્રિલની, ત્યાર પહેલાંની અને પછીની ગુંડાગીરીના બનાવો એ કોઈ આકસ્મિક કે વણકદપેલા બનાવો નહોતા. પ્રજામંડળના કાર્યકરોને તો આ બનાવોની ચોક્કસ કદપના અને ખાત્રી હતી. કારણ કે, તેઓને આ બાતની ચોક્કસ પ્રકારની ચેતવણી ખુલ્લાં શબ્દોમાં રાજ્યના ચીફ કસ્ટમ ઓફીસર મી. કુરેશી રૂબરૂમાં જ આપી ગયેલા. આ ચેતવણી પછી, પ્રજામંડળના આગેવાનો અને કાર્યકરોને ગુંડાગીરીના બનાવો બનવા માટે જરાયે વહેમ કે શંકા નહોતાં, પૂરેપૂરી ખાત્રી હતી.

વાત એમ હતી કે, રાજ્ય પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિ અમુક મર્યાદામાં રહીને થાય તેમ ઇચ્છતું હતું. જો પ્રજામંડળ રાજ્યની દોરેલી આ ચોક્કસ મર્યાદા સ્વીકારે તો, પ્રજામંડળ એક રાજ્યતુ આશ્રિત અને તાબેદાર મંડળ

બની જાય તેમ હતું. પ્રજા સમસ્તનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા અને પ્રજા સમસ્તના એક સ્વતંત્ર મંડળ તરીકેની તેની હયાતિ આ મર્યાદા સ્વિકારવાથી રહે તેમ ન હતું.

અને આ સમયે, પ્રજા-ગણ અને સંગઠન એટલાં મજબુત હતાં કે, પ્રજામંડળના આગેવાનોની, રાજ્યની આ દોરેલી મર્યાદાનો સ્વિકાર કરવાની હિંમત વાલે તેમ ન હતું.

અને ત્યારે, રાજ્યની આ શરતનો અસ્વિકાર થયો ત્યારે, પ્રજામંડળના આગેવાનોને શું ટાળીરીને માટે ત્યાર રહેવાની ખુલ્લા શબ્દોમાં ચેતવણી મળી.

પ્રજામંડળને માટે કામ કરવાની રાજ્યની દોરેલી મર્યાદા આ પ્રમાણે હતી.

(૧) પ્રજામંડળનો ક્યેવ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર પ્રાપ્ત કરવાનો ન હોવો જોઈ એ.

(૨) રાજ્યની સલાહ અને સૂચના મુજબ પ્રજા મંડળ કામ કરે અને વર્તે.

(૩) પ્રજાની મુશ્કેલીઓ અને હાડમારીઓ તથા જરૂરી એવી સહતા અંગે. પ્રજામંડળ રાજ્યનું ધ્યાન ખેંચે અને રાજ્ય તેને માટે વટવું કરવા પ્રયત્ન કરે.

રાજ્ય તરફથી પ્રજા મંડળને કામ કરવાની જે ચોક્કસ પ્રકારની મર્યાદા આંકી દેવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, તે મર્યાદા લસગત આ અને આ સતલગની હતી.

આ માંગણીઓ લઈ, રાજ્યના ઉપરોક્ત અમલદાર પ્રજામંડળના આગેવાનો પાસે આવ્યા. આગેવાનો તો તેનો સ્વીકાર કરી શકે તેમ નહોતું.

ત્યારે આ સમયે, તે અમલદારે જે શબ્દોમાં ચેતવાણી આપેલી તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે,

“અમે મુસ્લીમો જન્મગ્રાહિણને એટલા બધા વક્ષદાર છીએ કે, “બાપુ”ને જે વસ્તુ ન ગમે તે કરનારને મુસલમાનો જરાયે સાંખી લેશે નહિ. તેમ છતાં, તમે જે આ પ્રમાણે કર્યો તો, મુસલમાનો હિંદુઓને ઘોઠા લગાવશે.”

આ ચેતવાણી આપનાર અમલદારે પ્રજામંડળના આગેવાનો સમક્ષ જે જાતના પાઠો ભજવ્યા. એક રાજ્યના અધીકારી તરીકેના અને બીજો મુસ્લીમ કોમના પ્રતિનિધિ તરીકેનો. બન્ને પાઠો ભજવવાને જ્યારે જ્યારે સમય અનુકૂળ લાગ્યો, ત્યારે ત્યારે તેમણે બરાબર ભજવ્યા.

પ્રજામંડળના કાર્યક્ષેત્ર બાબતમાં તેઓ એક રાજ્યના અધીકારી તરીકે બોલતા, જ્યારે ધમકી આપવા સમયે તેઓ મુસ્લીમ કોમના એક પ્રતિનિધિ તરીકે બોલતા.

ધમકીની સાથે મુસ્લીમ કોમ આખીતું નામ ઉપરોક્ત અધિકારીયે બેઠ્યું, એથી કોઈએ ધણુ એમ નહોતું માની લીધું કે, તે અધીકારી મુસ્લીમ કોમના સાચા

પ્રતિનિધિ હતા, અથવા તે અધીકારીનાં મંતવ્યની સાથે મુસ્લીમ કેમ સમસ્ત સંમત હતી.

તે અધીકારી જે બોલતા હતા, તે મુસ્લીમ કેમના પીઠબળથી નહોતા બોલતા. મુસ્લીમ કેમનું પીઠબળ તેને નહોતું, એ બરાબર તે જાણતા હતા. તેની પાછળ એક બીજું જબરજસ્ત પીઠબળ હતું, જેના આધારે તે ધમકીઓ આપવાની હિંમત કરતા હતા. આ બળ તે મહારાજા જામસાહેબ અને તેની સત્તાનું હતું. એના બળ અને જોરે જ, તે અમલદારનું જણું ઉઘડી શકતું હતું.

ધમકીની સાથે મુસ્લીમ કેમનું નામ જોડવા પાછળ પણ એક જબરી રમત હતી. હિંદુ મુસ્લીમ કેમો વચ્ચે અરસપરસ ગેરસમજણો ઉભી કરી લડાવી મારવાની આ એક બાજુ હતી. આ બાજુમાં બન્ને કેમો ફસાઈ પડે એ ખાતર, આવી ગેરસમજો અનેક વખતે અનેક ઉભી કરવામાં આવી હતી. પણ આજ સુધી રાજ્યને તેમાં નિષ્ફળતા જ સાંપડી છે.

ગુંડાગીરીના જેટલા જેટલા પ્રસંગો બન્યા છે, અને જે એક વ્યવસ્થિત ટોળીનાં આધારે તે બની રહ્યાં છે, તેની સાથે ઉપરોક્ત અધીકારી ચોક્કસ રીતે સંકળાયેલા છે. અને એક બીજા શ્રીમંત મુસ્લીમ વેપારી, જેઓ રાજ્યના મોટા આશ્રિત છે, તેઓ પણ ગુંડાગીરીના બનાવોમાં સંડોવાયેલા છે. એમ ન હોય તો, તેઓ તા. ૨૦

મી એપ્રીલની ગુંડાગીરી કરાવવાનો દિવાન સાહેબ સમક્ષ હિંમતપૂર્વક એકરાર કરી શકે નહિ.

આ બન્ને સખસોએ મુસ્લીમ કેામને કાબુમાં રાખવાતું બીડું જડાવ્યું હતું. હિંદુ કેામ વિરુદ્ધ, મુસ્લીમ કેામને ઉશ્કેરી હુલ્લડ કરાવવાના કેાડ પણ તેઓએ સેવ્યાં હતાં, અને રાજ્યના પૂરા પીઠબળ સાથે આવી એક યોજના પણ તેઓએ વહેતી મુકી હતી, જે નિષ્ફળ નિવડી હતી.

રાજ્યની પાસે ચાંદીનો એક તાઝીયો છે. આ તાઝીયો મહોરમના દિવસોમાં દર વર્ષે રાજ્ય મુસ્લીમોને આપે છે. આ વખતે, નિયમ કરતાં રાજ્યે એક મહિનો તાઝીયો વહેલો આપ્યો.

તાઝીયો આપવા પાછળ રાજ્યની ગણતરી એવી હતી કે, હંટાહટીલયાં વાતાવરણ વચ્ચે તાઝીયો આપવાથી ભયના સાર્યા હિંદુઓ વિરોધ કરશે, અને એ વિરોધ સામે ધાર્મિક ભાવનાઓથી ઉશ્કેરાઈને મુસ્લીમો હિંદુઓ ઉપર તૂટી પડશે. પરિણામે, બન્ને કેામો વચ્ચે ભારે કડવાશ ઉભી થશે અને પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિને આથી આબાદ ફટકો લગાવી શકાશે.

અને આ અથડામણ વધારે શક્ય બને એ ધરિદાથી તાઝીયાને લઈ જવાને માટે સરઘસની યોજના ઘડાઈ. અને મુસ્લીમોને તાઝીયો મળવા સામે હિંદુઓનો વિરોધ છે એવું બનાવટી વાતાવરણ ઉભું કરવામાં આવ્યું.

પણ, ખાણી પરનો આ પરપોટો કેટલા વખત સુધી ટકી શકે ? મુસ્લીમોએ તો આ સામે કોઈનો પણ વિરોધ થતો જોયો નહિ.

વિરોધ હોય પણ શા માટે ? મુસ્લીમોની ધાર્મિક ભાવના પોષાવા માટે હિંદુઓને વિરોધ નહિ, પણ આનંદ હતો. મુસ્લીમોએ આ જોયું ત્યારે જાનને કામો વધુ નજીક આવી અને રાજ્યની કપટી યોજનાને કંટાળુ નિષ્ફળતા મળી.

રાજ્યે ઉપરોક્ત યોજનામાં સુમરા કોમને પણ સંડોવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ભેવડી યોજના લેખી થતાં, રાજ્ય માનતું કે, તેમાં તેને સફળતા મળતાં વાર નહિ લાગે.

સુમરા શાંતિ, મુસ્લીમ કોમની એક પેટા શાંતિ છે. તેની વસ્તી મુખ્યત્વે ગામડાઓમાં છે. ખેતી ઉપર આ શાંતિનાં જીવન નિર્ધાર છે. માળીયાના મીયાણાંની માફક આ કોમના માણસોને રાજ્યનો પરવાનો મેળવ્યા વગર એકથી બીજી જગ્યાએ જવા સામે પ્રતિબંધ હતા. વળી, અમુક અમુક વખતે પોલીસ આક્રમણે પણ તેઓને ફરજિયાત હાજરી આપવી પડતી.

આ જાતના બંધનો સરકારે કોમ ઉપર વર્ષો સુધી રહ્યા. આ બંધનો મુકવા માટે રાજ્ય એવા કારણો બતાવતું કે, આ કોમની બહુ રંજીત હતી, અને હુંટકાટ

ચલાવતી. કોમના અમુક માણસોના ગુન્દાહિત કૃત્યને
અંગે આમ રાજ્યે આખી કોમને ગુન્દેગાર કરાવી આખી
કોમને સજા કરાવતી હતી.

રાજ્યના આ વતના બંધનેને પરિણામે સુમરા
કોમની સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક અધોગતિ દિન
પ્રતિ દિન થતી ગઈ. આ અધોગતિને માટે બીજું કંઈ
નહિ, પણ રાજ્ય જ જવાબદાર છે.

જે કોમના અમુક માણસો હુંટફાટ ચલાવી સમાજને નક-
તરૂપ થતાં હોય તો, હુંટફાટ કરવાના કારણે શોધી, તેને
યોગ્ય રસ્તે ચડાવી, તેની થતી નૈતિક અધોગતિ અટકાવ-
વાની રાજ્યની ફરજ હતી. પણ આ ફરજ બજાવવાને
બદલે, રાજ્યે તેની ઉપર વધુ બંધનો મુકી, તેને વધુ
અધોગતિની ગતીમાં ગબડાવી મૂક્યા.

બીરી વાત આમ છે:

સુમરા જ્ઞાતિના માણસોને રોટલો કમાવાનું પહેલેથી
પૂરતું સાધન નથી. ખેતી પર તેઓ ગુજરાત ચલાવે
છે. પણ તેઓની પાસે જરૂરીયાતનાં કરતાં આ ઓછું
સાધન છે. અને તે પણ રાજ્યના આકરાં લાગાંને લીધે,
તેઓની પાસે કશું રહેતું નથી. આ કારણોને લઈને, જે
સુમરા કોમના અમુક માણસો હુંટફાટ ચલાવતા હોય
તો, રાજ્યની ફરજ હતી કે, તેઓને રોજી કમાવા જેટલાં
સાધનો અને સગવડો પૂરાં પાડવાં.

આમ કરવાને બદલે રાજ્યે સદરહુ કેમ ઉપર વધુ બંધનો મૂકીને તે કેમને વધુ અન્યાય કર્યો.

આ સમયે, આજસુધી રાજ્ય જે કેમને અન્યાય કરતું આવ્યું હતું, તે કેમને રાજ્યના હિતોને અબાધીત રાખવા માટે, મંજૂરી બળેની સાથે અથડાવી મારવાના ઉદ્દેશથી, સદરહુ કેમના બંધનો તોડી નાખ્યા, અને બધા સુમરા લોકોને તાજીયા સરખામાં એકઠા કર્યા.

રાજ્ય એમ માનતું હતું કે, આ બંધનો તોડી નાખવાથી, હુંટકાટના ભયે, હિન્દુ કેમ તેનો વિરોધ કરશે. વર્ષોથી જકડાયેલી કેમની બંધન મૂકિત સામેના થતો વિરોધ, આમ આ કેમ સાંખી નહિ શકે. તેથી, અને બીજાં તાજીયા વિરોધી રાજ્યે કર્યેલો હિંદુઓનો વિરોધ; આમ જે વિરોધો ભેગા થતાં, સુમરા અને બીજા મુસ્લીમોની હિંદુઓ સાથે અથડામણ થશે, અને પાતાની યોજના આબાદ રીતે પાર પડી જશે એવી રાજ્યની ગણતરી હતી.

રાજ્યની આ બંને ગણતરીઓમાં તેને ભારે નિષ્ફળતા મળી.

મુસ્લીમ અને સુમરા જ્ઞાતિ, એ પ્રજા સમસ્તને એક વિભાગ હોઈ, તેના લાભો એ પ્રજા સમસ્તના લાભો છે. તે સામે પ્રજાના કોઈ પણ ભાગનો વિરોધ હોઈ શકે નહિ.

પણ, રાજ્યે જે ઉદ્દેશથી આ બંને લાભો આપવાની “ઉદારતા” બતાવી હતી, તે ઉદ્દેશ સામે પ્રજાના એકેએક વર્ગનો વિરોધ હોઈ શકે. મુસ્લીમ કોમનો પણ વિરોધ હોઈ શકે, હતો પણ ખરો. સુમરા કોમે જોયું કે, જે પ્રજા સમસ્તના બળે તેને મુકિત મળી છે, તે પ્રજાનો સામે અથડાવી મારવા રાજ્ય તૈયાર થયું છે. રાજ્યનો એકા એક હૃદય પહોંચ થવાથી, અગર તેની ઉપર હેતુ ઉભરાઈ જવાથી મુકિત નહોતી આપી, એ પણ સુમરા જ્ઞાતિએ જોયું.

સુમરા કોમની આ મુકિતને પ્રજામંડળના કાર્યકરોએ પ્રજામંડળના એક વિજય તરીકે વર્ણવી હતી. સુમરા કોમને જે વેળાસર મુકિત ન મળી હોત તો, તેની તાત્કાલીક મુકિત માંગતો ઠરાવ પણ, પ્રજા પરિષદની ખુલ્લી બેઠકમાં આવ્યો જ હોત. કોઈ પણ કોમ કે વ્યક્તિ ઉપરના આ જતનાં બંધનો, એ શહેરી સ્વાતંત્ર્ય તરીકેના હક્કોની વિરુદ્ધ છે. પ્રજા સમસ્તનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું પ્રજામંડળ કોઈ પણ શહેરી ઉપર મુકાયેલા આવા બંધનોને ચલાવી લઈ શકે નહિ.

“ઇન્કિલાબ ઝીન્દાબાદ ! ”

રાતના સમયે તાઝીઓ લઈને સરઘસ નીકળ્યું. ધાર્મિક સુત્રો ઉપરાંત, ‘ઇન્કિલાબ ઝીન્દાબાદ’ના સુરો જ્યારે સરઘસમાં સંભળાતા, ત્યારે મુસ્લીમ કોમનું ક્રાંતિકારી માનસ સ્પષ્ટ જણાય આવતું હતું.

આ કોંડિશની વાનસ સીપી દિશામાં જળીને, પ્રજા ચંદ્રાની મૃત્તિ સાથે જોડાર ન જાય, જે માટે તેને ઉંચી દિશામાં વાળવાનાં ઘણું પ્રયત્નો થતાં.

જવાબો જલી જડીને મુસ્લીમોના રાજ્યમાં કેર રાખવા પ્રયત્નો થતાં. મુસ્લીમોને સમજાવવામાં આવતું કે, હિંદુઓ અને મુસ્લીમોના આર્થિક હિતો એક નહિ, પણ બુદ્ધાં છે. જવાબદાર રાજતંત્રનો અર્થ તેમનું એવો સમજાવવામાં આવતો કે, જવાબદાર રાજતંત્રમાં ‘મહાજન’નું રાજ્ય થશે. અને ‘મહાજનનું’ રાજ્ય એટલે વાણીયાનું રાજ. વાણીયાના રાજ્યમાં મુસ્લીમોના આર્થિક તેમજ ધાર્મિક હિતો નહિ સચવાય. મહાજનના રાજમાં મસ્જિદની જગાએ મંદિરો બંધાશે, અને છેવટે, જમીનીના ચહુદિયોની જેવી સ્થિતિ, મહાજનના રાજમાં મુસ્લીમોની થશે.

રાજપીપળા પ્રજાપરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે જવાબદાર રાજતંત્રનો અર્થ, જે પ્રજાના ચુંટાયેલા પ્રધાનો અથવા મહાજન દ્વારા ચાલતું તંત્ર, એવો સમજાવ્યો હતો, તેને આમ મારી મચડીને, ઉંધી રીતે મુસ્લીમ કેમ આગળ મુકીને, હિંદુ વિરુદ્ધ મુસ્લીમોને ઉશ્કેરવાના, અને બન્ને કેમો વચ્ચે કાયમની કડવાશ ઉભી કરવાના પ્રયત્નો થતાં.

આ ઉપરાંત મુસ્લીમ કેમને, પ્રજામંડળથી દુર રાખવા માટે ધાક ધમકીનો પણ ઉપયોગ થતો. પ્રજા

મંડળ તરફ સહાનુભૂતિ રાખનાર એક મુસ્લીમ ગિરાદરની સ્થિતિ એવી કરી નાખવામાં આવી કે, આખરે તેને કાયમને માટે જામનગર છોડવાની ફરજ પડી.

ભાણુવડમાં પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેનાર એક મુસ્લીમ ગિરાદરને આવી ધામકીને પરિણામે પ્રજામંડળમાંથી નીકળી જવું પડેલું.

આમ; મુસ્લીમ કોમને ધાક ધામકી અને ઝેરી પ્રચારથી પ્રજામંડળથી દુર રાખવાના પ્રયત્નો ઉપરાંત, અને કોમમાં કાયમની કડવાશ ઉભી કરવા અને લડાવી મારવાના પણ રાજ્ય તરફથી અથાગ પ્રયત્નો થતાં.

ગરાસીઆ તાલીમ વર્ગ

તા. ૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરી કેટલી વ્યવસ્થિત રીતે યોજવામાં આવી હતી, તેનો વ્યાસ આવવાને માટે તે વખતે ખોલવામાં આવેલા ગરાસીઆ તાલીમ વર્ગની વિગતો અહિં જણાવવી આવશ્યક છે.

૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરીના બનાવ પહેલાં, બમનગર શહેરમાં ગરાસીઆઓને માટે એક છાવણી ખોલવામાં આવી હતી. આ છાવણીમાં ગામડાંઓના અને રાજ્યમાં નોકરી કરતાં આશરે બે હજાર જેટલા ગરાસીઆઓને એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા.

આ છાવણીમાં હંમેશાં ગરાસીઆઓના રાજ્ય કુટુંબ સાથેના કૌટુંબિક સંબંધ અને વફાદારીની ફરજો સમજાવવામાં આવતાં. રાજ્યને અગાઉના સમયમાં પડેલી

મુશ્કેલીઓને ટાંણે, ગરાસીઆઓએ બતાવેલી વફાદારીનાં વર્ણનો પણ સંભળાવવામાં આવતાં.

પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ, ગરાસીઆઓના કાનમાં હંમેશાં ઝેર રેડવામાં આવતું. તેઓને સમજાવવામાં આવતું કે, પ્રજામંડળનો ધ્યેય રાજા, રાજકુટુંબ અને ગરાસદારોનો નાશ કરી તેની જગ્યાએ વાણીયા રાજ સ્થાપવાનો છે.

તેઓને કહીવામાં આવતું કે, રાજ્ય અને મહારાજા જામસાહેબ અત્યારે ભારે મુશ્કેલીમાં છે. આવા મુશ્કેલીના સમયમાં, સહુ ભાયાતોની ફરજ મહારાજા જામસાહેબની વફાદારી પૂર્વક સેવા બજાવવાની છે.

અને આ સેવા લેવા માટે ગરાસીઆઓને મોટી મોટી લાલચો આપવામાં આવતી.

જાવણીમાં હંમેશાં સારું સારું ભોજન બનાવવામાં આવતું. સારા સારા વસ્ત્રો અને બીજી સગવડો પણ આપવામાં આવતી.

પગલી લીધેલી જમીન પાછી આપવાના વચનો આપવામાં આવતાં. વાણિયાનાં કરજો માફ કરવાની અને તેને અંગે થયેલાં હુકમ નામા થંભાવી દેવાની લાલચો આપવામાં આવતી. ઝુંટવી લીધેલા હથીયારોના પરવાનાઓ ફરી આપવાની ખાત્રીઓ પણ આપવામાં આવતી.

આના બદલામાં રાજ્ય ગરાસીઆઓ પાસેથી વફાદારીપૂર્વક સેવા માગતું હતું. અને તેઓની પાસેથી

રાજા અને રાણી સેવા આપતું હતું, તે આપણે ૨૦
સી સ્વીકારી લેતું !

મહારાજા જામ સાહેબને આજે એકાએક ટીકુમ્બીક
પ્રેમ જગી પડ્યો હતો ! તેમને હવે ખબર પડી હતી કે,
તેમના બાંહેધારી નાણી રૂપકેલીમાં હતાં ! તેનો હાથ જલવો
જરૂરી હતો !

આમ એકાએક ટીકુમ્બીક ભાવના મહારાજા
જામ સાહેબને શાથી જગી પડી ?

ખરી વાત ભાવનાની નહિ, પણ પોતાના કિતોને
અબાધીત રાખવા અંગે, પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિ સામે મજબુત
કિલ્લો ખડો કરવાની હતી.

રાજ્યે આજ સુધી ગરાસીઆઓ ઉપર જુદાં
ગુન્નરવામાં જરાયે પાછું વાળી જોયું નથી. રાજ્યનો
વિસ્તાર વધારવામાં આ જાહેજાઓના વડવાઓએ રાજ્યને
મદદ કરેલી, અને તેના બદલામાં તેમને ગરાસ મળેલો.
આજે એ ગરાસીઆઓની કાંઈ ગરજ રહી નથી, એટલે
ઘણાં ખરા ગરાસીઆઓની જમીન પડાવી લેવામાં આવી છે.

આમ હોઇને, સાધારણ ખેડુત અને ગરાસીઆઓ
વચ્ચે લાંબો તફાવત રહેલ નથી. ખેતીમાં પૂરું જીવનનિર્વાહ
નહિ થતું હોવાથી બીજા ખેડુતોની પેઠે આ ગરાસીઆઓને
પણ પાટનગરમાં જાણું બગતણની ગાડીઓ વેચવા
આવવું પડે છે

બીજા ખેડુતની પેઠે કોઈ અમલદાર, નાનો કે મોટો, આ ગરાસીઆઓને માનાર્થે બોલાવતો નથી. સોમાભાઈ મામલતદાર કે બીજા કોઈ અમલદારની નેતરની સાટી, જેમ ખેડુતોને, તેમ ગરાસીઆઓને પણ છોડતી નથી. અંગુઠા પકડવા, ગરમ રેતીમાં આળોટવા અને ઉભા રહેવાની વિધિમાંથી, જન્મસાહેબને જેમના માટે બહાલ ઉભરાઈ ગયું કહેવાય છે, તેવા આ ગરાસીઆઓનો પણ, પસાર થયા વગર છુટકારો થતો નથી.

આમ જન્મનગરના જાડેજાઓની આજે આ દશા છે. અને આ દશા રાજ્યે કોઈ ભુલ કે ગફલતથી નથી કરી, પણ તે ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવી છે.

ગરાસદારો તરફની આ નીતિને પરિણામે, રાજ્ય તરફ તેમનો ભારે અસંતોષ હતો જ. આ અસંતોષને પરિણામે, ગરાસીઆઓ પ્રગતકીય પ્રવૃત્તિ તરફ વળી જાય એવો રાજ્યને ભય પણ હતો.

અને એટલા માટે જ, ગરાસીઆઓને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ વધુ ઝડપી બનાવાયું.

ગરાસીઆઓને કાબુમાં રાખવા માટે રાજ્યપુત સેવા સમાજ નામની એક સંસ્થા બોલાવવામાં આવી છે. તેના પ્રમુખ જન્મસાહેબના વડીલ બંધુ શ્રી પ્રતાપસિંહજી છે. મુખ્ય વ્યવસ્થાપક શ્રી રામસિંહજી બાલા છે, જેઓ રાજ્યના બંદર ખાતાના આસીસ્ટન્ટ કમીશ્નરનો હોદ્દો ધરાવે છે.

ભાચાતો તરફ પોતાને ભારે પ્રેમ અને સદ્ભાવના છે, એવું બતાવવા માટે મહારાજ જામસાહેબ અનેક વખત રાજપુત સેવા સમાજની સભાઓમાં ભાષણો કરે છે, ગ્રાંટો આપે છે અને મકાનો ઉપરાંત બીજા સાધનો પણ ભેટ ધરે છે.

રાજપુત સેવા સમાજ તરફથી ગૃહ ઉદ્યોગો અને એવા બીજા નાના પાયા પરના ઉદ્યોગો ખોલવામાં આવ્યા છે. આ ઉદ્યોગોમાં કામ કરીને ગરાસીઆઓ થોડી ઘણી રોજી મેળવવા લાગ્યા છે.

આર્થિક સંકડામણને અંગે, રાજ્ય તરફનો ગરાસીઆઓનો હોશ થતો અસંતોષ દબાવી દેવાનો આ ઉદ્યોગો ખોલવા પાછળ હેતુ સમાયેલો છે. આમ રોટલા વિહોણાં રહેલા ગરાસીઆઓને રોટલાનો ટુકડો આપી, ગરાસ પાછો આપવાના વચનોને ભુલવાડી દેવાની રાજ્યની આ એક બાજી સિવાય બીજું કંઈ જ નથી.

આ ઉપરથી કોઈએ એમ નથી માનવાતું કે, આવા ઉદ્યોગોનો હું વિરોધ કરું છું. આવા ઉદ્યોગો ઘણાં જરૂરી છે, એમ માનનારા ઘણાંમાનો હું એક છું.

રાજપૂત સેવા સમાજનો ઉદ્યોગો ખોલી રોજી અપાવવાનો પ્રયત્ન ગમે તેટલો પ્રસંશનીય હોય તો પણ, તેની પાછળનો હેતુ જરાયે શુભ નથી, એ કહ્યા વગર છુટકો નથી.

પ્રશ્ન એ છે કે, જો રાજ્યની, આ પાછળ ખરેખર શુભ દાનત હોય તો, એકલા રાજપુતો માટે જ, આવા ઉદ્યોગો શા માટે ? રાજ્યની દૃષ્ટિએ પ્રજા સમસ્ત સરખી હોવી જોઈએ. રાજ્યની ફરજ રાજપુતોની આર્થિક ઉન્નતિ કરવાની જેટલી છે, તેટલી જ સમસ્ત પ્રજા તરફ પણ રહેલી છે. તો પછી, રાજ્ય એકલા રાજપુતો તરફ જ શા માટે વધુ ધ્યાન રાખે છે ?

આ બધી હકીકતો મારા કથનને ટેકો આપશે કે, રાજ્યની દાનત ગરાસીઆઓને સહાયરૂપ થવાની નહિ, પણ તેમને પ્રજામંડળ અને પ્રજા પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધ બનાવી રાજ્ય હિતના રક્ષણના હથિયાર બનાવવાની હતી.

નબળી નીતિ

ભયંકર ગુંડાગીરીના બનાવો છતાંયે, પરિષદ ભરવાનો પ્રજાનો નિર્ણય અણનમ હતો. આ અણનમ નિર્ધારનાં બળે, આગેવાનો પરિષદ સુસ્તવી રાખી શક્યા નહિ. પરિષદ ભરાણી અને નિર્વિધને પાર પડી.

પરિષદ ભરાણી પણ પૂરેપૂરી સફળ થઈ નહિ. કારણ કે, પરિષદ પહેલાં જ અમારે ત્યાં રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ઓછા વધુ પ્રમાણમાં ઓટ આવવી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. આનું કારણ પ્રજાની નબળાઈ નહિ, પણ આગેવાનોની નબળી નીતિ હતું.

રાજ્ય જેમ જેમ દમનનો માર્ગ લેતું ગયું, તેમ તેમ આગેવાનો પીછેહઠ કરતા ગયા. અને આગેવાનો જેમ જેમ પીછેહઠ કરતા ગયા, તેમ તેમ રાજ્ય વધુ અને વધુ આક્રમણક નીતિ અમલમાં મૂકતું ગયું.

કોઈ પણ પ્રસંગમાં આગેવાનોએ મજબુત હાથે કામ લીધું નહિ. નાનામાં નાના પ્રસંગમાં પણ, તેઓએ પીછેહઠ સિવાયનો કોઈ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો નહિ.

પ્રજા ખૂબ તૈયાર હતી. પ્રજામાં જાગૃતિ અને સંગઠન પણ ખૂબ હતાં. આથી, કોઈ કોઈ વખતે તો પ્રજા પોતે આગેવાનોને દોરવણી દેતી, અને આગેવાનોએ તેની સાથે અનિચ્છાએ પણ ચાલવું પડતું.

૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરીના બનાવ વખતે પ્રજા એટલી ઉશ્કેરાયેલી હતી કે, રાજ્ય પ્રજાના જન માલની સલામતિની ખાત્રી ન આપે ત્યાં સુધી, હડતાલ ન બોલવાને માટે મક્કમ હતી. પ્રજાના આ મક્કમ નિર્ધાર આડે આગેવાનો આવે તો, તેઓ તણાઈ જાય એવી સ્થિતિ હતી. છતાં, એ વખતે પણ તેઓ નબળી નીતિનું પ્રદર્શન કરતાં ચૂક્યા નહિ. હડતાળ લંબાવવાના પ્રજાના નિર્ણય વખતે, આખરે આગેવાનોએ જાહેર કર્યું કે, હડતાળ એ વેપારીઓનો પ્રશ્ન છે. એથી પ્રજામંડળને તેની સાથે કશી નિરખત નથી, પ્રજામંડળ વચ્ચે નહિ આવે. જાહેર સભાઓમાં અને શક્ય તેટલી બધી જગાએ, અને શક્ય તેટલો બધી રીતે, આ જાહેરાત કરવાનું આગેવાનો ચૂક્યા નહિ. એક વખત, જાહેર સભામાં આનો વિરોધ થયો. એક ભાઈએ ઉઠીને પોઠાયું કે, “જો હડતાળનો પ્રશ્ન એકલા વેપારીઓનો છે, અને પ્રજામંડળને તેની સાથે કશી

નિસ્ખત નથી, તો પ્રજામંડળ છે કેનું, એ કહેશે?" આ ભાઈએ જ્યારે આમ પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે લોકોએ તેઓને તાળીયોથી વધાવ્યા, પણ આગેવાનો તેનો કશો જવાબ આપી શક્યા નહિ.

આગેવાનોએ ભાણુવડના પ્રસંગ વખતે પણ ઘણી નબળી નીતિ ગૃહણ કરી હતી. ગુંડાગીરીના આ બનાવે, આખા રાજ્યની પ્રજામાં ભારે હાહાકાર ફેલાવ્યો હતો. સારાં રાજ્યમાં, તે દિને આપ મેળે સખત વિરોધ હડતાળ પડી હતી. જામનગર શહેરમાં સૌથી વિશેષ ગરમી હતી. પ્રજાએ પ્રજામંડળ પાસે, રાજ્ય તપાસ કમીટી નીમવાનું વચન ન આપે ત્યાંસુધી, હડતાળ પાડવાનો આદેશ આપવાની માંગણી કરી. પણ, આગેવાનોએ એક પણ દિવસની હડતાળ નહિ પાડવાનો હુકમ આપ્યો. આગેવાનોના આ નબળા આદેશને પ્રજાએ ઠાકરે માર્યો અને તેમની મનાઈ છતાં, બે દિવસની સખત હડતાળ પાડી.

આગેવાનો સભામાં અને બીજી ઘણી જગ્યાએ જાહેર કરતા હતા કે, પ્રજાની નાડ ઉપર હાથ રાખીને તેઓ કામ કરે છે. પ્રજાના જોર અને સક્રિયતા તેઓ આગળ જઈ શકે નહિ. આ પ્રસંગ ઉપરથી સહુ કોઈ જોઈ શકશે કે, પ્રજાની નહિ, પણ આગેવાનોની જ નાડ ધીમી ગતિએ ચાલતી હતી.

અને આજ બનાવનાં વિરોધાર્થી મળેલી જાહેર સભામાં, પ્રજામંડળના પ્રમુખ શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ શાહે

જાહેર કચું કે, હવેથી તેઓ પોતે એકલા જ પરિવહના પ્રચારાર્થે ગામડાંઓમાં જશે, અને હવેથી પોતે એકલા જ જાહેર સભાઓમાં ભાષણ કરશે.

સ્વયંસેવકોને ગામડાંઓમાં પ્રચારાર્થે મોકલવાનું આ દિવસથી બંધ થયું.

ગામડાંઓમાંનો પ્રચાર રાજ્ય અટકાવવા માગતું હતું. એટલે, રાજ્ય અવારનવાર આગેવાનોને બોલાવીને કહેતું કે “સ્વયંસેવકો બીનજવાબદારપણે બોલે છે અને વર્તે છે. જામસાહેબને પણ ગાળો દે છે. ગામડાંઓમાં તમારા જેવા જવાબદાર માણસો જ જાવ.” ઉપરોક્ત જાહેરાતથી આગેવાનોએ આડકતરી રીતે રાજ્યની આ વાતને કબુલ રાખી. આગેવાનોને બધા કાર્યકર્તાઓમાં એકલા વિરચંદભાઈ જ જવાબદાર લાગ્યા ! ઉપ ગામડાંઓમાં એકલા વિરચંદભાઈ ઠઈ રીતે પ્રચારમાં પહોંચી શકે, અને તે પણ ગામડાંઓમાં રાજ્યનું આટલું આક્રમણ હોય ત્યારે, તે કોઈની જુદીમાં સમાઈ શક્યું નહિ.

સ્વયંસેવકો બીનજવાબદારપણે બોલે છે અને વર્તે છે ? આગેવાનોએ આની તપાસ કરી. રાજ્ય બોટું સાબીત થયું. છતાં, આગેવાનોની નીતિ ફરી નહિ.

ગામડાંઓ ખાલી પડ્યા. પરિણામે, રાજ્યનું આક્રમણ વધ્યું. છતાં, માણસો દ્વારા આ આક્રમણ સામે મજબુત હોઈ રાજ દબાઈ ગયું, હોન પણ પકડીને

આગેવાનો ખેંસી રહ્યા. “રાજ્ય વફાદારી પત્રક ઉપર સહીઓ માગે છે અમારે શું કરવું ?” ખેડૂતો પૂછે છે. “સહીઓ કરી દેવી.” આગેવાનો ખેડૂતોના પ્રશ્નનો આ જવાબ આપે છે. ખેડૂતો હતાશ અને છે. સહીઓ કરી આપે છે. પરિણામે દમનનોતિ સફળ બનતાં રાજ્ય વધુ આક્રમણ તરફ વળે છે.

આગેવાનોએ આ પ્રશ્નમાં પણ, મજબુત હાથે કામ લેવાને બદલે, ખેડૂતોમાં સામે ચાલીને પ્રત્યાઘાત વહોર્યો.

આ પછી કેાઈએ ગામડાનાં દર્શન કર્યા નહિ. ગામડાંઓમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે સામે પણ કેાઈએ જોવાની દરકાર કરી નહિ. પરિષદનો પ્રચાર કરવા એકલા વિરચંદ્રભાઈ એક વખત પરિષદ પહેલાં બે મહિને પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા. પરિષદની બીજી વખતની તારીખો છાપાં અને પત્રિકાઓથી જાહેર કરવામાં આવી. પરિષદની સાથે ગ્રામ્ય પ્રજાને જાણે કેમ કંઈ લાગતું વળગતું નહોતય તેમ, પરિષદનો સંદેશો ગામડાંઓમાં માણસો દ્વારા પહોંચાડવામાં આવ્યો જ નહિ.

અને પરિષદમાં ખેડૂતો કેાઈ ન જાય એવી રાજ્યની તકેદારી છતાં, અને પ્રચારનો સંપૂર્ણ અભાવ છતાં, ખેડૂતો મોટી સંખ્યામાં પરિષદમાં ભાગ લેવા જામનગર આવ્યા.

આમ શહેર અને ગ્રામ્ય પ્રજાની અપૂર્વ જાગૃતિ છતાં, આગેવાનોની નબળી નીતિને કારણે રાજ્યનું આક્ર-

મણ વધતું ચાલ્યું અને પરિણામે રાજકીય જીવન દબાઈ જવા પામ્યું.

રાજ્યના દમનકારક પગલાં સામે એક પણ વિરોધનો સુર, આગેવાનો છેવટ સુધી નજ ઉઠાવી શક્યા.

રાજ્યે પ્રથમ વાહન વહેવારનાં અટકાવનાં ઝડપના હેઠળ યુવક સંઘ અને પ્રજા પરિષદના આશ્રય નીચે આઝાદ અને રણજીત ચોકમાં મળતી જાહેર સભાઓ સામે પ્રતિજ્ઞ કરમાવ્યો.

થોડા વખત પછી ૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરીનું ઘડાતું આગળ ધરી પ્રજા રક્ષણનો દંભ કરી જાહેર સર-ઘસો ઉપર રાજ્યે પ્રતિજ્ઞ મૂક્યો. પાછળથી આ હૂકમ આખા રાજ્યમાં લાગુ પાડ્યો.

પ્રજાના જાહેરી સ્વાતંત્ર્યના હક્કો પરના રાજ્યના આ આક્રમણ સામે પણ આગેવાનોએ જરાયે વિરોધનો સૂર ઠાઢ્યો જ નહિ. યુવક સંઘના આશ્રય નીચે મળેલી પ્રજાની જાહેર સભાએ રાજ્યના આ આક્રમણને વખોડી કાઢ્યું અને પ્રજામંડળને તેની સામે યોગ્ય પગલાં લેવા વિનંતી કરી. પ્રજાની આ વિનંતી પછી પ્રજામંડળની કારોબારી સમિતિ થોડા જ દિવસે મળી, છતાં સમિતિએ પ્રજામતની અવગણના કરીને રાજ્યના આ હૂકમો સામે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

શહેરી સ્વાતંત્ર્ય પરના રાજ્યના એક ત્રીજા આક્રમણ સામે પણ આગેવાનોએ મૌન સેવ્યું, અને આખરે પરિષદની ખુલ્લી બેઠકમાં રાજ્યના આ આક્રમણને વખોડી ઠાઠનારો ઠરાવ યુવકો તરફથી આવ્યો. ત્યારે પણ, આગેવાનોએ તેનો વિરોધ કર્યો.

આ ઠરાવ શ્રી વજુભાઈ શુક્લ અને શ્રી ઇસ્માઈલ હીરાણીને રાજ્યે કરેલા હુદપારીના હુકમના સંબંધમાં હતો. આની સામે વિરોધ નહિ કરવાનું આગેવાનોનું કારણ પણ ભારે વિચિત્ર હતું.

શ્રી વજુભાઈ અને ઇસ્માઈલ હીરાણીને રાષ્ટ્રીય સભા હરમ્યાન ચોરંગલા રાજકીય વર્ગમાં ભારત કરવા યુવક સંઘે આમંત્રેલા. રાજ્યે તેઓની ઉપર બાંધેલા નહિ કરવાની નોટીસ બજાવી અને તેઓને મેજિસ્ટ્રેટના હુકમ સિવાય પોલીસે હુદપાર કર્યો.

ઉપરોક્ત બંને ભાઈઓને હુદપાર કરવાં શહેરનું વાતાવરણ જરા ગરમ બન્યું. લોકોનો ઉશ્કેરાટ પણ વધ્યો અને વિરોધ તરીકે હડતાલ પાડવાની પ્રવૃત્તિ પણ પાસે માંગણી કરી. આગેવાનોએ આ માંગણીનો અસ્વીકાર કર્યો.

ખીજે દિવસે રાતના બહાર સભા મળી. લોકોએ ઉપરોક્ત ભાઈઓને હુદપાર કરવા માટે વિરોધનો ઠરાવ કરવાની માંગણી કરી.

આના જવાબમાં પરિષદના વરાયેલા પ્રમુખ શેઠ શ્રી વીઠલદાસ દામોદર ગોવિંદજીએ જે ખુલાસો કર્યો એથી સૌને આશ્ચર્ય થયું.

તેઓનો ખુલાસો એવો હતો કે, વજીભાઈ અને ઈસ્માઈલ ભાઈ ને પ્રજામંડળે નહિ, પણ યુવક સંઘે આમંત્ર્ય આપ્યું હતું. એથી પ્રજામંડળ તેનો વિરોધ કરી શકે નહિ. વધુમાં તેઓએ એવો પણ ખુલાસો કર્યો કે મહારાજા જામ સાહેબે જાહેર કર્યું છે કે, બહારની ડબલગીરી તેઓને પસંદ નથી, તો આપણે બહારનાને આ માટે આમંત્રણ નેમ્યું ?

આ દલીલ બારે વિચિત્ર હતી. રાજ્ય ગમે તેટલાં ભેદ પાડતું હોય, છતાં પ્રજા એક જીત વચ્ચે ભેદ કેમ પાડી શકે ? વળી આ પ્રશ્ન તો શહેરી સ્વાતંત્ર્યનો હતો. કોણે આમંત્ર્ય આપ્યું હતું એ આમાં કશું જોવાનું જ ક્યાં હતું ? પ્રજા સમસ્તનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા પ્રજામંડળે, જ્યારે કોઈ પણ શહેરીના પ્રાથમિક અધિકારો પર તરાવ પડવી હોય, ત્યારે તેણે તેનો શક્ય તેટલી બધી રીતે સાચનો કરવાનો જ હોય. આગેવાનોએ જે આ ભેદભાવ પાડ્યો, તેથી પ્રજા બધી નિરાશ થઈ અને રાજના હાથ વધુ મજબુત બન્યા.

જ્યારે રાજ્યના આ પગલાંનો વિરોધ કરનારો ઠરાવ પરિષદની ખુદલી બેઠકમાં આવ્યો, ત્યારે આગેવાનોએ તેનો વિરોધ કર્યો, એટલું જ નહિ, પણ પ્રમુખ-

સ્થાનેથી શેઠ શ્રી વીઠલદાસે પોતાના માનની ખાતર પણ આ ઠરાવ ઉરાડી મુકવા લોકોને વિનંતી કરી.

આમ રાજ્યના આક્રમણ સામે મજબુત હાથે કામ લેવાને બદલે આગેવાનોએ કેટલી હદ સુધી નબળી નીતિ અખત્યારી કરી હતી તે આ ઉપરથી સમજવું થાયું સહેલું થઈ પડશે.

આવી જ નબળી નીતિ આગેવાનોએ વેપારી ઉપરના રાજ્યના આક્રમણ વખતે પણ ગ્રહણ કરી.

૨૦ મી એપ્રિલની શુક્રાગીરી સામેની વેપારીઓની મહકમ હડતાળથી રાજ્યને પ્રજા બળનો સાચો પરિચય થઈ ગયો હતો. ફરી વખત આવો પરિચય પ્રજા તરફથી ન થાય એમ રાજ્ય ઇચ્છતું હતું. રાજ્યે આ બળ તોડવાનાં દાવો નાખવા શરૂ કર્યા. રાજ્યની માલીફીની દુકાનોમાં બેસતાં કાપડનાં આઠ મોટા વેપારીઓને દુકાનો ખાલી કરવાની રાજ્યે નોટીસો આપી.

૨૦ મી એપ્રિલની હડતાળ એ પ્રજા સમસ્તનો પ્રશ્ન હતો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ, આ પ્રશ્ન પ્રજામંડળે ઉપાડી લેવો જોઈતો હતો. પ્રજામંડળ આ પ્રશ્ન વેપારીઓનો ગણી તે સામે તદ્દન નિષ્ક્રીય રહ્યું. વેપારીઓ ભારે મહકમ છતાં, પ્રજામંડળની નિષ્ક્રીયતાને પરિણામે રાજ્યની આગળ તેઓને નમતું મુક્યા વગર ચાલ્યું નહિ. પરિણામે, પ્રજામાં ભારે પ્રત્યાઘાત અને નિરાશા ઉભા થવા પામ્યાં.

રાજ્યના આ આક્રમણકારક પગલાં સામે યુવક સંઘના આશ્રય નીચે મળેલી પ્રજાની જાહેર સભાએ વિરોધ પોકાર્યો અને પ્રજામંડળને આ પ્રશ્ન ઉપાડી લેવા વિનંતી કરી. છતાં પણ, કોઈ આગેવાન બેઠો થયો નહિ.

પરિષદ વખતે પણ આગેવાનોએ ખૂબ નળગી નીતિ ગૃહણ કરેલી.

પરિષદની ખુલ્લી બેઠકમાં પ્રથમ મહારાજા જામસાહેબ તરફ સંપૂર્ણ વફાદારી દાખવતો ઠરાવ રજુ કરી નળગી નીતિનું પ્રદર્શન કર્યું. ખરી રીતે તો આ ઠરાવ રજુ કરવાની જરૂર હતી જ નહિ. પરિષદે કોઈ દિવસ જામસાહેબ તરફ બેવફાઈ જાહેર કરી નહોતી. વળી પ્રજામંડળના ધ્યેયમાં “મહારાજા જામસાહેબની છત્ર છાયા નીચે પ્રજાને જવાબદાર હોય એવું તંત્ર સ્થાપવું” એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું હતું. મહારાજા જામસાહેબ પ્રત્યે વફાદારી બતાવવાને આટલું પૂરતું હતું. આવા કોઈ ઠરાવની જરૂર જ નહોતી.

૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરીના સંબંધમાં બન્ને પ્રમુખોએ પોતાના ભાષણોમાં ઉપર ટપકે ઉલ્લેખ કર્યો. એ ગુંડાગીરી જાણે કેમ એની મેળે જ બની હોય, અને પાછળ કેમ જાણે કોઈ સત્તાનું પીઠબળ જ ન હોય, અને રાજ્ય સત્તાએ જાણે કેમ એમાં કશો ભાગ ન ભજવ્યો હોય, તેમ તેનો કયાંય પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નહિ. ભાણુવડ, ધુતારપર, કાળાવડ અને બીજા

સ્થળોએ બનેલી ગુંડાગીરીનો આ પ્રમુખોએ કયાંય પણ ઉલ્લેખ કર્યો નહિ. ગામડામાં રાજ્ય તરફથી અલાવવામાં આવતાં ભયંકર દમન સંબંધમાં આ ભાષણમાં એક પણ શબ્દ લખવામાં આવ્યો નહિ.

પ્રજાની ઉપર ચાલી રહેલી સતત આર્થિક ચૂસણ નીતિના સંબંધમાં આ પ્રમુખોને એક સંસારો પણ કરવો વ્યાજબી લાગ્યો નહિ.

અને બીજા રાજસ્થાનોમાં ચાલી રહેલી પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિ અને દમનનાં સંબંધમાં તો આ પ્રમુખો તદ્દન મૌન જ રહ્યા. રાજકોટમાં જવાબદાર રાજતંત્રની પ્રાપ્તિ અર્થેની જે લડતો લડાઈ ગઈ હતી. ઉપરાંત પૂરું કરીને મહાત્મા ગાંધીજી હજી રાજકોટ જ બેઠા હતા. છતાં તેના કયાંયે ઉલ્લેખ નહિ !

લીંબડીમાં ભયંકર ગુંડાગીરીની લીલા બેલાઈ ગઈ હતી. પ્રજા હિંજરતનો સાગ લઈ રહી હતી. છતાં, એ “પરાયા” લીંબડીને સંભારવાનો કોઈ પ્રમુખે “પરોપકાર” કર્યો નહિ !

થોડા મહિના પહેલાં જ અખીલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજા પરિષદની બેઠક લુધીયાણા મુકામે પંડિત જવાહર-લાલના પ્રમુખપણા નીચે મળી ગઈ હતી. તમામ રાજ-સ્થાની પ્રજાને અનુરૂપ એવા કેટલાય ઠરાવો તેમાં કરવામાં આવ્યા હતા. પંડિત જવાહર-

લાલનું લાપણુ સર્વ રાજસ્થાની પ્રજાને દિશા સૂચન કરનારું હતું. આ ઠરાવો અને લાપણોની જરાપણુ થાદ નવાનગર રાજ્યની પ્રજાને એક પણ પ્રમુખે આપી નહિ !

રાજ્ય તરફથી પ્રજા પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતા દમન સંબંધમાં બેમાંથી એક પણ પ્રમુખના લાપણુમાં હિંમતપૂર્વક કહેલો, એક પણ શબ્દ જડતો નથી !

જેમ લાપણોમાં, આ સંબંધમાં ટાંઈપણુ ઉદ્ભવ કરવામાં ન આવ્યો, તેમ એવો એક પણ ઠરાવ લાવવામાં ન આવ્યો.

૨૦ મી એપ્રિલની અને બીજી ગુંડાગીરી પણ તદ્દન ભુલી જવામાં આવી. તેના સંબંધમાં ટાંઈ જ ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો નહિ. યુવકો તરફથી, વિષય વિચારીણી સમિતિમાં જ્યારે આ ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તેને આવતી બેઠક ઉપર સુદતવી રખાયો.

૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરીનો આશ્રય લઈ રાજ્યે ફરમાવેલી સરખા બંધી, અને વાહન વહેવારના અટકાવનાં બહાનાં હેઠળ આઝાદ અને રણજીત ચોકમાં મળતી યુવક સંઘ અને પ્રજા પરિષદની જાહેર સભાઓ સામેનો પ્રતિબંધ-શહેરી સ્વાતંત્ર્યના હકકો સાચવવાને વરી ચુકેલી પરિષદે આ સંબંધમાં પણ તદ્દન મૌન જ સેવ્યું.

પ્રજામંડળના મંત્રી શ્રી. ગોકળદાસ સામે જામ-
નગરના એક ફોટોગ્રાફર શ્રી. પંચાણુભાઈએ, શ્રી.
ગોકળદાસે ભાષણ દરમ્યાન પોતાની જાહેર બદનક્ષી
કર્ચાનું કહી ન્યાયની અદાલતમાં કેસ કર્યો. આ કેસ
થતાં પ્રજામત વધુ ઉગ્ર બન્યો. કેસ મજબુત પણે લડી
લેવા માટે લોકોનું દબાણ થયું. પ્રજા મંડળની કાર્ય-
વાહીએ બજેટ મંજૂર કરી કેસ લડવાની પરવાનગી આપી.
રાજકોટના મશહૂર ધારાશાસ્ત્રીઓ શ્રી. પોપટલાલ ચુડગર,
શ્રી. રામજીભાઈ દોશી અને શ્રી. ચીમનલાલ નાગરદાસ
શાહે કેસ લડવા માટે તૈયારી બતાવી. ત્રણ ધારાશાસ્ત્રી-
ઓનાં પ્રજામંડળનાં બોર્ડ ઉપર નામ લખાયા. લોકોની
આતુરતા વધતી ચાલી.

એક બાજુ જ્યારે બોર્ડ ઉપર આ નામ લખાતા
હતા, ત્યારે બીજી બાજુ શ્રી. ગોકળદાસ ફરિયાદ પક્ષના
ધારાશાસ્ત્રી શ્રી. ડી. એન. વકિલ સાથે પ્રજામંડળની
ઓફીસમાં વાટાઘાટ ચલાવી રહ્યા હતા.

સહુનાં આશ્ચર્ય વચ્ચે શ્રી. ગોકળદાસે જાહેર સભામાં
દીલગીરી-માફીના રૂપમાં-જાહેર કરી ને કેસ પાછો ખેંચાયો.

લોકોમાં આથી નિરાશાનું મોટું મોજું ફરી વળ્યું.
આથી, રાજ્યને તેના એક દાવમાં ભારે સફળતા મળી.

પહેલેથી છેલ્લે સુધી તપાસીએ તો આગેવાનોની
એક જ નીતિ માલુમ પડશે—રાજ્યનાં આક્રમણ
સામે પીછેહઠ !

નખળી નીતિની સાથે સાથ આગેવાનોએ એક બીજું પણ આત્મઘાતક પગલું ભર્યું. જેને લઈને પણ પ્રજાકીય જીવનને જખ્ખર ફટકો પડ્યો.

યુવક સંઘ ઊભો થયો ત્યારથી જ જાહેર થતું આવ્યું હતું કે, યુવક સંઘ એક સ્વતંત્ર છતાં પરિષદનું પૂરક મંડળ છે. એમ છતાં, પરિષદની સ્વાગત કાર્યવાહક સમિતિએ પરિષદથી યુવક સંઘ તદ્દન સ્વતંત્ર છે, પરિષદની સાથે તેને કશી નિસ્ખત નથી એવી અકારણ અને બીનજરૂરી જાહેરાત કરી.

આ જાહેરાત કરીને આગેવાનોએ કાર્યકરોની એક સંયુક્ત હરોળ તોડવાનો દોષ વહોર્યો.

સંયુક્ત હરોળ તોડવાનું બીજું પગલું શ્રી. રૂપજી સામે શીસ્ત ભંગનાં પગલાં લઈને તેમને પરિષદના મંત્રી પદેથી અને સમિતિના સભ્યપદેથી દૂર કરીને ભરવામાં આવ્યું. જો કે, જે સમિતિએ શીસ્ત ભંગના નામે શ્રી. રૂપજીને દૂર હટાડેલ્યા, તેને પોતાને જ આવું પગલું ભરવાની કશી સત્તા ન હતી.

આ પગલાં પાછળનો ટુંક ઇતિહાસ આંહી અસ્થાને નહિ ગણાય. જે સભામાં શ્રી વજુભાઈ શુક્લ અને શ્રી. ઇસ્માઈલ હીરાણીને હટપાર કરવાના રાજ્યના હુકમો સામે વિરોધ કરવાની વાત થઈ હતી, તે સભામાં એને અંગે પાછળ જરા ધાંધલ થયેલું.

આ ધાંધલ થવાનું કારણ એવું હતું કે, શેઠ શ્રી. વિઠ્ઠલદાસના ખુલાસાનો જવાબ શ્રી. રૂપજીએ સભા સમક્ષ

દેવાની પ્રમુખ પાસે માંગણી કરી. પ્રમુખ શ્રી. વીરચંદ પાનાચંદ શાહે શ્રી. રૂપજીને એમ કહીને બોલવા દેવાની ના કહી કે, મહાત્માજીની આજ્ઞાનુસાર જવાબદાર હોય એવા બે જ માણસો સિવાય તેઓ કોઈને બોલવા દેવા માંગતા નથી. આમ ભાઈ રૂપજી સામે બિનજવાબદારપણાનો આડકતરો આક્ષેપ હોવાથી, તે સામે તેઓએ ખુલાસો કર્યો કે તેઓ ભાષણ કરવા નથી માંગતા, પણ કેવળ, શેઠ શ્રી વીઠલદાસ તરફથી પ્રજામાં ગેરસમજણ દેલાય એવી જે હકીકત કહેવામાં આવી છે, તેનો ખુલાસો કરવા ઈચ્છે છે. વધુમાં રૂપજીએ એમ જણાવ્યું કે, ભાઈ ગોકળદાસને જવાબદાર ગણીને અને તેની ઉપર વિશ્વાસ મુકીને, જેમ પ્રજાએ તેને મંત્રી તરીકે ચુંટ્યા છે, તેમ તેઓને પણ જવાબદાર ગણીને અને વિશ્વાસ મુકીને પ્રજાએ મંત્રી તરીકે ચુંટ્યા છે. જો શ્રી ગોકળદાસને બોલવાની છુટ હોય તો તેઓને પણ મળવી જોઈએ.

આમ, ભાઈ રૂપજી અને પ્રમુખ શ્રી વીરચંદ ભાઈ વચ્ચે વાતચીત ચાલતી હતી, ત્યાં પરિષદના બીજા એક કાર્યકર ભાઈ મગનલાલ જોશીએ મંચ ઉપર આવીને પ્રમુખશ્રીની પરવાનગી વગર સભા બરખાસ્ત થયેલી જાહેર કરી.

આખી દોડો એકદમ ઉભા થઈ ગયા અને મંચ ઉપર ધસારો થયો.

ઉપરોક્ત બનાવ અને ધાંધલને અંગે શ્રી રૂપજીને જવાબદાર ગણી, અને તેઓના વલણને પ્રમુખ તરફના અસહ્ય વર્તન તરીકે જણાવીને તેઓની સામે શીસ્તભંગના પગલાં ભરી તેઓને સમિતિના મંત્રીપદ અને સહયોગ માટે નાલાયક ઠરાવ્યા.

આગેવાનોના આ પગલાંને પરિણામે કાર્યકરો વચ્ચેની આજસુધી જળવાઈ રહેલી આખંડ હરોળ લગલગ તૂટી જવા પામી. આ બનાવ પછી લગભગ બધા જ ઉત્સાહી યુવક કાર્યકરો પરિપક્વતા ઠીલાપોચા અને વિનિત આગેવાનોને મન અસ્પૃશ્ય થઈ પડ્યા.

રાજ્યને આ જોઈતું હતું અને મળી ગયું. પ્રજા મંડળના હાથ પગ સમા એક મજબુત યુવક જુથને આગેવાનોએ જુદું પાડ્યું. રાજ્યને આ બંને જુદાં પડેલાં બળોને કબજી નાખવાનું કાર્ય સહેલું લાગ્યું. પરિણામે રાજ્યે દમનનો દોર બમણા વેગથી ચાલુ કર્યો.

યુવક સંઘ પહેલેથી સંયુક્ત હરોળની માંગણી કરતો હતો. તેને દુર કરવા છતાં તે પરિપક્વ માટે કામ કરીને સંયુક્ત હરોળ બળવી રાખવા મથતો હતો. પરિપક્વતામાં તેણે પોતાનો અપૂર્વ હીસ્સો આપ્યો હતો. સરઘસ બાંધી અંગેનો હુકમ, બમનેધપુરની ગુંડાગીરી અને વેપારીઓ સામેના આક્રમણ વખતે પણ, યુવક સંઘે આગેવાનોને સંયુક્ત હરોળ રચવા ચેતાવ્યા. પ્રજાએ પણ બહિર સભાઓ દ્વારા આવી હરોળ રચવા માટે બંને બળોને આગ્રહ

કચૌ અને યુવક સંઘે તેના હસ્ત લેખિત દિવાલપત્ર “ ઇન્કિલાબ ” માં અબલેખ લખી આગેવાનોને ચેતાવ્યા કે, જો સંયુક્ત હરોળ નહિ રચવામાં આવે તો, રાજ્યનું વધતું જતું આક્રમણ બંને બળોને દાખી દેશે, પરિણામે રાજ્ય આખામાંથી પ્રજાકીય જીવન સદાને માટે નાબુદ થઈ જશે. મુંબઈ બેઠેલાં પ્રજામંડળના પ્રમુખ શેઠ શ્રી વીઠલદાસ અને ઉપપ્રમુખ શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ શાહને, યુવક સંઘે પત્રો દ્વારા સંયુક્ત રીતે કામ કરવાની વિનંતિ કરી. છતાં, એ વિનંતીનો છેવટ સુધી સ્વીકાર ન જ થયો.

અને આ સંયુક્ત હરોળ તુટવાનું અને આગેવાનોની નબળી નીતિનું પરિણામ, આખરે, યુવકોની ઉપર ગુંડા-ગીરીમાં અને આગેવાનોને માટે પ્રજામંડળના મંત્રી શ્રી ગોકળદાસની માફીમાં પરિણમ્યું.

રાજ્યનું આક્રમણ વધતું જતું હતું. આગેવાનોની નિષ્ક્રીયતાને પરિણામે રાજકીય જીવન છેલ્લાં ડચકાં લઈ રહ્યું હતું. આ ડચકાં લેતાં રાજકીય જીવનને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, પ્રમુખ શેઠ શ્રી વીઠલદાસે તેને ગળે ટુંપો દઈને કાયમને માટે પૂરું કયું. કાર્યવાહક સમિતિ કે મહાસમિતિની પરવાનગી મેળવ્યા વગર તેઓએ પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિ સદંતર બંધ કરવાની શરણાગતભરી જાહેરાત કરતું એક નિવેદન મુંબઈમાં બેઠાં બેઠાં પ્રગટ કયું.

(પરિશિષ્ટ નં. ૪)

આગેવાનોએ આમ નબળી નીતિ અખત્યાર કરવાને બદલે, રાજ્યના આક્રમણ સામે જે મજબુત હાથે કામ લીધું હોત તો, પ્રજાકીય જીવન આજે જે કરૂણ દશામાં આવી પડ્યું છે તે કરૂણતા અટકાવી શકાઈ હોત.

તાકાત નહોતી રાજ્યની-પ્રજાના એ જાગૃતિ જીવાળ સામે ઉભા રહેવાની, કે એક આંગળી પણ ઉંચી કરવાની ! એક જ, મદાનગીભર્યો પડકાર જે આગેવાનોએ કર્યો હોત, તો રાજ્યના એ બધા દમનના હથીયારો હેઠા પડત. પ્રજામાં આટલાં જાગૃતિ અને સંગઠન હતાં.

આ સંબંધમાં કચ્છનો કિસ્સો ખૂબ સૂચક છે.

પ્રજાકીય જીવાળને કચ્છી મારવા રાજ્યે જ્યારે એક વખત દમન અને ગુંડાગીરીની શરૂઆત કરી, ત્યારે કચ્છની પ્રજાને તેનો સામનો કરવા પરિવહના પ્રમુખ બિરાદર મહેરબાનીએ પડકાર કર્યો. પ્રજા બેઠી થઈ, અને રાજ્યનાં દમનના બધા શસ્ત્રો માનકુવાની પ્રતિબંધિત સલામાં બુંદા બની ગયાં. તે પછી હથીયારો ફરી ઉપાડવાની રાજ્યે કદી હિંમત કરી નથી !

પણ, નવાનગર રાજ્યની પ્રજાના કમભાગ્યે, આગેવાનોએ આવો કોઈ પડકાર કરવાને બદલે પ્રજાના અપૂર્વ જાગૃતિ અને જીવાળને કચ્છી મારવાનાં ગુન્હાહિત કાર્યમાં, આમ આડકતરી ભાગીદારી નોંધાવી.

૧૨

જામજોધપુર અને જામનગર

સામાન્ય રીતે પરિષદોની પૂર્ણાહુતિ પછી તુરત જ કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક મળે છે, અને પરિષદમાં પસાર થયેલા કાર્યક્રમ અને ઠરાવોને અમલી સ્વરૂપ આપવાને માટે કેઈ ચોક્કસ યોજના ઘડી ઠાઠવામાં આવે છે. આમ થાય તો જ પરિષદ ભરાયાનો કાંઈ અર્થ સરે છે.

અમારે ત્યાં એવું કાંઈ થયું નહિ. પરિષદ પૂરી થઈ અને બધા આગેવાનો વિખેરાઈ ગયા. કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક મેળવીને પરિષદમાં પસાર થયેલા કાર્યક્રમ કે ઠરાવોનો અમલ કરવાને માટે કેઈ ચોક્કસ યોજના ઘડવામાં આવી નહિ. તાલુકા અને મહાલના કાર્યકરો સૌ સૌને સ્થળે ઉપડી ગયા. પ્રમુખ શેઠ શ્રી વિઠ્ઠલદાસ, ઉપપ્રમુખ શ્રી વિરચંદભાઈ, સ્વા. ઉપપ્રમુખ શ્રી રતનશી ચાંપશી અને બજનચી શ્રી મગનલાલ શેઠ મુંબઈ ઉપડી ગયા.

જાણે કે પરિષદ ભરી એમાં જ પ્રજાકીય કાર્યની પૂર્ણ-
હુતિ થઈ ગઈ.

આવી કેાઈ ચોકસ યોજનાને અભાવે પ્રજામંડળ
તદ્દન નિષ્ક્રીય બની ગયું. પ્રવૃત્તિ તદ્દન બંધ પડી.

ખીજી તરફથી આનો લાભ રાજ્યે ઝપાટાબંધ
લેવો શરૂ કર્યો, ગુંડાગીરીને પુરસ્કેશમાં વેતી મુકી. રાજ્યે
હવે રાજ્ય આખામાંથી પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિના જડમુળ ઉખેડી
નાબવાનું નક્કી કર્યું.

અને આ કચડી મારવાનું કામ મહારાજા જામસા-
હેબે રેવન્યુ ખાતાને સંપૂર્ણ સત્તા સાથે સુપ્રત કર્યું.

રેવન્યુ ખાતાનાં આ કામમાં મદદ કરવા અને તેમના
હુકમો ઉઠાવવા તાલુકા અને મહાલના પોલીસ અમલદારોને
ખાલાચડી ખાતે રૂબરૂ બોલાવીને મહારાજા જામ સાહેબે
આજ્ઞા કરી. આમ ચક્રો ગતિમાન કરી વળતે જ દિવસે
તેઓ નામદાર મુંબઈ તા. ૧૨ જુનની નરેન્દ્ર મંડળની
બેઠકમાં હાજરી આપવા આદ્યો ગયા.

અને જ્યારે તેઓ નામદાર નરેન્દ્ર મંડળની બેઠ-
કમાં ઠાવકું એવું, નવા યુગને ઓળખવાનું ભાષણ કરી
રહ્યા હતા ત્યારે, તેઓના રાજ્યમાં, તેઓ નામદારના
જ હુકમથી ખુલ્લી રીતે ભયંકર ગુંડાગીરી ચાલી
રહી હતી.

રેવન્યુ અને પોલીસ ખાતાએ આ મળેલી સત્તાનો પ્રથમ અખતરો જામજોધપુર ઉપર અજમાવ્યો. કારણ કે, તેઓની દૃષ્ટિએ જામજોધપુર વધારે “ ફાટ ” ભોગવતું હતું.

પરિવહનની પૂર્ણાહુતિ પછી બીજે દિવસે પ્રજામંડળના પ્રમુખ શ્રેષ્ઠ શ્રી વીઠલદાસે જ્યારે જામજોધપુરની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે, આ ગામે તેઓનું ભારે ભાવ-ભીનું સ્વાગત કરેલું. ૩૧ બળદનાં શણગારેલા ગાડામાં તેઓનું સરઘસ કાઢેલું અને આસપાસનાં ગામડાઓમાંથી હજારો લોકો તેઓને સાંભળવા એકઠા થયેલા.

રાજ્યની આંખમાં આ ભારે ખુંચેલું. એટલે પ્રથમ આ ગામને “સીધું” કરી નાખવાનું જાણે કેમ નકકી કરી રાખ્યું હોય તેમ, મહારાજા જામસાહેબની સંપૂર્ણ સત્તા મળતાં તુરત જ અહિં ગુંડાગીરી અજમાવવામાં આવી.

વહેલી સવારના સમયે તાલુકા પ્રજામંડળના પ્રમુખ શ્રી પરશોતમ જાદવજી જંગલ જવા નીકળે છે. રસ્તામાં કેટલાક બીન ફ્રેસી પોલીસો તેઓને લાઠીઓ વતી ટીપે છે. વાંસા ઉપર, પગ ઉપર, હાથ અને કમર ઉપર લાઠીઓનાં ફટકાઓ મારી તેઓને સખત ઘાયલ કરવામાં આવે છે.

સૂર્ય ચડતો જાય છે અને ગુંડાઓ લાઠીઓ સાથે બજારમાં ફરવું શરૂ કરે છે.

બહાર નીકળતાં માણસોનાં માથાં ઉપર ઘોળી ટોપી
હેબી કે ગુંડાઓ ઝૂંટવવા માંડે છે. પરિષદના કાર્યકરોની
ઘોળી ટોપી ઝૂંટવે છે અને લાઠીઓ વતી ગુંડાઓ તેને
ફટકારે છે.

સ્થાનિક યુવક સંઘના ઉત્સાહી મંત્રી શ્રી. મણીલાલ
શંકર ઘોળી ટોપી પહેરીને ચાલ્યા આવે છે, સામેથી
ગુંડાઓ તેમને દેખે છે, દોડીને ટીપવા માંડે છે. મણી-
લાલને સખ્ત રીતે ઘાયલ કરી પથારી વશ બનાવે છે.
મણીલાલ ઉપરનો આ ત્રીજો હુમલો હતો.

ગુંડાઓ વધારે ઝતુની બનીને બજારોમાં ફરવા
માંડે છે.

દુકાનોમાં બેઠેલા અને સામે મળતા માણસોનાં
માથાં ઉપરથી ઘોળી ટોપીઓ ઝૂંટવી લે છે. પરિષદના
કાર્યકરોની શોધ બોળ ચલાવે છે, અને વીણી વીણીને
ટીપવા માંડે છે. આમ આઠથી દશ માણસોને લાઠીઓ
વતી ઓછી વધતી ઈજાઓ કરે છે.

જેત જેતામાં ઘોળી ટોપીઓનું ગામ આખામાંથી
નામ નિશાન નાબુદ થાય છે, અને ગામમાં જળરૂ લવનું
વાતાવરણ ઉભું કરવામાં આવે છે.

ગામનું પતાવી ગુંડાઓ સીમમાં પહોંચે છે.
એકતો ઉપર ગુંડાગીરીના અગતરાઓ અજમાવવા માંડે
છે. “પરિષદ જેઈએ છે કેમ?” એમ બોલતાં બોલતાં

જેડુતોને ફટકારવા માંડે છે, જેડુતોનાં ખીસાં તપાસે છે અને પૈસા ઉપાડી જવામાં આવે છે. હુંટારાનો એક વધુ સ્વાંગ, પ્રજ્ઞના રક્ષણાર્થે રખાયેલા આ પોલીસો ધારણ કરે છે.

પ્રજ્ઞની રગે રગે ભય પેસાડી દેવાનો સત્તાવાળાઓનો મક્કમ નિર્ણય હતો. આઠ દિવસ સુધી, સતત આમ હાથમાં ડાંગો લઈને ગુંડાઓ જામ જોધપુરમાં ફર્યા, અને પ્રજામાં ભયંકર ધાક બેસારી.

x

x

x

પરિવહ પછી પ્રજામંડળ લગભગ નિષ્ક્રીય હતું, ત્યારે યુવક સંઘ વધારે સક્રિય બનતું જતું હતું. જામનગર શહેર પૂરતી તો તેણે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી અને થોડી વધારી પણ હતી.

એટલે પ્રજામંડળની નિષ્ક્રીયતાનો લાભ લઈને રાજ્યે યુવક સંઘને કચડી નાખવા નિર્ધાર કર્યો. યુવક સંઘના મુખ્ય કાર્યકરોને ટીપવાનું શરૂ થયું.

સાંજના સમયે યુવક સંઘના એક આગેવાન કાર્યકર સમજીને સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્તરના દીકરાને નાગનાથનાં નાકા આગળ, ગુંડાઓએ લાઠીઓથી ટીપ્યા. આખું પડખું ફાડી નાખ્યું, અને વાંસામાં પણ ખૂબ મુંઢ માર મારવામાં આવ્યો. તરત જ તેમને હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે ખસેડવામાં આવ્યા, જ્યાં તેઓને ઘણા દિવસ સુધી સારવાર માટે રહેવું પડ્યું.

આને બીજા ૭ દિવસે રાતનાં, યુવક સંઘના મંત્રી શ્રી. રૂપજીને રતનબાઈ મસ્જીદ આગળ ગુંડાગીરીના ભોગ બનવું પડ્યું. શ્રી. રૂપજી તેમના બે મિત્રો સાથે રતનબાઈ મસ્જીદ આગળથી પસાર થતા હતા એ વખતે ઓચિંતાનાં તેમની ઉપર લાઠીઓથી ગુંડા તૂટી પડ્યા. વાંસામાં ૪-૫ ફટકાઓ લગાવી ગુંડાઓ નાસી છુટ્યા.

આ બનાવ બન્યાને હજી તો એક અઠવાડિયું પણ નહિ થયું હોય, ત્યાં, યુવક સંઘના જોડીયા મંત્રી શ્રી. કેશવલાલ કુંડલીયા ગુંડાઓને સપાટે ચડ્યા.

યુવક સંઘના આશ્રય નીચે ચાલતી પ્રોઠ શિક્ષણ રાત્રિશાળાઓથી રાતના દશ વાગે શ્રી. કુંડલીયા સાયકલ ઉપર પાછા ફરતા હતા. એ વખતે, પોત્રીસ ચોકી પાસે સામેથી કેટલાક ગુંડાઓએ શ્રી. કુંડલીયાને છાતી ઉપર લાઠીનો ફટકો મારી નીચે પછાડ્યા. સાયકલ ઉપરથી નીચે પછાડ્યા પછી પણ, પગ અને વાંસામાં ઉપરા ઉપરી ચાર પાંચ ફટકાઓ ગુંડાઓએ લગાવી દીધા. સાયકલને લાઠીઓ વતી તોડી નાખવામાં આવી. લાઠીઓનાં ફટકા પડવાને પરિણામે, શ્રી. કુંડલીયાની છાતી અને વાંસો સોજી આવ્યા અને પગમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું.

કૃત્રિમ ભય

ઉપરોક્ત બનાવો બન્યા તે પહેલાં રાજ્યે પ્રજામાં ધાક બેસાડવા માટે શહેરમાં એક જખરૂ ભયનું વાતાવરણ ઉભું કરી દીધું હતું. વેપારીઓને રાજ્યની માલીકીની દુકાનો ખાલી કરવાની નોટીસો મળવાને અંગે, અને તે સંબંધમાં પ્રજા મંડળ તદ્દન મૌન અને નિષ્ક્રીય રહેવાને પરિણામે વેપારીઓમાં પ્રત્યાઘાત આવવો શરૂ થઈ ગયો હતો.

ખીજી બાજુ, એક યા ખીજા નામે, પ્રજાને રંજીતવાનું સત્તાવાળાઓએ શરૂ કર્યું હતું. સાચકલ ઉપર જતાં કોઈને પણ એક યા ખીજા બહાને રોકીને પોલીસે સાચકલો ઝુંટવવી શરૂ કરી.

હવે એક ખાલીશ છતાં ભયંકર શક્યતાઓથી ભરેલી એવી રોમાંચક ડીટેક્ટીવ નવલકથા જેવી લાગતી એક હકીકત ઉપર આવીએ.

યુવક સંઘ તરફથી પ્રગટ થતાં હસ્ત લેખિત દિવાલ પત્ર “ ઇન્કિલાબ ” ને લાકડાના એક પાટીયાં ઉપર લગાડીને કડીયા વાડમાં મુકવામાં આવ્યું હતું. આ પાટીયાને પોલીસ ઉઠાવી ગઈ. તેની તપાસ અર્થે શ્રી કેશવલાલ કુંડલીયા પોલીસ સ્ટેશને ગયા. પહેરો ભરતો પોલીસ સાયકલ દોરીને આવતા શ્રી કુંડલીયા સામે ઇરાદાપૂર્વક ભટકાણો, અને પોતાની પાવટી નીચે નાખી દઈ શ્રી કુંડલીયાને ગાલ ઉપર એક તમાચો લગાવી દીધો, અને પોતાને શ્રી કુંડલીયાએ માર માર્યાની ઉપરી અધીકારી પાસે ફરિયાદ કરી. ઉપરી અધીકારી સમક્ષ શ્રી કુંડલીયાએ બધી હકીકત કહી ખુલાસો કર્યો. જવાબમાં ઉપરી અધીકારીએ બત્તી નહિ હોવા માટે સાયકલ મુકી જઈ વળતે દિવસે આવવા જણાવ્યું.

પ્રજા પરિષદની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય સાથ આપનાર એક ભાઈ છગનલાલ પટેલ સાયકલ ઉપર નાટકશાળા તરફ જતાં હતાં. નાટકશાળા પાસે વાહનેને લાઈન આપતી પોલીસે તેમને રોક્યા. કેટલાક તોછડાઈ ભર્યા પ્રશ્નો પૂછ્યા. બન્ને વચ્ચે કાંઈક ગરમા ગરમ અર્થો થઈ. પોલીસ છગનલાલને પકડી પોલીસ અમલદાર પાસે લઈ ગયો. અમલદાર આગળ પોલીસે પોતાને છગનલાલે માર મારીને કેટ ક્ષાડી નાખ્યાની ફરિયાદ કરી. અમલદારે છગનલાલની રીતસરની ધરપકડ કરી.

જે અઢી કલાક થઈ હશે. ત્યાં, ગામ આખામાં પોલીસે દોડા દોડ કરી મૂકી. એક લત્તામાંથી બીજા અને

બીજામાંથી ત્રીજા લક્ષ્યામાં, પોલીસ અમલદારો સાથેકલ ઉપર હોડા હોડી કરવા લાગ્યા. એકથી બીજી અને બીજીથી ત્રીજી ઓફીસે પોલીસ અમલદારો જવા અને નીકળવા માંડ્યા.

બીજી બેએક કલાક થઈ હશે. ત્યાં, યુવક સંઘના કાર્યકરોને પોલીસ અમલદારનાં તેડાં થયાં. શ્રી રૂપજી અને દેવજી અમરશીને જીવા સેતાને ઉલે બોલાવીને કાંઈ પણ કહ્યા વગર પાછા વિદાય કરવામાં આવ્યા.

ગામમાં વાત ચાલી; સત્તર વોરન્ટ નીકળ્યા છે. કોઈ કહે એકવીશ વોરન્ટ તૈયાર છે અને આજ રાતનાં ધરપકડો થવાની છે. ત્રીજી વાત થવા લાગી; આઠ વોરન્ટો નીકળી ચૂક્યા છે પણ દિવાન સાહેબની હજી સહી નથી થઈ. ચોથો ગપ ગોળો વળી જુદી જ જાતનો નીકળ્યો; યુવક સંઘને ગેરકાયદેસર ઠરાવવાનાં છે અને સોળ જણાની ધરપકડ થવાની છે.

આ ગપ ગોળો ઝપાટા બંધ શહેરમાં ફેલાઈ ગયો. લોકોમાં અવનવા ખ્યાલો આવવા લાગ્યા. કંઈક થવાનું છે, લોકોની આ માન્યતા, યુવક કાર્યકરોને પોલીસ સ્ટેશનનાં તેડાં પછી વધુ દૃઢ બની.

૨૦ મી એપ્રિલની ભયંકર ગુંડાગોરી જેવા પ્રસંગે, અપૂર્વ જગૃતિ અને મહકમતા બતાવનાર પ્રજા, આજ ભયગ્રસ્ત બની.

અને પછી તો, આવું એક પછી એક લયદું મોજું
પ્રજ્ઞનાં મગજ ઉપર અથડાવા લાગ્યું.

“પકડાયેલા છગનલાલને પોલીસે મનાવવા માટે માર
માથો છે.”

આ વાત હજી શહેરમાં પૂરી ફેલાઈ ન ફેલાઈ ત્યાં
નવી વાત વે'તી મુકાણી.

“ પોલીસ યુવક સંઘના કાર્યકરોને ત્રાસવાદની
ટોળીનાં સભ્યો હોવાનો અને રાજ્યના મોટા અમલદારોનાં
ખૂનો કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોવાનો આરોપ મુકીને,
ધરપકડ કરવાની છે. છગનને આ માટે માર મારીને
પોલીસ કબ્જા કરાવવા મથે છે. અને આ ટોળીના
આગેવાનો તરીકે રૂપજી અને કેશવલાલનાં નામો આપવાનું
કહે છે. પણ છગનલાલ આવી કોઈ વાત હોવાનો
ઈન્કાર કરે છે. રૂપજી અને દેવજીને આ માટે જ, જીવા
સેતાને ઉલ્લેખો લાવ્યા હતા. ”

છગનલાલને માર ? ત્રાસવાદની ટોળી ? અમલ-
દારોનાં ખૂનો ?

આ વાતે પ્રજાને વધારે લયભીત બનાવી. રાજ્ય
કેટલે સુધી પ્રજામાં ત્રાસ ફેલાવવા માગે છે ? કાર્યકરોને
આ માટે પકડશે ? તો પછી, પ્રજાની માથે વર લેવાનું
રાજ્ય કેમ ચૂકશે ? રાજ્ય રૂઢ જતનાં

બુદ્ધિ મો ગુબ્બરશે ? આ અને આવી જાતના ખ્યાલો ખાંધી
પ્રજા વધુ અને વધુ ભય પામતી ગઈ.

ત્યાં એક નવા ગપાટાયે હસ્તી ધારણ કરી.

“ જે વેપારીઓને રાજ્યે દુકાનો ખાલી કરવાની
નોટીસો આપી છે, તે વેપારીઓ માફી લખી આપે પછી
એકે એક દુકાનોવાળા પાસેથી હડતાળ પાડવા માટે માફી
પત્રો ઉપર સહીઓ કરાવવાનાં છે. ”

આમ આ ભયભીત બનેલા વાતાવરણને પોસ્ટ
માસ્તરના હીકરા અને રૂપજી ઉપરની ગુંડાગીરીએ વધુ
ઘેરું બનાવ્યું.

છગનલાલને જામીન ઉપર છોડી, ફરજ બજાવતાં
પોલીસને માર મારવાનો આરોપ મુકી, તેના ઉપર કેસ
કરવામાં આવ્યો, અને પાછળથી માર મારવાની કબુલાત
અને માફી લખાવી લઈ તેને છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

કેવો વિરોધાભાસ ! જે સાચે જ, છગનલાલે પોલીસને
માર માર્યો હોત તો, રાજ્ય તેને જેલની સજા ફટકાર્યા
વગર રહેત ! માફી લખી આપે તો, પોલીસને માર
મારવા માટે પણ રાજ્યને કશો વાંધો નહતો ? આવું
મોટું દોલ રાજ્યને એકાએક ક્યાંથી સાંપડ્યું હશે, એ
નવાનગર રાજ્યની પ્રજાને મન હજી એક આશુકિદેશ જ
કેાચડો રહ્યો છે !

ત્રાસવાદની ટોળી, અમલદારોના ખૂનોની યોજના, રૂપણ અને કુંડળીયા તેના આગેવાનો હોવાની વાત; આવગેરે બાબતમાં છગનલાલ પાસેથી કબુલાત લખાવી લેવાના પોલીસે પ્રયત્નો કરેલા. પણ, આવી કેઈ વાત હોવાનો છગનલાલે છેવટ સુધી ઇન્કાર કરેલો.

આવો કાવતરા કેસ ઉભો કરવાને માટે રાજ્યની પોલીસે બીજી દિશામાં પણ પ્રયત્ન કર્યો. યુવક સંઘની જે જે લત્તાઓમાં રાતના સમયે ઘુપ મીટીંગો મળતી હતી, તે તે લત્તાઓમાં જઈને રાજ્યની પોલીસોએ અનેક તપાસ કરી. જોટા કાગળીયાં અને જુખાનીયો મેળવવાનો પોલીસે પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ, આ બધા પ્રયત્નો છેવટે નિષ્ફળ જ નિવડ્યા. જે વસ્તુ મૂળે ન હોય તેના “પૂરવાઓ” જામનગરની જુદી પોલીસ પણ ક્યાંથી મેળવી શકે?

અમલદારોના ખૂનના કાવતરાની આ બધી કપોળ કદિપત વાતો અને દોડા દોડી પાછળ પ્રજાને ભયભિત બનાવી પ્રજા સેવકોથી વિમૂળ બનાવવાનો હેતુ ધુપાયલો હતો. સાથોસાથ પ્રજાસેવકોને માટે પણ એમાં ગર્ભિત ચેતવણી સમાયલી હતી કે, રાજ્ય ધારે તો કેટલી હદ સુધી જઈ શકે અને કેવા ભયંકર પડ્યંત્રો ઉભા કરે. પ્રજા સેવકોને કાવતરાના નામે સળીઆ પાછળ ઘડકેલી દઈ શકે. ખરે-ખર, મધ્યકાલીન રજવાડાંઓમાં શું શક્ય નથી !

મધ્યકાલીન કીમિયા

મહારાજા જામ સાહેબ તરફથી સંપૂર્ણ સત્તાની બક્ષીશ મળતાં, રેવન્યુ અને પોલીસ ખાતાના માણસો ભૂખ્યાં વરૂઓની જેમ, એક સામટાં ગ્રામ્ય પ્રજા ઉપર તૂટી પડ્યાં. ગામડે ગામડે ખુદલી ગુંડાગીરી થવા લાગી. વેપારી હોય કે ખેડુત, કોઈને પણ, મહારાજા જામ સાહેબનો પરવાનો લઈને ફરનારા આ અમલદારોએ ગુંડાગીરીનાં ઝપાટામાં લીધા વગર છોડ્યા નહિ.

ધોળી ટોપીમાં ક્રાંતિ ભરી છે ? સત્તાશાહીના સર્વ-નાશનો મસાલો શું આ ટોપીમાં છુપાયેલો છે ?

ગમે તેમ હોય, પણ નવાનગર રાજ્યનો સત્તાધારી વર્ગ તો, ધોળી ટોપીમાં ક્રાંતિ જ દેખે છે. અને એ ક્રાંતિના કિરણોનો પ્રકાશ જાણે કેમ, તેને આંજી દેતો હોય તેમ,

ઘોળા ટોપી નામ માત્રથી તે ધ્રુજ ઉઠે છે, એની હસ્તી તેને ભારે ભયજનક લાગે છે !

અને ઘોળી ટોપીના નાશની વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવી. ૨૦ મી એપ્રિલ અને ત્યારપછીની તમામ ગુંડાગીરીઓનાં “ મંગળાચરણ ” ઘોળી ટોપીના નાશથી કરવામાં આવ્યાં.

જામ ખંભાળીયા, સલાયા, કલ્યાણપર, બાલવા વગેરે સ્થળોએથી શરૂ થયેલી આ ગુંડાગીરી, આખરે આખા રાજ્યના ગામડાંઓમાં જોત જોતામાં ફેલાઈ ગઈ.

ગામડાંઓમાં મામલતદારો જેવા મોટા અમલદારોએ ખેડૂતોને દરબારી ઉતારે બોલાવી બોલાવીને ફટકારવા માંડ્યા.

આજ સુધી પ્રજામંડળની પ્રવૃત્તિમાં જે જે ખેડૂતોએ સાથ આપ્યો હતો, અને જેઓએ પરિપક્વતામાં હાજરી આપી હતી, તેની ઉપર ત્રાસ વરતાવવો શરૂ થયો. ખેડૂતોને નેતરની સોટીઓથી ફટકારવા ઉપરાંત ગુંડાગીરીના બીજા અનેક પ્રકારો પણ તેની ઉપર અજમાવવામાં આવતા. આ દમન લીલા જામનગરના ખેડૂત માટે નવી ન હતી.

દર વર્ષે, મહેસુલ વસુલાત વખતે આ જાતના સીતમો ખેડૂતો ઉપર વરસાવવામાં આવે છે. આ વખતે

તના જુલ્મો વધુ ઘાતકી અને વધુ કુર રીતે કરવામાં આવ્યા.

ગુંડાગીરીનો એક પ્રકાર ખેડુતોને અંગુઠા પકડાવવાનો હતો. અંગુઠા પકડાવીને ખેડુતોના વાંસા ઉપર પથરો મૂકવામાં આવતા. એમાં જો પથર પડી જાય તો, બાજુમાં ઉભેલા પસાયતાનો ચાખુક ખેડુતનાં વાંસા ઉપર વીંઝાતો. કલાકો સુધી આ સ્થિતિમાં રહ્યા રહ્યા તૂટતા બરડા અને ભાંગતા શરીર ઉપર જ્યારે પસાયતાની સોટી અને અમલદારોની ગાળોનો વરસાદ વરસતો હશે, ત્યારે આ અબોલ નિરાધાર ખેડુતના દિલને કેવી વ્યથા, દુઃખ અને સંતાપ ચોરી નાંખતા હશે ! આનો ખ્યાલ શબ્દોથી આખી શકાય તેમ નથી.

ગુંડાગીરીનો બીજો પ્રકાર ગરમ રેતીમાં આળેટાવવાનો હતો. ખરે ખંપારે રેતી તડકાથી તપી હોય, એ વખતે ઉઘાડે શરીરે ખેડુતોને તેમાં સુવાડવામાં આવતા. કલાકો સુધી આ સ્થિતિમાં રાખવાને પરિણામે ખેડુતોને આળે શરિરે ફાદલા ઉઠી આવતા.

ગુંડાગીરીનો ત્રેક પ્રકાર એક બીજાથી વધુ ગંભીર હતો અને વધુ ઘાતકી હતો. ત્રીજો પ્રકાર ઉપરના બન્નેને વટાવી દે તેમ છે.

ત્રણ ત્રણ અને ચાર ચાર મણની લોઠાની ગાંઠો ખેડુતોના ગળામાં દોરડા વતી ટાંગવામાં આવતી, અને

ખેડુતોને એ સ્થિતિમાં કલાકો સુધી સીધા ઉભા રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. એમાં જો ખેડુત જરા પણ નમે તો, પસાયતાનો તૈયાર થોકો તેના ગોઠણ પર પૂરા જોરથી આવીને અફળાય !

ગુંડાગીરીનો એક વધુ જંગલી પ્રકાર પણ જોઈએ. જો ખેડુતોને સામ સામા ઉભા રાખવામાં આવે. બન્નેને એક બીજાની મુછો પકડાવવામાં આવે, અને પછી તેમની પાસે ઝડપથી ઉઠ એસ કરાવવામાં આવે ! આમાં જરાયે ઝડપ ઓછી લાગે તો પસાયતાની નેતરની સોટી તો તૈયાર જ હોય.

ગુંડાગીરીનાં આવા તો અનેક પ્રકારો ખેડુતો ઉપર અજમાવવામાં આવતા. આંદો તો માત્ર મુખ્ય મુખ્ય જ આપવામાં આવ્યા છે. પણ, આટલા ઉપરથી વાંચકોને ખાતરી થશે કે, પ્રાચીન વ્યાજબી અને કાયદેસરની પ્રવૃત્તિને ક્યારે મારવાના ઉદ્દેશથી રાજ્યે કેવા જંગલી અને ઘાતકી ઉપાયો લીધા હતા !

આ જાતની ગુંડાગીરી જામ ખંભાળીયા, સલાયા, ભાણુવડ વગેરે જગોએ વ્યાપે પડતી અજમાવવામાં આવી હતી.

આ પ્રદેશનાં સેવાબાદ શામળા જાનજીતદાર સરના યક્ષાને છે. શે.માબાદ રાજ્યના ગો.તે વિશેષ “સુદાર” ગણાય છે. તેઓ ગુજરાત વાદનાં રહીશ છે. અને પાટી-

દાર છે. માણ રેવન્યુ કમીશ્નર શ્રી. ગોઠળદાસ દેસાઈના સમયથી તેઓ અહિં આવેલા છે.

આટલા પાશવી અત્યાચારો ગુજરનાર આ માણસ જીલ્લે બહુ જ મીઠો છે. દેખાવે એક ભક્તજન જેવો લાગે. કપાળમાં લાંબુ એવું તીલક દરે છે અને ગળામાં માળાઓનો ખડકલો રાખે છે. જીલ્લે રામનામનું રટણ થયા કરતું હોય છે.

ભક્તજન દેખાતા છતાં, આ સોમાભાઈનું નામ પડતાં ખેડુતો કુણ દહે છે. ખેડુતોને ફટકારવામાં તેઓ કદી પાછું વાળી જોતા નથી. અંબુડા પકડાવવા, મુછો પકડાવી ઉઠાવેલ કરાવવી, ગરમ રેતીમાં આગોટાવવા, લોહાની ગાંઠો ગળામાં લટકાવવી—શુંડાગીરીના આ બધા પ્રકારની શોષનો “લશ” આ સોમાભાઈને ફાવે જાય છે.

સોમાભાઈની આવી નિરંકુશ રંબડને પરિણામે મરદુમ જામ સાહેબ શ્રી રજાપુતસિંહજીના સમયમાં તેઓને વિદાય આપવામાં આવેલી. પણ પાછળથી વર્તમાન ‘બાયુ’ ગાદીએ આવતાં, તેઓને સોમાભાઈની જેટ દેખાવા લાગી અને તેમને ફરી પાછા એ જ જગ્યાએ બેસાડવામાં આવ્યા.

ખેડુતો ઉપરની શુંડાગીરીની સાથે સાથે ગામડાના વેપારીઓ, જેણે જેણે પ્રજા મંડળની પ્રવૃત્તિમાં સાથ આપ્યો હતો, તેને પણ રંબડવાનું શરૂ થયું હતું. પ્રજામંડળના કાર્યકરોને તો ભર બજારે ફટકારવામાં

આવતા અને તેઓની ઘોળી ટોપીઓ પણ ઝુંટવી લેવામાં આવતી.

આ ઉપરાંત બીજી અનેક છુપી ધમકીઓ પણ આપવામાં આવતી. કેટલીક નનામી ચીઠીઓ મોઢલી ખૂનની ધમકીઓ ઉપરાંત ચીઠીમાં લખેલા પૈસા ચોક્કસ સ્થળોએ પહોંચાડવાની ચેતવણીઓ પણ આપવામાં આવતી.

દિવસે અને રાત્રે ઘર ઉપર પત્થરોનો મારો ચલાવવામાં આવતો. ડંકડેકાણે આ સ્થિતિ ચાલુ કરી દેવામાં આવી હતી.

જેઠીયા તાલુકામાં હડીયાણા કરીને એક ગામ છે. ત્યાંના વેપારીઓ શ્રી હરજીવન જેઠાભાઈ અને મોહનલાલ જેઠાભાઈ પ્રમુખશ્રી પ્રમુખીય પ્રવૃત્તિમાં વ્યાગળ પડતો ભાગ લઈ રહ્યા હતા. તેઓના આ 'ગુન્દા' બદલ લગભગ એક મહીના સુધી, દિવસ અને રાત તેમના ઘરે ઉપર પત્થરોનો મારો ચલાવવામાં આવ્યો હતો. આ મારાને પરિણામે ઘરના બધા માણસો ભયભીત બની ગયા હતા. ઊંચાંઓને ઘરની બહાર નીકળવું પણ ભારે ધર્મ પડ્યું હતું.

આજ ગામના એક બીજા વેપારીને ચોક્કસ સ્થળે પૈસા ભરી જવાની અને તેમ ન કરે તો ખૂન કરવાની ધમકી આપતી જાસા ચીઠી મળી હતી.

ખેડુતની સાથે વેપારી વર્ગને પણ આ રીતે લય દ્વારા કચડી મારવાના પ્રયત્નો થયા.

મહારાજા જામસાહેબનો ડોરો એક મળતાં આ ભુખ્યાં વરુઓ મર્યાદા વળોટીને હુંટકાટ પણ આદરવા માંડ્યા.

અનાજ, ખડ અને બળતણ વેચવા જતા ખેડુતોને જંગલમાં અર્ધ રસ્તે ઉભા રાખીને ફટકારવા ઉપરાંત પૈસા પણ પડાવી લેવામાં આવતા. અને પછી તો, ખેડુત સિવાયના બીજા મુસાફરોની પણ આ સ્થિતિ થવા લાગી. ખંભાળીયા, બાવળા વગેરે સ્થળોએ આવી શરૂઆત થઈ અને છેવટે ઘણે ખરે સ્થળે તે ફેલાઈ ગઈ.

આજે પણ, ઉપર કહી તેવી તમામ ગુંડાગીરીઓ ખેડુતો ઉપર અજમાવાય રહી છે. આટલાં આટલાં લય-કર જુદાં કયાં છતાં હજી એ પ્રજામંડળ સામેનું વૈર સંતોષાયું નથી.

*

*

*

દેશી રાજ્યોમાં ગુંડાગીરી એક જાતની નથી હોતા. ગુંડાગીરીને અનેક સ્વરૂપો આપીને, તેને પ્રજાદ્રોહ બળોની સામે અજમાવવામાં આવે છે. જાહેર કાર્યકર્તાને મારવા, સલાને ગુંડાઓ મારફત તોડી નખાવવી, જંગલમાં માણુસોને ટીપવા, હુકાનો અને બજારો હુંટવવી-ગુંડાગીરીના જેમ આ અનેક પ્રકારો છે, તેમ જાહેર સેવકો ઉપર વ્યભિચારવા, ચોરીના, ઠગાઈના કે એવા ગુન્હાહિત કૃત્યોના અનાવટી તહોમતો મૂકીને કેસો કરી, સમાજમાં તેમની

આબરૂ હલકી કરવાના પ્રયત્નો, એ પણ સત્તાવાળાઓની ગુંડાગીરીનો એક પ્રકાર જ છે.

ગુંડાગીરીનો આવો એક પ્રકાર, ઇ. સ. ૧૯૩૧ માં ધ્રાંગધ્રાની સત્યાગ્રહની લડત વખતે, ધ્રાંગધ્રા રાજ્યે અજમાવ્યો હતો. પાલીતાણાના જાહેર કાર્યકર શ્રી જોરસંગ કવિ સામે, તેમની સાળાને ઉઠાવી જવાનો આરોપ મુકીને પાંચ વર્ષની સખત કેદની સજા ધ્રાંગધ્રા રાજ્યે ફટકારી હતી.

ઘોળ સ્ટેટે પણ આવો એક પ્રકાર ત્યાંના કાર્યકર શ્રી ડાહ્યાલાલ ઉદેશી સામે અજમાવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૧ માં ઘોળના જંડા સત્યાગ્રહ વેળાએ, શ્રી ડાહ્યાલાલ સામે રાજ્ય તરફથી સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ કૃત્ય કરવાનું તહોમત મુકીને તેમને કેદ પકડવામાં આવ્યા હતા.

એ યાદ રાખવું ઠીક થઈ પડશે કે ધ્રાંગધ્રા સત્યાગ્રહમાં સત્યાગ્રહીઓ સાથે ડામ લેનાર ધ્રાંગધ્રા રાજ્યના એક અગ્રગણ્ય અમલદાર શ્રી. રામસિંહ જાલા આજે જામનગરના એસીસ્ટન્ટ પોર્ટ કમીશ્નર છે, જેઓને આપણે આગળ 'ગરાસીઆ તાલીમ વર્ગ'વાળા પ્રકરણમાં રાજપુત સેવા સમાજના મુખ્ય સંચાલક તરીકે ઓળખ્યા છે.

માર ફાડની ખુદ્દી ગુંડાગીરી કરાવ્યા પછી પણ નવાનગર રાજ્યનો સત્તાધારી વર્ગ, આ જાતની ગુંડાગીરી બતાવ્યા વગર રહી શક્યો નહિ.

પ્રજા મંડળના મંત્રી શ્રી ગોકળદાસ હીરજી ઠક્કર ઉપર, એક વીધવા બાઈ જયાના દાગીના હજમ કરી જવાનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો.

ત્રણ વર્ષ પહેલાં, મજકુર બાઈ જયા આર્યસમાજમાં આશ્રયે આવેલી. એ વખતે શ્રી ગોકળદાસ આર્ય-સમાજના મંત્રી હતા. આજે ત્રણ વર્ષે મજકુર બાઈ જયાએ રાજ્ય પાસે શ્રી ગોકળદાસ તેણીના રૂ. ૧૫૦૦) ના દાગીના હજમ કરી ગયાની ફરિયાદ કરી.

આ કેસ સંબંધમાં, શ્રી ગોકળદાસ પાસે રાજ્યે બે શરતો મુકી. દાગીના હજમ કરવાના કહેવાતા ગુન્ડા બદલ શ્રી ગોકળદાસ કેદ ભોગવે અથવા પ્રજામંડળના મંત્રી અને સભ્યપદનું રાજીનામું આપી, ભવિષ્યમાં કોઈપણ મંડળના સભ્ય નહિ થવાનું અને કોઈપણ જાતની સભામાં હાજરી કે ભાષણ નહિ આપવાનું કબુલાત પત્ર લખી આપે.

જો શ્રી ગોકળદાસે સાચે જ દાગીના હજમ કર્યા હોય અને જો તેઓ ક્ષેત્ર સંન્યાસ હ્યે તો રાજ્યને તે સામે કશો વાંધો ન હતો.

અને સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે શ્રી ગોકળદાસ રાજ્યની બીજી શરત ઉપર સહી કરી આપી પ્રજામંડળમાંથી નિવૃત્ત થયા.

જાહેર કાર્યકરો ઉપર સત્તાવાળાઓ ગમે તેવા ગલીય આક્ષેપો મુકી કેસ કરે અને સજા ફટકારે, એથી કોઈ પ્રજા રાજ્યના એ પગલાંને કદી બ્યાજબી ગણી

લેતી નથી. એ કાર્યકર સાચે જ દોષિત છે, એમ પણ પ્રબ્ધ કદી માની બેસતી નથી.

એથી જ સત્તાવાળાઓના જેમ અનેક હુમલાઓ અને સીતમો હસ્તે મોંએ પ્રબ્ધ અને કાર્યકરો સહન કરે છે, તેમ રાજ્યના આ દમનને પણ કાર્યકરોએ હસ્તે મોંએ વધાવી લેવું જોઈએ. એમ કરવામાં જાહેર કાર્યકરની સમાજમાં જરાયે આખર હલકી પડતી નથી. ધ્રાંગધ્રામાં શ્રી જોરસિંહે અને ધ્રોળમાં શ્રી ડાહ્યાલાલે આવી સબ્બોને સામી છાતીએ વધાવી લીધેલાના દાખલાઓ આપણી સમક્ષ પડ્યા છે. આ બંને કાર્યકરોએ આ સબ્બને સ્વીકારી, એથી સમાજમાં એમની આખર જરા પણ હલકી પડી છે એમ કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી.

ભાઈ ગોકલદાસની પણ આ ફરજ હતી. આ ફરજ નહિ બજાવીને, સમાજમાં તેઓએ વધુ ગેરસમજ ફેલાવી છે. કોઈપણ જાહેર કાર્યકર કદી ન ભરે તેવું અયોગ્ય અને અઘટિત પગલું ભરીને, રાજ્યના હાથ તેઓએ વધુ મજબુત બનાવ્યા છે.

સર્વ સત્તાધીશ ગુંડા ટોળી

આ ઉપરથી સહુ કોઈ સમજી શકશે કે, કેવળ, પ્રજાની રાજકીય જાગૃતિને દબાવી દેવાને માટે જ પ્રજા ઉપર આ જાતના જુદાં રાજ્યો કરી રહેલ છે.

પ્રજાને પીડક હોય એવા રાજ કારોબારને સુધારી તેની જગ્યાએ પ્રજાને જવાબદાર હોય એવું અને પ્રજાને સુખરૂપ હોય એવું તંત્ર ઉભું કરવાની શાંત અને અહિંસક પ્રવૃત્તિ એ કાયદેસર પ્રવૃત્તિ ગણાય છે.

બ્રિટિશ હિંદમાં આ જાતની પ્રવૃત્તિને જેરકાયદેસર ગણવામાં આવતી નથી. અને આવી પ્રવૃત્તિ ચલાવનારાઓ જ્યારે સ્થાપિત કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે ત્યારે, તેની સામે કાયદેસર પગલાંઓ ભરી તેને જેલ કે દંડની મજા કરવામાં આવે છે.

ત્યારે દેશી રાજ્યોની અંદર કાયદાનું ઉલ્લંઘન થતું ન હોય એવી, અને રાજ્યો પ્રત્યે સંપૂર્ણ વફાદાર રહીને ચલાવવામાં આવતી શાંત અને અહિંસક એવી પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિને કચડી મારવાને માટે ગુંડાગીરી સમાધાતકી અને જંગલી ઉપાયો અજમાવવામાં આવે છે.

પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિ સામેના રાજ્યોના આ જાતનાં આક્રમણો, દેશી રાજ્યોની અંદર ચાલતા મધ્યયુગી વહીવટના આબાદ નમુના રૂપ છે. દેશી રાજ્યોમાં જનતાં આ જાનાવો ઉપરથી સમજવું કેાઈને માટે પણ મુશ્કેલ નથી કે, દેશી રાજ્યોની પ્રજા કેવા ભય અને આક્રમક વચ્ચે જીવી રહી છે.

જામનગર રાજ્યમાં એક વિશિષ્ટતા છે. અહીં ગુંડાગીરીની દોરવણી કરનાર એક વ્યવસ્થિત ટોળી છે. જેની અંદર રાજ્યના કેટલાક મુખ્યાધિકારીઓ, મહારાજા જામ સાહેબના કેટલાક નજીકના કુટુંબીઓ અને રાજ્યના કેટલાક આશ્રીત વેપારીઓ અને વકીલો પણ છે. આ ટોળી ગુંડાગીરીને અંગે બધી દોરવણી કરે છે.

ઉપરોક્ત ટોળીના અમુક આગેવાનો વિષે આપણે આગળ જાણ્યું છે અને વધુ પરિશિષ્ટોમાં આપેલા નિવેદનો ઉપરથી જાણી શકાશે. આ વ્યક્તિઓ સદરહુ કામમાં સંડોવાયેલી છે એની સત્યતા માટે શંકાને જરાયે સ્થાન નથી. પણ ઉપરોક્ત ટોળીમાં મહારાજા જામ સાહેબના પિતાશ્રી 'દાજી બાપુ' હોવાનો દિવાન સાહેબે લગભગ એકરાર કરેલો હોઈ તેનો અહિં ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે.

“ કૃત્રિમ ભય ” વાળા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે તેમ જ્યારે જામનગર શહેરમાં સાયકલો ઝૂંટવવાના, યુવક સંઘનું પાટીયું લઈ જવાના, શ્રી કુંડલીયાને તમાચો મારવાના, શ્રી જગનલાલની ધરપકડ થવાનાં વગેરે પ્રસંગો બનતા ત્યારે પ્રજામંડળના એક મુખ્ય આગેવાન આ બનાવોની જાણ કરવા માટે દિવાન સાહેબ પાસે ગયેલા.

દિવાન સાહેબે આ બનાવો અટકાવવાની હીલગીરી પૂર્વક અશક્તિ જાહેર કરતાં ઉપરોક્ત કાર્યકરને એવી ભલામણ કરી કે હાજી બાપુને ખુશ કરો અને તેઓનો હૃદય પલટો કરાવો.

દિવાન સાહેબના ઉપરોક્ત શબ્દો, સહુ કોઈ સમજી શકશે કે, હાજી બાપુ ગુંડાગીરી કરાવનારાઓમાંના એક હોવાના એકરાર સમાન છે.

જો કે, પ્રજાને આ માટે જરાયે શંકા હતી એવું કાંઈ નહોતું. પ્રજાને તો પૂરેપૂરી ખાત્રી હતી. દિવાન સાહેબના ઉપરોક્ત એકરારે પ્રજાની આ માન્યતાને વધુ દઢ બનાવી છે.

અને જગતને, નવાનગર રાજ્યમાં ગુંડાગીરી કેટલી વ્યવસ્થિત રીતે અને કેવા વગ ધરાવનારા માણસો દ્વારા ચાલી રહી છે તેની સંપૂર્ણ ખાત્રી થવાને માટે દિવાન સાહેબનો ઉપરોક્ત એકરાર બસ થઈ પડશે.

દિવાન સાહેબનો આ એકરાર વર્તમાનપત્રોમાં, તે સમય દરમિયાન પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂકેલ હોઈને, તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂરીયાત વધે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ આ ટોળીની અંદર ભારે વગદાર માણસો હોઈને આ ટોળી વસ્તુતઃ રાજ્યના આખા કારોબાર ઉપર કાળુ ધરાવે છે. એટલે શુંડાગીરીની દોર-વણી કરવાની સાથે સાથે આજે આ ટોળીએ આખા રાજ્યતાંત્રનો પણ કળાજો લીધો છે. જેમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

મહારાજા જામસાહેબ જે જાતની સત્તા ભોગવી શકે એવી અને એટલી જ સત્તા આજે આ ટોળી ભોગવી રહી છે. આ ટોળી ઘણી વખત એવા કરો ઉધરાવે છે અને એવા હુકમો કરે છે કે જેની કોઈને કલ્પના પણ હોતી નથી, કે કોઈ દિવસ દરબારી ગેઝેટમાં તે પ્રકાશન પણ પામ્યાં હોતા નથી. આ ટોળીની સત્તા એટલી સ્થાપિત થઈ છે, એટલી જામી ગઈ છે કે, તેના હુકમો નીચેના તમામ અમલદારોએ ઉઠાવવા પડે છે. જો કોઈ પણ અમલદાર કે માણસ આ હુકમને તાબે થવા આનાકાની કરે કે સામે થવા પ્રયત્ન કરે, તો વળતે દિવસે તે ઘેર બેઠો સમજવો. રાજ્યના અમલદારોની જો આવી સ્થિતિ હોય તો, પ્રજાના આ ટોળી શું હાલ કરતી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી.

કુદરતી રીતે જ પ્રશ્ન થાય છે કે, એક મહારાજા જામ સાહેબ શ્રી. દિગ્વીજયસિંહજી, અને બીજી આ દોઢ જામ સાહેબ જેવી સર્વ સત્તાધીશ થઈ પડેલી ટોળી : આમ ઘંટીના બે ભયંકર પડ નીચે જામનગરી

પ્રજ્ઞને દળી રહેલા આ દ્વીમુખી, દ્વેષીલા અને સડેલા તંત્રને સુધારે કેણુ? અને કઈ રીતે?

આ તંત્રને સુધારવાનું બે રીતે શક્ય છે. એક તો મહારાજા જન્મ સાહેબ પોતે ઈચ્છે અને ઉપરોક્ત ગુંડા ટોળીને, અને રાજ્ય કારોબારમાં સડો દાખલ કરતા અને વધારતા એવા તમામ અનિષ્ટ તત્ત્વોને દૂર કરીને, આખું તંત્ર સુધારવાના પ્રયત્નો કરે. એટલે પહેલો રસ્તો મહારાજા જન્મ સાહેબની ઈચ્છા ઉપર બધો આધાર રાખે છે.

પ્રજ્ઞનો મોટો વર્ગ આ વસ્તુને તદ્દન અસંભવિત માને છે. કારણ કે, આજે જે રીતે ચાલી રહ્યું છે તે બધું મહારાજા જન્મ સાહેબના સ્વભાવ-Nature-ને અનુકુળ એવું ચાલી રહ્યું છે એમ સહુ માને છે. વળી એક વસ્તુ કોઈનાથી અજાણ નથી રહી કે, રાજ્ય કારોબારનો કળજો લઈ બેઠેલી ગુંડા ટોળી મહારાજા જન્મસાહેબ ઉપર પણ ભારે લાગવગ ધરાવી રહી છે. આ હકીકત નક્કર હોઈને, પ્રથમ માર્ગ પ્રજ્ઞને અસંભવિત લાગે તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું ગણાય નહિ.

એ પછી બીજો માર્ગ પ્રજ્ઞએ જ પોતાની મેળે નક્કી કરી લેવાનો રહે. શાંત અને અહિંસક પ્રવૃત્તિ દ્વારા પ્રજ્ઞનું સંગઠન આધી રાજતંત્રમાં મુળભૂત પલટો લાવી પ્રજ્ઞને જવાબદાર હોય એવું તંત્ર ઉભું કરવાનો પ્રજ્ઞને માટે બીજો માર્ગ હોય.

પણ જ્યારે પ્રજા આ બીજા માર્ગે વળી અને મહારાજા જામ સાહેબને વફાદાર રહી તેઓની છત્ર છાયા નીચે પ્રજાને જવાબદાર હોય એવું તંત્ર મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે, તેને નિર્દય ગુંડાગીરીથી કચડી નાખવામાં આવી.

ગુંડા ટોળીનાં આ કૃત્યોને અંગે આજે પ્રજા ભારે ભય વચ્ચે જીવી રહી છે. કોઈને પણ તેના જાન માલની સલામતિની ખાતરી નથી. ગુંડાગીરીની લટકતી તલવાર પોતાની ઉપર ક્યારે પડશે એ ભયે કોઈપણ માણસના જીવ નીચા બેસતા નથી. આખા રાજ્યમાં ભય અને ભય જ વ્યાપિ ગયો છે.

જામનગરને પગલે પગલે

મહારાજા જામ સાહેબ દિવસ દેશી રાજ્યોના મોવડી હોઈને, સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓની રાજકારોબાર ચલાવવાની રીતોનું અને પ્રજા પ્રત્યેના વલણનું બીજા રાજ્યો અનુકરણ કરે. મહારાજા જામ સાહેબના એકે એક કૃત્યનો પડથો આમ તમામ દેશી રાજ્યોમાં પડે છે. અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાં જે ચડથો પડ્યા વગર રહેતો નથી.

નવાનગર રાજ્યમાંની ગુંડાગીરીનો પડથો કાઠિયાવાડના ઘણાખરા રાજ્યોમાં હુંક સમયમાં જ પડ્યો. આવી ગુંડાગીરીનો ભયંકર ઝંઝાવાત જોતજોતામાં આખા કાઠિયાવાડ પર ફરી વળ્યો. પ્રજાપ્રીય લડતને દબાવી દેવા તરેન્દ્ર મંડળના આ મોવડીના રાજ કારોબારમાંથી કાઠિયાવાડનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોએ ધ્રેણુ અને ઉત્તેજન

મેળવ્યાં. અને કાઠિયાવાડને આંગણે લીંબડી, વીકલગઢ, જુનાગઢ, પાલિતાણા અને ભાવનગર, સ્થળે સ્થળે “ગુંડાકાંડ” શરૂ થયા.

આમાંનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં નવાનગર રાજ્યના કરતાં વધુ ભયંકર અને કુર ગુંડાગીરી થઈ છે એ હકીકત છે. પણ, આની પાછળ પણ જામનગરની બુદ્ધિ અને યુક્તિએ કામ કર્યું છે.

મહારાજા જામ સાહેબ પોતાના રાજ્યની અંદર આવતા અંધાધુંધી અને કુકર્મો હાંપીને આજ સુધી બહારની દુનિયામાં અને સરકારમાં થોડો ઘણો ઉપર ઠલ્લો મેલો જાળવી રાખી રહ્યા છે. આ પરથોટો કુદતો બાટકાવવા અને બહારના જગત સમક્ષ સાચા અર્થે પ્રગટ ન થઈ જવાય એ માટે તેઓ બહુ કાળજી રાખે છે.

આમ આ પાયા વિનાના મોભાતું અદુરતી અને દુનિમ વાતાવરણ જાળવી રાખવા માટે પ્રમાણમાં બીજા રાજ્યોના કરતાં પોતાનું કાંઈક વિશેષ સુંદર અને સારું છે, એમ તેમણે બતાવવું રહ્યું. નવાનગર રાજ્યનો કારોબાર ઘણો સુંદર ચાલે છે, પ્રજાને એ જરાયે પીડક નથી પણ ઘણો સુખરૂપ છે, એવો જામ બહારની દુનિયા ઉપર ઠસાવવા રાજ્ય તરફથી અવારનવાર પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આ માટે એક પ્રકાશન ખાતું પણ ખોલવામાં આવ્યું છે, જે આ જાતનો પ્રચાર કરી રહ્યું છે.

કાઠિયાવાડનાં ઝીજ રાજ્યોમાં નવાનગર રાજ્યના કરતાં જે ઘણી વધુ ભયંકર અને કુર ગુંડાગીરી બનવા પામી છે, તે આ રાજ્યની ઉપર કહી તે ઇચ્છાને જ આધારે બનવા પામી છે, એ કહેવું જરાયે અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી.

ભાવનગરની જહિર ગુંડાગીરીના બનાવ પાછળ જમનગર રાજ્યની ઉપરોક્ત ઇચ્છા સમાયેલી હોવાનું કાઠિયાવાડના અટપટા રાજકારણનું આંતરિક જ્ઞાન ધરાવનારા ઘણાં માણસોનું ધારવું છે.

પૂર્વ કાઠિયાવાડમાં વીહલગઢ કરીને એક પાંચમાં વર્ગનો તાલુકો છે. આ તાલુકાના દરબારે ખેડુતોને ભારે વિષોટો અને કર બોલે હળવો કરવાની વિનંતી કરવાના ગુન્ડા બદલ જે અત્યાચારો કર્યા છે, એ કોઈના પણ દીલને કંપાવી નાખે તેવા છે. ખેડુતોના બરબાર બગાવી નાંખવા, ગામડાઓમાં ધાડો પડાવવી, હુંટફાટ કરાવવી વગેરેથી માંડીને ખેડુતો અને ખેડૂત બહેનોને નમ્ર કરીને ફટકારવા સુધીના દમનો આ દરબારે કર્યા છે.

અને ક્રોધાનને પણ સરમાવે તેવા અત્યાચારો તો લીંબડીએ કર્યા છે. આ અત્યાચારો એટલા ભયંકર હતા કે તેની આગળ મહાત્માજી જેવાંને સારે પણ મૌન પકડવું મુશ્કેલ હતું પડ્યું હતું. લીંબડીના આ અત્યાચારોને મહાત્માજીએ સખ્ત શબ્દોમાં વર્ણવી કાઢ્યા છે.

પાણુશીણાની હથીયારખંધ ધાડ, તા. ૧૯ મી ફેબ્રુ-
આરીએ પરિષદના દિવસે જાહેર ગુંડાગીરી અને ચંચળ-
ખંડેનની કીન્નાખોરી ભરી કનડગત વગેરે બનાવો લીંબડીની
હેવાનીયતનાં મુખ્ય પ્રકરણો છે.

પાલીતાણા રાજ્ય પણ ગુંડાગીરી ચલાવવામાં
પાછળ રહ્યું નથી. જેડુતોનું અમોતું ધન અને
દુખડાળ જેવા સંકટોમાં સહાયભુત થાય એવી ખડની
ગંજીઓને સળગાવી મારી જેડુતોને સંકટોમાં મૂકવાના
પ્રયત્નો આદર્યા. આ ઉપરાંત ધાડ પડવાના અને પરિ-
ષદના કાર્યકરોને ટીપવાના પણ બનાવો સ્વાભાવિક થઈ
પડ્યા હતા. શ્રી શંભુશંકર અને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ
જેવા એકનિષ્ઠ અને પવિત્ર કાર્યકરો પણ આમાંથી
બચવા પામ્યા નહોતા.

જુનાગઢમાં જાહેર કાર્યકરોને જેલની અંદર કીમી-
નલ કેદીઓ મારફત રોજે રોજ માર મારવા ઉપરાંત
ખીજે પણ અનેક રીતે ત્રાસ આપવામાં આવતો.

એ જ રીતે, બહાર જેડુતોને પણ માર મારવાથી
માંડીને કુવામાં ટાંગીને ફટકારવા સુધીનાં કૃત્યો જુના-
ગઢની નોકરશાહીએ કર્યા છે.

અને ભાવનગરના બનાવથી કેાણ માહિતગાર નથી ?
ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિષદના પ્રમુખ સરદાર
વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્વાગત સરઘસ નગીના મસ્જીદ
આગળ પહોંચતા છરી, ધારીયા, લાઠીઓ વગેરે હથીઆરો

સહિત સંખ્યાબંધ ગુંડાઓ સરઘસ ઉપર તુટી પડ્યા. પરિણામે સંખ્યાબંધ ઘાયલ થવા ઉપરાંત, જે સ્વયંસેવકોનાં મૃત્યુ થયાં. સહભાગ્યે, હિંદના મહાન નેતા સરદાર વલ્લભભાઈ બચી જવા પામ્યા, અને તેઓનું ખૂન કરવાનું કાવતરું નિષ્ફળ ગયું.

આ બધા ગુંડાગીરીના બનાવોની વિગતોમાં ન ઉતરતાં તેનો માત્ર ઉદ્દેશ જ કરેલ છે. એ ગુંડાગીરી કેટલી બીહામણી હતી, એ તો તે તે રાજ્યના પ્રજામંડળોને દક્ષતરે નોંધાયલી કેફીઅતો જ્યારે જગતનો પ્રકાશ જોશે ત્યારે જ લોકો યથાસ્થિત સમજી શકશે.

ગુંડાગીરીના આ બધા જુદમી કૃત્યો પાછળ, નરેન્દ્ર મંડળના મોતડીનું પ્રથમ દરજ્જાનું રાજ્ય ઘર આગળ પાશવી ગુંડાગીરી ચલાવી મુંગી પ્રેરણા અને ઉત્તેજના આપતું ઉભું હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ કે ભય નથી.

અધઃપતનને માર્ગે ચડેલો આદમી પોતે એકલો ન પડી જાય એ ખાતર, બીજાઓને પણ, એ જ વિનાશક માર્ગે વાળે એના જેવી આ શરમજનક કથા છે.

શાહી સરકારની જવાબદારીઓ

આ બધી ગુંડાગીરી થોડા જ માઈલ દૂર રાજકોટમાં બેઠેલા બ્રિટિશ રેસીડેન્ટની આંખ નીચે ચાલી રહી હતી, એટલે રેસીડેન્ટ આ ગુંડાગીરીથી જરાપણ અજાણ હોય એમ માનવાનું જરાયે કારણ નથી. કાઠિયાવાડમાં બનતા એકે એક બનાવથી તે માહિતગાર હોવા જોઈએ; એ રીતે માહિતગાર રહેવું એ તેમની અતિ અગત્યની એક ફરજ પણ છે. એટલે, એ બધાથી હિંદી સરકારના રાજ્ય પ્રકરણી ખાતાને માહિતગાર ન કરીને તેઓ પોતાની ફરજ ચૂકતા હોય એમ માનવાનું એક પણ કારણ નથી.

ગમે તેમ પણ, દેશી રાજ્યની અને સારાયે હિંદની પ્રજા એમ દ્રઢપણે માનતી થઈ છે કે, દેશી રાજ્યોની

આ ગુંડાગીરી બ્રિટિશ શાહીવાદના સીધા અને આડકતરા ઉત્તેજનથી ચાલી રહી છે.*

*(૧) મહાત્મા ગાંધીજી ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ના રાજકોટ ઉપરના નિવેદનમાં જણાવે છે :

“હવે લડત રાજકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે રહી નથી. ખરી રીતે તો મહાસભા અને વ્યવસ્થિત “ગુંડાગીરી”ના આશ્રય લઈ રહેલા રેસીડેન્ટ દ્વારા જેનું પ્રતિનિધિત્વ સચવાઈ રહ્યું છે એવી બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે છે. આવી નીતિ રીતીઓના આશ્રય લઈ રેસીડેન્ટ વિશ્વાસ ભંગ માટે વાજબી રીતે ખેદ કરી રહેલાં નિર્દોષ સ્ત્રી પુરુષોનો જોમ તોડી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે.”

(૨) અખાલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજા પરિષદની સ્ટેન્ડિંગ કમીટી તા. ૨૮ મી જુન ૧૯૩૬ ના નિવેદનમાં જણાવે છે :

“આ સમિતિની પૂર્ણપણે ખાતરી થઈ છે કે, હિંદની બ્રિટિશ સરકાર અને તેના આડતીયાઓની સહાય વિના, આવા ખેદજનક વિશ્વાસભંગના બનાવો બની શક્યા હોત નહિ. સાર્વભૌમ સત્તા હજીયે દેશી રાજ્યોમાં વરીષ સત્તા ધરાવે છે, અને પોતે નાપસંદ કરે એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને અટકાવી શકે અથવા તો પોતાનું ધાયું કરી શકે એમ છે. શાસન કર્તાઓએ હજીયે તેની ઇચ્છાને નમવું આપવું પડે છે અને તેના ફરમાનોને માન આપવું પડે છે. તેથી વિશ્વાસભંગની અને ભયંકર ગેરવહીવટ અને જુદમની જવાદારી સાર્વભૌમ સત્તાને શીરે પણ સરખે હીસ્સે રહેવી જોઈએ. આમ દેશી રાજ્યોની લડત સ્પષ્ટ રીતે સ્થાનિક લડત નથી, પણ ખરી રીતે તો બ્રિટિશ રાજદારી ખાતાનાં આધિપત્ય હેઠળ, મધ્યકાલિન પદ્ધતિના સાધનો દ્વારા ઉસ્તી ધરાવી રહેલા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામેની લડત છે.”

(૩) ‘અરાજક લોખંડી’ નામના અંગ્રેજી પુસ્તકની પ્રસ્તાવ-

અને જો આમ ન હોત તો, ગેરવહીવટ અને અશાંતિના સમયમાં દરમ્યાનગીરી કરવાનો અબાધીત અધીકાર પોતાને હસ્તક રાખનાર શાહી સરકારે આ સમયે અવશ્ય દરમ્યાનગીરી કરી હોત.

પ્રજા તદ્દન નિર્દોષ હતી. પ્રવૃત્તિ તદ્દન અંધારણીય અને શાંત હતી. પ્રજાએ દોષ ગણુ સ્થળે, દોષપણુ સમયે, હિંસા કરી રાજ્યોની સામે હિંસક બનવો પણ પોકાર્યો

નામાં સરદાર વલ્લભભાઈએ સાર્વભૌમ સત્તાની આજી સારી રીતે ખુદી પાડી છે. કેટલાક ફકરાઓ અહીં જોઈએ :

“રાજા અને તેની પ્રજા વચ્ચેના સંબંધમાં કામદાનું રાજ્ય પ્રવર્તે એમ કરવાનો પ્રયત્ન હજી સુધી સાર્વભૌમ સત્તાએ કર્યો નથી.....

“બીજા અથવા દેશી રાજ્યોની જેમ, (લીંબડીના) ઠાકોર સાહેબને પોતાની આપણુદ સત્તાના રથાનમાં સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિનિધિએ (વાર્ધસરોયે) ટકાવી રાખ્યા છે. જો બ્રિટિશ સરકારનો ટેકો ખેંચી લેવામાં આવે તો, આ આપણુદ રાજ્યોની હયાતી પણ અનિશ્ચિત બની જાય. સાથે સાથે, જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકારની અમર્યાદ સામગ્રી તેમને મળતી રહેશે, ત્યાં સુધી તેમના જીલ્લમ સામેની તેમની પ્રજાઓની અધી જ હડતોમાં પ્રજાઓને રાજ્યોની હયા પર જ ઊંચું પડશે પરિણામે, દેશી રાજ્યોમાં ચાલતી લોકશાસનની હિલચાલોને દયાથી દેવાની છેવટની જવાબદારી સાર્વભૌમ સત્તાને જ શિરે રહે છે.

“પ્રજાની સામે રાજાને ટેકો આપવાનું કાન સાર્વભૌમ સત્તા સંધીઓની જવાબદારીને નામે કરે છે; પણ કાહિયાવાડના રાજ્યો

નહોતો. આમ છતાં, રાજ્યો પ્રજાને આમ જંગલી અને
ઘાતકી ઉપાયો વડે બેધકક રીતે દબાવી દેવાના ખુલ્લાં
પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા અને હજુયે કરી રહ્યાં છે.

ખુદ શાહી સરકારની દૃષ્ટિથી જોઈએ
તો, ખટલર કમીટી : તરફથી પ્રજાના જે જે
હકકો માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે, તે જ હકકો પ્રજા
લોગવવા ઈચ્છતી હતી. અને ખટલર કમીટીનાં હેવાલ
મુજબ તો, પ્રજા ઉપર લયંકર જુદમો લાદવામાં આવે
ત્યારે, શાહી સરકારે પ્રજા પક્ષે જ ઉભા રહેવું જોઈએ.

ખટલર કમીટી કહે છે કે : રાજકર્તા અને પ્રજા વચ્ચેના
ઝગડામાં અને પ્રજા બળવો કરે ત્યારે, રાજ્ય કર્તાના
હકકો જાળવી રાખવા અને રાજકર્તાને દૂર કરવાના અને
જુદા પ્રકારનું રાજતંત્ર સ્થાપવાનાં જ્યારે પ્રયત્નો કર-
વામાં આવે ત્યારે, રાજ્ય કર્તાનાં હકકો સાચવી રાખવા
માટે, સાર્વભૌમ સત્તા જવાબદાર છે. પરંતુ રાજ્યકર્તાને

સાથેની સંધીઓ તપાસવામાં આવે તો માલુમ પડશે કે, ઘણાખરી
સંધીઓ તો રાજ્યો પાસેથી લેવામાં આવેલી સારી ચાલચલગતની
જમીનગીરી તરીકેની છે.....

“.....આ બનાવો (લીંબડીના અત્યાચારો) મટેની જવાબ-
દારી ફક્ત ઠાકોર સાહેબની જ નથી રહેતી, પરંતુ છેવટે જોવા
જઈએ તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની બની જાય છે. લોકશાસનને નામે
બોલવાનો જોનો દાવો છે, તે જ મધ્યયુગની ખરાબમાં ખરાબ
આપખુદીને હિંદમાં છડેચોક ચાલવા દે છે, અને નિરાધાર લોકોની
જીંદગી અને આઝાદીને નાનકડા જુદમગારોના હાથમાં સોંપે છે.”

રક્ષણ આપતાં પહેલાં તેની સામેના બળવાનાં કારણો તપાસી પ્રજનાં દુઃખો ટાળવાની જે વ્યાજબી માંગણી હોય, તે રાજ્યકર્તા પુરી પાડ તે જોવાની પણ સાર્વભૌમ સત્તાની ઉપર જવાબદારી છે. રાજ્યમાં જ્યારે પ્રજા રાજતંત્ર બદલવા માંગણી કરે ત્યારે, રાજ્યકર્તાને હકક કાયમ રાખીને એ માંગણી સંતોષવા માટેનાં યોગ્ય પગલાં સુચવવા માટે પણ સાર્વભૌમ સત્તાની જવાબદારી છે. જેથી રાજ્યની પ્રજાની રાજતંત્ર ચલાવવા માટેની યોગ્ય માંગણીઓ સંતોષવા માટે સાર્વભૌમ સત્તા વિરોધ ન કરતાં તે બાબત રાજકર્તાને યોગ્ય ભલામણ કરશે.

દેશી રાજ્યોની પ્રજાની પ્રવૃત્તિથી માહિતગાર રહેનાર કોઈ પણ કહી શકશે કે પ્રજાની પ્રવૃત્તિ આજના આલતા અંધેર કારોબારને દૂર કરી, પ્રજાને જવાબદાર હોય એવું તંત્ર-રાજ્યોની હયાતી નાબૂદ કર્યા વિના-ઉભું કરવાની હતી અને છે. કોઈ પણ જગ્યાએ રાજાને ઉઠાડી મુકવાની કે તેમના રાજકર્તા તરીકેનાં હક્કો ઝુટવી જોવાની વાત જ નહોતી. બટલર કમીટીએ પ્રજાના જે હક્કો માન્ય રાખ્યા છે તે જ, કેવળ, રાજતંત્રમાં જ ફેરફાર કરવાની પ્રજાની માંગણી હતી અને છે.

રાજ્ય કારોબારમાં અંધાધુંધી પ્રવર્તતી હોય એવે સમયે, ના. શહેનશાહની સરકારની દરમ્યાનગીરી કરવાની ફરજ છે, એવો અગાઉના વાયસરોયેનો પણ મત છે. ના. નીઝામ સરકારને માજી વાયસરોય લોર્ડ રીડીંગે લખેલા પત્રનો એને લગતો ભાગ આ પ્રમાણે છે.

“જ્યારે રાજ્યનાં કોઈ પગલાંથી સામ્રાજ્યના હિતને નુકશાન થાય અગર તો, રાજ્યની પ્રજાના કલ્યાણને ગંભીર રીતે અસર થાય તેમ લાગે ત્યારે આ બાબતમાં યોગ્ય ઉપાય લેવા માટે તાજ જવાબદાર છે.”

આ સિવાય બીજા માણ વાઈસરોય લોર્ડ મીન્ટોએ પણ તા. ૩-૧૧-૧૯૦૬ના રોજ ઉદ્દેપુર ખાતેના પોતાના ભાષણમાં પણ આ જ મત ઉચ્ચાર્યો હતો. તેઓએ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે “જ્યારે ના. શહેનશાહની સરકાર રાજ્યોની આંતરીક સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા માટે વચન આપે છે ત્યારે, તેઓએ રાજ્યમાં અમુક અંશે સુવહીવટ ચલાવવાની જવાબદારી ધારણ કરી છે, અને તેઓ રાજ્યમાં ચાલતા ગેરવહીવટમાં પરોક્ષ રીતે હથીયાર બનવાનો દોષ વહોરી લેવા તૈયાર નથી.”

બટલર કમીટીના અને ઉપરોક્ત બન્ને માણ વાઈસરોયોના શબ્દો ઉપરથી એમ ચોક્કસ પણે કહી શકાય કે, ના. શહેનશાહની સરકાર દેશી રાજ્યોના કારોબારમાં અંધેર ચાલતું હોય અને પ્રજાના જન માલની કોઈ પણ જાતની સલામતિ ન હોય એવે સમયે, વચ્ચે પડવાને માટે સ્પષ્ટ રીતે બંધાયેલી છે. લોર્ડ મીન્ટોએ તો એ પણ સ્વીકાર્યું છે કે, એવા અંધેર કારોબારને ચલાવી લેવામાં આવે તો, એનો અર્થ એ થાય કે ના. શહેન-

શાહની સરકાર એમાં ભાગીદાર બને છે, જે બનવાને તે કદી ઇચ્છે નહિ.

આજે જ્યારે પ્રજા દેશી રાજ્યોની અંદર ચાલતા અંધેર કારોબારને સુધારી તેની જગ્યાએ પ્રજાને જવાબદાર હોય એવું તંત્ર ઉભું કરવા માગે છે ત્યારે, ના. શહેન-શાહની સરકાર તેના આગલા વચનો ભૂલી જઈને, આક-કતરી રીતે નહિ, પણ સીધી રીતે, આ અંધેર ચલાવી લેવામાં નહિ, પણ વધારવામાં ભાગીદાર બને છે.

રાજ્યોના આ દમન પાછળ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું પીઠબળ મળતાં રાજ્યોએ જે ગુંડાગીરી ચલાવી છે, તે સામ્રાજ્યને એક મહાન કલંક રૂપ છે. આરા દેશી રાજ્યોમાં વધુ અસંતોષ અને અસંતોષ પેદા કરવા માટે આજે રાજ્યોના જેટલી જ, કદાચ એથી પણ વધારે જવાબદારી ના. શહેનશાહની સરકારની રહેલી છે.

હિન્દ એક અને અવિભાજ્ય હોઈને, દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં આમ અશાંતિ અને અસંતોષ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી, બ્રિટિશ હિન્દનાં શાંતિ સ્થાપવાના સ્વપ્ના, એ કેવળ સ્વપ્ના જ રહેવાનાં છે.

અત્યારની સડેલી રજવાડી પદ્ધતિ અને તેમાંથી અનિવાર્ય રીતે ઉપજતું અંધેર આજે કોઈ પણ પ્રજાને સ્વીકાર્ય નથી. એ પદ્ધતિ બદલાવ્યે જ છુટકો છે. ભલે રાજ્યો કે સરકાર તરફથી તેને ગુંડાગીરી જેવા રાક્ષસી અને જંગલી ઉપાયોથી દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં

આવે. પણ, આખરે તો એ પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ જ જવાને સરળચેલા છે.

આ સ્થિતિમાં સાર્વભૌમ સત્તાની ચોક્કસી ફરજ છે કે, રાજ્યોને આમ જંગલી રસ્તે જવાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે, બ્રિટિશ હિંદના ધોરણે પોતાનો કારો-બાર ચલાવવાની ફરજ પાડે.

આમ નહિ થાય ત્યાંસુધી, રાજ્યસ્થાની પ્રજામાં અશાંતિ જ રહેવાની છે, વધવાની છે. અને આ અશાંતિ અને અસંતોષ પછી તો, એકલા રાજ્યો નહિ, પણ બ્રિટિશ સરકાર સામે હશે. પરિણામે, બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા પણ શાહી સરકાર સામે વધુ ને વધુ પોકાર ઉઠાવતી થશે.

એટલે રાજ્યસ્થાનોમાં અશાંતિ અને અસંતોષ વધારીને, જે સારાયે હિંદમાં શાહી સરકાર “ શાંતિ ” સ્થાપના ઇચ્છતી હશે તો, તેના એ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ જવાને સરળચેલા છે.

દેશી રાજ્યોની પ્રજાની આકરી લડતોએ સ્પષ્ટપણે બતાવ્યું છે કે, સાર્વભૌમ સત્તા પ્રજાઓને જવાબદાર સજ્જતંત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં નૈતિક મદદ પણ આપવા તૈયાર નથી. પરંતુ હિંદ પરનો પોતાનો લોખંડી પંજે ચાલુ રાખવા માટે દેશી રાજ્યોના નિરંકુશ અમલને ટેકો જ આપશે, એ વાત રાજ્યસ્થાની પ્રજાએ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે.

દેશી રાજ્યો અને સાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચે કરારો થયેલા ગણાય છે. પણ, ખરું જોતાં તો રાજ્યોની સ્થિતિ સાર્વભૌમ સત્તાના આડતિયા જેવી જ છે. સાર્વભૌમ સત્તા બ્રિટિશ શાહીવાદી શોષણ અને તેની જેડી સારા ચે હિંદ પર કાયમ રાખવા માગે છે ત્યારે, દેશી રાજસ્થાનોમાં વધારે સ્વતંત્રતાનો વિકાસ થાય એવું કશું જ તે કરે નહિ.

હિંદના એક મોટા ભાગને પછાત અને જેવડી ગુલામીની સ્થિતિમાં રાખવા માટે, દેશી રાજ્યોને બ્રિટિશ સરકાર એક સાધન તરીકે જ વાપરે છે. દેશી રાજ્યોની હયાતિને લોધે દેશની અંદરનાં પ્રત્યાઘાતી બળોને વધારે ટેકો પણ મળે છે. આજે પણ, હિંદને સ્વતંત્ર બહિર કરવાના સવાલની બાબતમાં બ્રિટિશ સરકાર દેશી રાજ્યોને અંતરાય રૂપ આગળ ધરે છે. ફેડરેશનની યોજનામાં પણ દેશી રાજ્યોને એક મોટી આડ તરીકે ચુકવામાં આવ્યા છે.

પ્રત્યાઘાતના આવા મોટા પાયાઓને ઢીલા કરવામાં સાર્વભૌમ સત્તા મદદ ન જ કરે. પ્રત્યાઘાત માટે તેમનો ઉપયોગ કરવા બાતર સાર્વભૌમ સત્તા તેમને તેમની અંધાધુંધી અને જુદમી નીતિમાં અંદરબાનેથી ટેકો આપે એ સહેલાઈથી સમજાય એવું છે.

મહાસભાની જવાબદારીઓ

જ્યારે આપણે શાહી સરકારની રાજસ્થાની પ્રજા પ્રત્યેની જવાબદારીઓ વિષે ચર્ચા કરીએ છીએ, ત્યારે મહાસભાની પણ રાજસ્થાની પ્રજા પ્રત્યેની જવાબદારીઓ વિષે ચર્ચા કર્યા વગર રહી શકીએ નહિ.

રાષ્ટ્રીય મહાસભા એક અને અવિભાજ્ય હિંદની આઝાદી માટે લડે છે. બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજસ્થાનો એવા કૃત્રિમ ભેદ તે સ્વીકારતી નથી. જેટલે અંશે બ્રિટિશ હિંદમાં વસતા હિંદીઓ પ્રત્યે તેની જવાબદારી છે, તેટલે જ અંશે દેશી રાજસ્થાનોમાં વસતા હિંદીઓ પ્રત્યે પણ છે.

મહાસભાએ એકથી વધુ વખત સત્તાવાર રીતે જાહેરાત કરી છે કે, મહાસભાની કલ્પનાના સ્વરાજ્યમાં બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજસ્થાનો એવા કશા ભેદ ભાવ

નથી. અને રીયાસતી પ્રબળને પણ મુકત ન કરતું હોય તેવું કેાઈ રાજબંધારણ મહાસભા કહી પણ સ્વીકારશે નહિ.

અને એટલે જ, મહાસભાએ એકથી વધુ વખત દેશી રાજસ્થાનોની પ્રજા વિષે ઠરાવો કર્યા છે. રીયાસતી પ્રબળની જવાબદાર રાજતંત્રની માંગણીને ન્યાયી ઠરાવી તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પાઠવી છે, અને તેને નૈતિક ટેકો પણ આપ્યો છે. અને આ દૃષ્ટિએ રાજ્યોને પણ, પ્રબળની માંગણીઓને વિના વિલંબે સંતોષવાની તેણે વિનંતિ કરી છે.

મહાત્માજીને જો આપણે મહાસભાના પ્રતિનિધિ અને પ્રાણુ તરીકે લેખીએ, કે જે તેઓ છે જ, તો દેશી રાજ્યોની પ્રજા માટે આગ્રીયે પણ વધુ જવાબદારી મહાસભાએ સ્વીકારી છે.

રાજકોટની ખીજી લડત વખતે મહાત્માજીએ ચોકખું કહ્યું હતું કે “હવે લડત રાજકોટના રાજવી અને રાજકોટની પ્રજા વચ્ચેની રહી નથી, પણ, બ્રિટિશ શાહીવાદ અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા વચ્ચે છે.”

આ જ અરસામાં ગાંધીજીએ એક લેખમાં એ મત-લખનું જણાવ્યું હતું કે, મહાસભાના અંકુશ નીચેની પ્રાંતિક સરકારો પોતાના પ્રાંતોમાં આવેલા દેશી રાજ્યોમાં પ્રવર્તતી સ્થિતિ પ્રત્યે ઉદાસીન રહી શકે નહિ. જે રીતે પ્રાંત નીચેના કેાઈ રીયાસતી પ્રદેશમાં કેાઈ રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હોય તો, તે જેમ પ્રાંતમાં વસતા લોકોને પણ અસર કરે છે અને તેથી એવા દેશી રાજ્યમાં ફાટી

નીકળેલા રોગચાળાને અટકાવવા પ્રાંતિક સરકારને અધિકાર છે. તે જ રીતે દેશી રાજ્યોમાં જ્યારે આવે નૈતિક રોગચાળો (જુદ્ધ, દમન, ગુંડાગીરી વગેરે) ક્ષાત્રી નીકળ્યે હોય ત્યારે, તે અટકાવવાનો પણ પ્રાંતિક સરકારને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

મહાત્માજીના ઉપરોક્ત શબ્દો પછી તો, દેશી રાજ્યોમાં પ્રવર્તતી સ્થિતિ વિષે તકેદારી રાખવા અને જરૂર હોય તો તેમાં યોગ્ય ફેરફારો કરાવવાનો પણ અધિકાર મહાસભાના પ્રધાન મંડળોને છે, એ નક્કી થયું છે. અને એ જ રીતે મહાસભાના પ્રધાન મંડળો અને મહાસભાની પ્રાંતિક સમિતિઓની પણ દેશી રાજ્યોની પ્રજાને મદદ કરવાની જવાબદારી પણ સ્થાપિત થઈ છે. મહાસભાના બંધારણમાં પણ દેશી રાજ્યો જે જે પ્રાંતમાં આવ્યા હોય, તે તે પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિઓના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે તેમને લેખવામાં આવ્યા છે. અને જેટલી જવાબદારી બ્રિટિશ હિંદમાં આવેલા પોતાના જીલ્લા કે તાલુકા પ્રત્યે હોય, તેટલી જ જવાબદારી પોતાના પ્રાંતમાં આવેલા દેશી રાજ્યોના જીલ્લા કે તાલુકા પ્રત્યે પ્રાંતિક સમિતિઓની ગણવામાં આવી છે.

મહાસભાના દેશી રાજ્યોની પ્રજા પ્રત્યેની જવાબદારીઓનું આટલું સ્પષ્ટીકરણ કર્યા પછી, કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યો સંબંધમાં મહાસભાએ શું કયું તે જોઈએ. આખો કાઠિયાવાડ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ નીચે મુકવામાં આવ્યો છે, અને કાઠિયાવાડ મુખ્ય ઈલાકામાં

આવેલું હોઈને, મુંબઈ ઈલાકાની પ્રાંતિક મહાસભાવાદી સરકારને તેમાં ચાલી રહેલી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે તકેદારી રાખી યોગ્ય લાગે ત્યાં ફેરફારો કરાવવાની માંગણી કરવાનો અધિકાર છે. અને એ જ રીતે જવાબદારી પણ છે.

જે જવાબદાર રાજતંત્રની પ્રવૃત્તિ અને છેવટે લડતને મહાસભાએ ન્યાયી ગણાવી તેના તરફ સંપૂર્ણ હમદહીં જાહેર કરેલ છે, એ જવાબદાર રાજતંત્રની પ્રવૃત્તિ કાઠિયાવાડના જે જે રાજ્યમાં પ્રબલ છે ઉપાડી તે તે રાજ્યમાં, લગભગ વિના અપવાદે, પ્રજા ઉપર ભયંકર જુલમે વરસાવવામાં આવ્યા અને કાયદાને અને માનવતાને નેવે મુકી વધુ એછે અંશે ગુંડારાજની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ બધી હકીકતથી મહાસભાના અગ્રણીઓને વાકેફ કરવામાં આવ્યા હતા. ઘણું ખરા રાજ્યમાં તો મહાસભાના અગ્રણીઓના હાથમાં જ સીધા સુકાન હતાં.

રાજકોટનો ગુંડાગીરી વિષે તો, મહાત્માજી પોતે જ જ્ઞાત હતા અને તેમણે પોતે એ સંબંધમાં અનેક વખત લખ્યું પણ હતું.

જુનાગઢની ગુંડાગીરી વિષે મહાત્માજી જ્યારે રાજકોટ હતા, ત્યારે જુનાગઢ પ્રજા મંડળના અગ્રેસરોએ આખીએ હકીકત તેમની સમક્ષ રજુ કરેલી, અને જુનાગઢની પ્રજા ઉપર ચલાવવામાં આવેલ અમાનુષી દમનનો તેઓને ખ્યાલ આપેલો.

લીંબડીની ગુંડાગીરીથી પણ મહાસભાના અગ્રણીઓ અને મહાત્માજી વાકેફ હતા. લીંબડી રાજ્ય પ્રજા પરિષદના પ્રમુખ દરબાર ગોપાળદાસ દેશાઈ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના જમણા હાથ સમા હોઈને, લીંબડીમાં ચાલતા દમન વિષે તેમને સત્તાવાર માહિતી મળતી હતી.

જામનગરમાં પ્રવર્તતા ગુંડા રાજ્યથી પણ સરદાર-શ્રી ને મહાત્માજીને વાકેફ કરવામાં આવ્યા હતા.

વીઠલગઢના ‘છોટા ઝારે’ જે પાશવી અત્યાચારો કર્યા તેનું તાદૃશ્ય વર્ણન પણ વીઠલગઢના ગુંડારાજ્યના ભોગ થઈ પડેલા પ્રજા સેવકોએ જાતે જ મહાત્માજીને આપ્યું હતું.

આમ કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યોમાં ફાટી નીકળેલા “નૈતિક રોગચાળા” વિષે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ અને મહાસભાના મોવડીઓ પૂરેપૂરી રીતે વાકેફ હતા. મુંબઈનું મહાસભાવાદી પ્રધાન મંડળ પણ આ બધી હકીકત જાણતું હતું એમ કહેવામાં જરા યે હરકત નથી.

એટલે, સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થાય છે કે, હજી તો થોડા જ મહિનાઓ પહેલાં જ, જે ‘રોગચાળો’ અટકાવવાની ફરજ અને અધિકાર મહાસભાવાદી પ્રધાન મંડળ અને મહાસભાના અગ્રણીઓ લેખતા હતા, તે અટકાવવાને માટે તેમણે શું કર્યું?

અને આ પ્રશ્નનો જવાબ દુઃખદ હોવા છતાં, સ્વી-
કારવું જ રહ્યું કે નકારમાં મળે છે. મુંબઈના મહાસભા-
વાદી પ્રધાન મંડળે આ માટે ગવર્નર મારફત હિંદી
સરકાર ઉપર દબાણ લાવવા કશું જ કયું નથી, કે નથી
ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ આ સંબંધમાં એક પણ
ઠરાવ કર્યો.

આમ કેમ ? શું જગતના બળવાનમાં બળવાન
તરીકે લેખાતા બ્રિટિશ શાહીવાદ સામે બાથ લીડનાર
મહાસભા અને મહાત્માજીમાં એ જ શાહીવાદના રમકડાં
સમા દેશી રાજ્યો સામે લડવા જેટલી તાકાત ન હતી ?

ના, એમ નથી. મહાસભામાં તો હજી એ બ્રિટિશ
શાહીવાદનો વિજયી સામનો કરવા જેટલી તાકાત ભરી
પડી છે. તો પછી એ શાહીવાદનાં બ્યાદાઓને તો મહા-
સભા ઘણી જ આસાનીથી સીધા દોર કરી દઈ શકે
તેમ છે.

પણ આવી તાકાત હોવા છતાં, દેશી રાજ્યોમાં
પ્રવર્તતી ‘નૈતિક રોગચાળા’ સર્મી આ અમર્યાદ ગુંડા-
ગીરીને અટકાવવા કશું જ સક્રીય પગલું ન ભરવા પાછળ
મહાસભાના વર્તમાન મોવડી મંડળની ચોક્કસ પ્રકારની
નીતિ રહી છે. આ નીતિ એ કેઈ પણ પ્રકારના સીધા
સામનાથી વિરુદ્ધની નીતિ છે, અને એ એક દેશી રાજ્યો
પુરતી જ મર્યાદિત નથી. પણ, સમસ્ત હિંદના પ્રશ્નો
વિષે એ નીતિની દૃષ્ટિએ કામ લેવાઈ રહ્યું છે, અને આજે
પણ એ જ નીતિ અમલમાં છે.

મહાસભાના વર્તમાન મોવડી મંડળની આ લડત-વિરોધી નીતિના કારણોમાં ઉંડાણથી અને વિગતથી ઉતરવા અહીં અવકાશ નથી, તેમ એ પ્રાસંગિક પણ નથી. આમ છતાં, એ નીતિ અનેક કિસ્સાઓમાં અમલમાં મુકાયેલી આપણે જોઈ શકીએ તેમ છીએ.

રાજકોટની બીજી લડત વખતે “આ લડત બ્રિટિશ શાહીવાદ અને મહાસભા વચ્ચે છે” એવી મહાત્માજીની જાહેરાત પછી, કુદરતી રીતે જ અહુ કેઈ આશા રાખતું હતું કે, હવે રાજકોટનો પ્રશ્ન અખીલ હિંદ પ્રશ્ન બનશે અને ગુજરાત, મુંબઈ ઈલાકા, બીજા પ્રાંતો એમ ક્રમશઃ લડત વિશાળ અને વિશાળ સ્વરૂપ લેતી જશે. આમ છતાં, આ લડત-વિરોધી નીતિને કારણે રાજકોટની લડતને બહુ જ ઝડપથી મર્યાદિત બનાવી દેવામાં આવી. અને મુંબઈ તેમ જ બીજા પ્રાંતોની મહાસભાવાદી સરકારોને હોદ્દાઓ ફગાવી દઈ લડતમાં જોડાવાની હાકલ કરવાને બદલે મહાત્માજીએ રાજકોટની સ્થાનિક લડત પણ બંધ કરી દઈ એનો બંધો બોલે પોતાને માથે ઉઠાવી લઈ આમરણ ઉપવાસનો રસ્તો લીધો.

મહાત્માજીનું આ પગલું સવ્ય અને બલીદાનની ભાવનાથી ભરપૂર હતું. આમ છતાં પણ, એ પગલું વ્યક્તિગત હોવાને કારણે, રાજકોટની સ્થાનિક લડતને થંભાવી દઈને લેવાયલું હોવાને કારણે, એ પગલું રાજકોટની પ્રજાકીય લડતના વિકાસને અવરોધતું હતું અને એ રીતે લડત-વિરોધી બનતું હતું. મહાત્માજીના આ

પગલાંનું પરિણામ, મહાત્માજીની ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ, એ આવ્યું કે, સારા ચે હિંદમાં બ્રિટિશ શાહીવાદ-વિરોધી લડત ફેલાતી અટકી ગઈ.

એ પછી પણ, જ્યારે “ગ્વાયર ચુકાદા”ને અમલી બનતો અટકાવવા માટે રાજકોટના સત્તાવાળાઓએ જે અનેક પ્રયત્નો અને કાવત્રા રચ્યા ત્યારે, એક માત્ર સીધો રસ્તો હતો, વાઈસરોયને પોતાનું વચન પાળવા આમંત્રણ આપવાનો, અને વાઈસરોય પોતાનું વચન ન પાળે તો, સારા ચે દેશમાં શાહીવાદ-વિરોધી લડતના મોરચા માંડવાનો.

પણ, આ સાચો રસ્તો લેવાને બદલે મહાત્માજીએ ‘હૃદયપટ્ટા’નો માર્ગ ગૃહણ કર્યો. આ રસ્તો લઈને મહાત્માજીએ તે સમયે શાહીવાદ-વિરોધી લડતના વિકાસની જે કાંઈ શક્યતાઓ હતી તે બધી નિમુંજ કરી નાખી.

‘હૃદયપટ્ટા’નું આ પગલું, ઉપવાસની જેમ, મહાત્માજીની લડત-વિરોધી નીતિનું જ પરિણામ હતું, એ કહ્યા વગર ગાંઠે તેમ નથી. ઉપવાસ તેમની લડત-વિરોધી નીતિનું પ્રથમ પગથીયું હતું, ત્યારે ‘હૃદયપટ્ટો’ એ નીતિનું બીજું પગથીયું હતું.

મહાત્માજીના ઉપરોક્ત પગલાંઓનું પરિણામ શું આવ્યું એ તો આજે સર્વ વિદિત છે એટલે એ વિષે અહીં લંબાણ કરવાની જરૂર નથી.

પણ, અહીં બીજી એક વસ્તુનો નિર્દેશ કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય. ઉપવાસ દરમ્યાન અને ઉપવાસ પછી, રાજકોટના સ્થાનિક કાર્યકરો સાથેની ચર્ચાઓમાં અનેક વખત ગાંધીજીએ પોતાનો 'સત્તાની શાંતિપૂર્વકની ફેરબદલી'નો (Peaceful transfer of Power) સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો હતો. અને ભારપૂર્વક એને વળગી રહેતા હતા. ગાંધીજીના આ સિદ્ધાંતનો અર્થ એ હતો, અને છે કે, હિંદુસ્તાનની રાજસત્તા બ્રિટિશ શાહીવાદના હાથમાંથી હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હાથમાં આવે એ માટે બ્રિટિશ શાહીવાદ સામે લડત કરવાની જરૂર નહિ પડે. પણ, બ્રિટિશ શાહીવાદ વગર લડતે હિંદુસ્તાનની પ્રજાને રાજસત્તા હુમત કરી દેશે એવી એક શક્યતા ગાંધીજી જોતા હતા અને આજે પણ જુએ છે. અને એટલે જ, એમના 'સત્તાની શાંતિ-પૂર્વક ફેરબદલી'ના સિદ્ધાંત પર 'હરિજન'માં તેમજ વાર્તાલાપમાં અને ચર્ચાઓમાં મહાત્માજી અનહદ ભાર મૂકતા હતા.

આ બધું જોતાં, એમ કહ્યા વગર ચાલે એમ નથી કે, ગાંધીજીની નીતિ એ લડત-વિરોધી નીતિ હતી અને ગાંધીજીના એકે એક પગલાં શાહીવાદ-વિરોધી લડતને અવરોધતા હતા.

આ જ સ્થિતિ જયપુર અને ત્રાવણકોર વિષે થઈ. જયપુરમાં મહાત્માજીની પોતાની સંમતિથી જ જયપુર રાજ્ય પ્રજા મંડળના પ્રમુખ શેઠ જમનાલાલ જાજને

સવિનય ભંગની લડત શરૂ કરી હતી. એ લડત સારી રીતે ચાલવા છતાં, એ જો વધુ વખત ચાલ્યા કરે તો, હરેક લડત માટે છે તેમ, એ લડત પણ વિશાળ અને વધુ વિશાળ સ્વરૂપ લેતી જાય અને તેમાંથી પણ રાષ્ટ્ર-વ્યાપી શાહીવાદ-વિરોધી લડત જન્મ પામે, એ માટે જ, આ લડત-વિરોધી નીતિનો અમલ ત્યાં કરી જયપુરની લડત પાછી ખેંચી લેવામાં આવી. આ જ સ્થિતિ ત્રાવણકોરની બની.

આમ જ્યારે ગુંડાગીરીને શક્ય બનવાના કારણે વિષે આપણે વિચારીએ ત્યારે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે, જે રીતે દેશી રાજ્યોમાં ચાલતી આ ગુંડાગીરીમાં બ્રિટિશ શાહીવાદનો સીધો હાથ રહેલો છે, તે જ રીતે એ દબાવી દેવાની શક્યતા હોવા છતાં, તે ન દબાવી દેવાની જવાબદારી પણ મહાસભાને શીરે આવે છે. જો મહાસભાએ આ ‘નૈતિક રોગચાળો’ કાબુમાં ન આવે તો, પ્રાંતોના વહીવટની જવાબદારી વધુ વખત પોતાને માથે ચાલુ રાખવાની ઘસીને ના કહી દીધી હોત તો, ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આ બધી ગુંડાગીરી બંધ કરાવવાની શાહી સરકારને ફરજ પડત. જો પ્રાંતિક સમિતિઓ પોતાના દેશી રાજ્યોના ભાઈ-બહેનોની મદદે આવી હોત, અને સક્રિય આંદોલન તેણે ઉપાડ્યું હોત તો, દેશી રાજ્યોની આપણુદી એ પ્રચંડ પૂરમાં ખેંચાઈ જઈ સદાને માટે અસ્ત થઈ હોત. પ્રાંતિક સમિતિઓની એ જવાબ-દારી હતી, મહાસભાવાદી પ્રધાન મંડળનો એ ધર્મ હતો.

એ જવાબદારી ન ઉઠાવાય, એ ધર્મ ન ધરાવાયો અને
 પરિણામે દેશી રાજ્યોના મધ્યકાલીન, આપખુદ અને એક
 હૃદય બહીવટમાં સ્વાભાવિક એવી ગુંડાગીરી અને પાશવી
 અત્યાચારો સફળ થયા, વધુ અને વધુ ઉગ્ર તેમજ
 એકાધુ અન્યા, અને રાજસ્થાની પ્રજા-જીવનનો વિકાસ
 રૂપાઈ જવા પામ્યો.

ઉપસંહાર

હવે આપણું પુસ્તક પૂરું થાય છે. પૂરું કરતાં પહેલાં, પુસ્તકની અંદર આવેલી હકીકતો વિષે થોડી ચર્ચા કરી લઈએ.

પુસ્તકની અંદર મૂકવામાં આવેલી બધી હકીકતો બનેલી અને સાચી છે. એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ કરવામાં આવી નથી. ક્યાંક ક્યાંક વાચકને અતિશયોક્તિ થયાની છાપ પડશે, એ વસ્તુ મારી ધ્યાન બહાર રહી નથી. પણ, દેશી રાજ્યોના વહીવટ અને કાર્યપદ્ધતિથી પરિચિત એવા લોકોને, આમાં ક્યાંય પણ અતિશયોક્તિ થયેલી નહિ લાગે.

પુસ્તકની અંદર, રાજ્યની ગુંડાગીરી સંબંધમાં અનેક વ્યક્તિઓ વિષે કડક અને સખ્ત ટીકાઓ કરવામાં આવી છે. પણ, રાજ્યને, કેઈ અમલદારને કે બીજા કેઈ

વ્યક્તિને જરા પણ અન્યાય ન થઈ જાય એની ખૂબ ચીવટ રાખવામાં આવી છે. અને એ જ કારણે, જરા પણ શંકાસ્પદ હોય એવી બધી હકીકતો પડતી મૂકવામાં આવી છે.

એ વાત સાચી છે કે, શુંડાગીરીના પ્રસંગોમાં અમુક વ્યક્તિઓ અને અમલદારો સંડોવાયા હોવાની વાત અપાઈ છે. એટલું જ નહિ, એમના પર કેટલાક આરોપો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે. આમાં કોઈની પણ વ્યક્તિગત કે અંગત ટીકા કરવાનો આશય નથી. પ્રજા જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા એમના કાર્યો કે પગલાંની જ એમાં આક્ષેપ-પૂર્ણ ટીકા કરવામાં આવી છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ પર કોઈ પણ પ્રકારની ટીકા કરવી કે આક્ષેપ કરવા એ જરૂર ઈચ્છનીય નથી. પણ, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ, રાજ્યનું એક અંગ બનીને, પ્રજાકીય બળોને તોડી અને રહેંશી નાખવા માટે ખુલ્લી રીતે મધ્યકાલીન રસ્તાઓનો આશ્રય લે, ત્યારે એવા પ્રસંગોનાં વર્ણનો કરતી વખતે, એવી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓને ન છુટકે પણ સંડોવવી પડે છે. એ પ્રસંગ પૂરતી એ વ્યક્તિ રાજ્યનું જ એક અંગ કે હથિયાર બનવાને કારણે તે 'સ્વતંત્ર' મટી જાય છે. અને એટલે જ, એવી વ્યક્તિઓ સામેની ટીકા કે આક્ષેપો વ્યક્તિગત નથી બનતા, પણ રાજસત્તા સામેના જ બની જાય છે.

પુસ્તકમાં મહારાજા જામ સાહેબ સામે પણ લખવામાં આવ્યું છે. એમાં પણ, જામસાહેબની વ્યક્તિગત

ટીકા કરવાનો જરા પણ આશય નથી. જે અર્થમાં અને જેટલે અંશે, જામ સાહેબ નવાનગર રાજ્યના ‘વ્યક્તિગત’ રાજા છે, એ જ અર્થમાં અને જેટલે જ અંશે, પુસ્તકમાંની જામ સાહેબ સામેની ટીકાઓ ‘વ્યક્તિગત’ ટીકા કહી શકાય. રાજ્ય કારોબારથી અલગ એવા જામ સાહેબના વ્યક્તિગત કે અંગત જીવન વિષે પુસ્તકમાં એક શબ્દ પણ, કયાંય લખવામાં નથી આવ્યો. એ વાચકો ખરાબર જોઈ શક્યા હશે.

પુસ્તકમાં પ્રજા મંડળના આગેવાનો વિષે પણ થોડીક ટીકા કરવામાં આવી છે. એમના પર ટીકા કરવાની જરૂરિયાત એ દુઃખદ વસ્તુ હોવા છતાં પણ, એ અનિવાર્ય હતું.

આપણે જ્યારે આખા પ્રજા જીવનનો વિચાર કરતા હોઈએ, પ્રજાકીય બળોનું ઉત્થાન, એનો વિકાસ, એ વિકાસની આડે આવતી રૂકાવટો વગેરે વસ્તુઓનો આપણે વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે, પ્રજા જીવનને અને પ્રજાકીય બળોને નામશેષ કરી નાખવા માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલી ગુંડાગીરીને પ્રજાકીય આગેવાનોની જે કાર્યનીતિ અને વલણ મદદરૂપ થઈ પડ્યા હોય, એની પણ સમીક્ષા કરવી જરૂરી થઈ પડે છે.

અને જે પુસ્તકોનો હેતુ કેવળ, ઇતિહાસ-આલેખન કરવાનો ન હોય, પણ દેશી રાજ્યોના કાર્યકર્તાઓને એમની ભવિષ્યની લડતમાં મદદરૂપ બનવાનો હોય ત્યાં,

પ્રજાકીય કાર્યકરોની પ્રજા-વિરોધી દરેક કાર્યનીતિ અને પગલાંની ટીકા અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

એટલે આ પુસ્તકમાં આગેવાનો સામે કરવામાં આવેલી ટીકા એમની નરમ કાર્યનીતિ અને એમના દયુપયુ વલણની ઉપરની જ ટીકા છે. એમાં વ્યક્તિગત ટીકાનો આશય નથી.

આજે દેશી રાજ્યોમાં પ્રજા જીવનને અને પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓને કચડી નાખવા માટે દરેક ઠેકાણે ગુંડાગીરીનો અને મધ્યકાલીન રસ્તાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઘણાં ખરા પ્રસંગોમાં આવી ગુંડાગીરીની હકીકતો પ્રકાશન પામ્યા વગર રહી જાય છે, અને પરિણામે, દેશી રાજ્યોની ખંડાર રહેલી પ્રજા દેશી રાજ્યોમાં જનતાં આ બનાવોથી બીલકુલ અજાણ રહે છે.

આ પુસ્તક દ્વારા, સારા ચે ગુજરાતની જનતાને જામનગરમાં ચાલી રહેલા ગુંડારાજ નીચે પ્રજાની ભયાનક અને ત્રાસદાયક અવદશાનો ખ્યાલ આપવાનો અને ગુંડાગીરી પાછળના છુપા હાથોને જાહેર જનતા સમક્ષ ખુલા પાડવાનો મારો આ એક નમ્ર પ્રયાસ છે.

આશા છે કે, દેશી રાજ્યોના રાજકીય આંદોલનોમાં રસ લેતા મિત્રો આ પુસ્તકને આવકારશે.

પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ ૧

શ્રી શાંતિલાલ દલાલના નિવેદનમાંથી : (પૃષ્ઠ ૨૫)

“...અર્ધ રસ્તે જ્યારે પહોંચ્યો ત્યારે બોરડીના ઝાડ પછવાડેથી ચાર માણસો નીકળી પડ્યા. હું સાયકલ ઉપર જતો હતો. મને એક જણાએ કાંધપણ વાતચીત ન કરતાં મારા ખમીસનો કાલર પકડ્યો. અને એક બીજાએ મારી સામે બંદુકની નળી ધરી. ત્રણ જણની પાસે તલવારો હતી. જેણે મારી સામે બંદુક ધરી હતી એણે પુછ્યું ” શા માટે અહિં આવ્યો છો ? તું કોણ છો ? ” મેં કીધું કે હું ગાંધીનો માણસ છું અને જામનગરથી અહિં લોકોમાં જાગૃતિ લાવવા આવેલો છું.” મને તે બંદુકધારીએ કહ્યું કે “ તું અહિં બધાને જગાડવા આવ્યો છે પણ તું જ અહિં સુધ જઈશ ખબર છે. ? ” મેં કહ્યું કે “ કઈ રીતે ? ” આથી બંદુકધારીએ કહ્યું કે “ કઈ રીતે : આટલી જ વાર છે. આ કાકા ભેદ છે ? ” એમ કહી બંદુકની નળી ખતાવી.

“બંદુકધારીએ કહ્યું કે “તું આટકોટ તાલુકો છોડીને ચાલ્યો જાજે, આ વખતે તો જવા દઇએ છીએ પણ જો આટકોટ તાલુકો નહિ છોડ તો ધ્યાન રાખજો તારું કાટણ કાઠી નાખવું પડશે. આ કાંધ રાજકોટનું ફેસી રાજ નથી. અહિં જામનગર રાજ્ય છે. કાપીને દારી દેશું તોય ખબર નહિ પડે.”

શ્રી કેશવલાલ કુંડલીયાના નિવેદનમાંથી : [પૃષ્ઠ ૨૬]

“ ... ભાણુવડ મુકામે સભા હતી... પોલીસ ફોજદાર વગેરે થોડે દુર બેઠા હતા. મારું ભાણુ પૂરું થયા પછી શ્રી રૂપજી નજરઅલીએ ભાણુ શરૂ કર્યું હતું. તે વખતે અંબુમને ધરલામના (જામનગર) માણુસો અને જામનગરથી આવેલ ગુંડાઓ સભાની વચ્ચેમાંથી નીકળી ટેલીફોન ઉપર ટેલીફોનની ફોનટીએ વાતચીત કરવા ગયા હતા. અને પાછા ફરી સભાની વચ્ચેમાં બેસી ગયા હતા. તેમાં ઘણાએ લાલ સાફા પાંખ્યા હતા. અને ઘણાંએ લાલ ટોપી પહેરી હતી. લાલ સાફા પાંખેલામાં બે ત્રણ જણે સરકારી ગરમ ખાખી ઝોવર ફોટ પણ પહેરેલ હતા.

“ સભા પૂરી થવાની તૈયારી હતી, ત્યાં, એક ગુજરાતી પટણી, જામનગરનો રહીશ અને રોડ ડિપાર્ટમેન્ટનો ખટારો હાંકનાર, ઉભો થયો અને કહ્યું કે “...આપણા જામ ખાખુ તો આપણે કહીએ તેમ કરે છે અને જે માંગીએ તે આપે છે. માટે આનું કોઈ માનશો નહિ. ”

“ એમ કહી તુરત જ સભા વચ્ચે આ લોકો લાઈ સહીત ઉભા થયા અને અમે જે ઓટલા ઉપર ભાણુ કરતા હતા ત્યાં ધસી આવ્યા અને મારો ફોટ જતલી મને પછાડ્યો અને લાકડીયોનાં ધા કરવા લાગ્યા. ત્યાં બીજા માણુસો આવી અને આડા પડ્યા, અને મને આઘે બેંચી ગયા.

“ ... તે પછી તરત જ રૂપજીભાઈને ઓટલા પાસેથી ઢસરડી અને મારવા લાગ્યા. આણુભાઈ ઘેલાણી અને દલપતરામ રેવાશંકરને મારવા માંડ્યા, અને લાઈઓ ફેરવી આખો ચોક ખાલી કરાવી નાખ્યો. આ વખતે બીજા ડ્રેસી પોલીસો પણ હતા અને કોઈ કોઈ મારવામાં પણ સામેલ હતા. ફોજદાર વગેરે થોડે છેટે દરબારગઢના ઓટલા ઉપર બેઠા હતા તે અંદર ભરાઈ ગયા.”

શ્રી ચુનીલાલ પોપટના નિવેદનમાંથી : [પૃષ્ઠ ૨૬]

“ અમે પાંચ બાઈઓ પરિષદના પ્રચારાર્થે બાણવડ ગયેલા... સભામાં તદ્દન શાંતિ હતી. ત્યાં જનમનગરથી આવેલા મુસલમાન ખાટકી સભામાં ધસી આવ્યા અને એક ઉચો અને જડો માણસ જેણે એવરકોટ પહેર્યો હતો અને લાલ સાફે બાંધ્યો હતો, તે કડીયાળી લાકડી સહીત મોખરે આવી બોલ્યો “ જનમસાહેબ તો બધું આપે છે પણ આ લોકો માનતા નથી ” તેમ કહી પ્લેટફોર્મ નજદીક ધસી આવ્યા અને બધાને નીચે પગ પકડીને પછાડી લાકડીઓ મારવા માંડ્યા અને દસડી જવા લાગ્યા. મને પછાડી વાંસામાં ઘા થતાં હું પડી ગયો અને ખોપરીની વચોવચ ઘા લાગતાં લોહીની છાંળ ઉડી... ત્યારપછી ઉપચાર થતાં હું ભાનમાં આવ્યો. ”

શ્રી રૂપજી નજરઅલીના નિવેદનમાંથી : (પૃષ્ઠ ૨૬)

“ તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ના રોજ શ્રી કેશવલાલ કુંડ-લીયા, લાલજી જીવરાજ, ચુનીલાલ પોપટલાલ, મગનલાલ ચાંદલીયા અને હું, એમ પાંચ જણા પરિષદના પ્રચારાર્થે બાણવડ ગયા હતા. અમે રાતના સાડા આઠ વાગે ગામની અંદરનાં ચોકમાં સભા ભરી હતી. લગભગ દોઢેક કલાક સભા ચાલ્યા પછી, સભા ખરખાસ્ત થવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં લાઇમાં ડાંગ લઇને એક માણસ ઉભો થયો અને શ્રોતાઓને પોતાનું સાંભળવા અનુજ કરી. બે ત્રણ મીનીટ સુધી પરિષદ અને તેના કાર્યકરોની વિરુદ્ધ બોલ્યો, અને, મહારાજ સાહેબ જે માગીએ તે આપે છે એમ કહીને, જે કહેવું હોય તે મહારાજ જનમસાહેબ પાસે જઇને કહેવાનો શ્રોતાઓને ઉપદેશ કર્યો. બધાએ તેને શાંતિથી સાંભળ્યો અને તે બોલી રહ્યા પછી મેં સભા ખરખાસ્ત થયેલી જાહેર કરી અને લોકોને શાંતિથી વિખેરાઈ જવા જણાવ્યું. ”

“ સભા ખરખાસ્ત થઈ કે તુરત જ વીશેક જેટલા લાકડી-ધારીઓ અમારી તરફ ધસતા આવવા લાગ્યા. આ ગુંડાઓને

અમારી તરફ ધસતા આવતા જોઈને સ્થાનિક જુવાનીયાઓએ અમારી આગળ કોર્ડન કરી તેઓને આવતા રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આથી ગુંડાઓએ લાઠીના ધા મારી કોર્ડનને તોડી નાખી, બાઈ કેશવલાલને જાલી નીચે ખેંચ્યાં અને લાઠીઓથી ટીપવા માંડ્યાં. તરત જ ખીજા ગુંડાએ મારા ખમીશની ચાળ પકડીને મને નીચે પછાડ્યો, અને પગ જાલી ઢસડીને દૂર ચોકનાં ખીજા ખુણાં સુધી લઈ ગયો. મને બચાવવા માટે ઘણાં લોકોએ આવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને ગુંડાઓએ લાઠીઓ મારી મારીને દૂર કર્યાં, અને લોકોનાં ટોળાં ઉપર તુટી પડ્યા.

“મને દૂર ખેંચી ગયા પછી સાક્ષાત્તી બાંધીને ત્રણ ગુંડાઓ ઉપરા ઉપરી વાંસામાં અને ખભા ઉપર લાઠીઓથી ટીપવા માંડ્યા. મારા માર્યા પછી મને ઢસડીને વેરાડના નાકા તરફ લઈ જવામાં આવ્યો, જ્યાં મને મુકી દેને ‘મહારાજા જામ સાહેબ’ની જય બોલાવતા ગુંડાઓ ચાલ્યા ગયા.”

મધી રવાનું નિવેદન : [પૃષ્ઠ ૩૪]

“મારું નામ મધી રવા, રહેવાશી જામવંચલી. અમારી નાતના પટેલ હોંબા કચરા ગઈ કાલે રાતની ગાડીમાં અહિં આવ્યા હતા. ખીજે દિવસે સવારે જામનગરથી મોટર મંગાવી ને મારા બાઈને કચું કે મધીને જામનગર લઈ જવા માગું છું. મેં ના પાડી. હું પરણેલી છું. મારા સસરા પડધરી છે. હું દીવાળી ઉપર આણું વળી સાસરે જવાની હતી. ત્યાં પટેલે આવી મારા બાઈના જામીન લીધા છે કે આવતી કાલે મધીને જામનગર હાજર કરશે, નહિં તો, તમને જવા સેતા (પોલીસ લોકઅપ)ને કેલે જવું પડશે. હું હોંબા કચરાને ઘેર જવા ખીલકુલ નાખુશ છું. મને વગર વાંકે જામનગર લઈ જાય છે, મારું કોઈ નથી. મને ખીજ એ છે કે જામનગર લઈ જઈ મારું કાણુ શું કરશે. જો મને પરાણે જામનગર લઈ જશે તો, હું શું કરું. જો હું મારી બેનને ઘેર જાઉં છું તો મારા

બાપને બીવરાવે છે, ને મને ખીક લાગે છે. મારી મા અને બાપ મરી ગયા છે. ને મારા બાપને બીવરાવીને મને જમનગર લઈ જવા માગે છે. બાપ્તિસ્ટ સુદ ૧૫.”

શ્રી કનૈયાલાલ દુર્લભજી જોશીના નિવેદનમાંથી: [પૃષ્ઠ ૩૭]

“હું તથા શંકરલાલ જમનગરથી રવાના થઈ જમનગરથી, કાળાવડ, સરવરીયા, સણોસરા થઈ અમે જામન ગામ જતા હતા. રસ્તામાં ટોડા નામે બાપાતી ગામ આવે છે. તેના પાદરમાંથી અમે પસાર થતા હતા, ત્યારે એક કોઇ અમલદાર અને તેની સાથે સાદા વેશમાં તેનો સિપાઈ હતો તેણે પ્રથમ મને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે ક્યાં રહેવું, શું કામ જાઓ છો, વગેરે પુછી તેણે મારો કાન પકડી લપાટ મારી. ગાડીમાંથી લાકડી લઈ મારા પગ ઉપર જોરથી છ લાકડી મારી. આથી હું ઉભો રહી ન શકવાથી પડી ગયો. ત્યારે મારી ઉપર પાદુ તથા લાકડીના પ્રવાહ ચાલુ રાખ્યા. મારતાં મારતાં અતિશય ગાળો આપી. સાથેના બાપ શંકરલાલને પોલીસ સીસાનાં દંડાવાળી લાકડી મારવા લાગ્યો. અમેને મારીને સણોસરા તરફની સડક ઉપર ફેંકવામાં આવ્યા અને પોતે પોતાની ગાડી ત્યાં રોકી ખટારામાં ઉપડી ગયા. અમે મારને અંગે જોજાન જેવા બની ગયા હતા..... આ બીના તા. ૨૩-૧-૩૬ ના સાંજના સાત વાગે બની હતી.”

૨૦ મી એપ્રિલની ગુંડાગીરી અંગેના નિવેદનો (પૃષ્ઠ ૫૫)

શ્રી ખુશાલચંદ દયાળજી મહેતાના નિવેદનમાંથી:

“પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને બોલાવવા દિવાન સાહેબે હુકમ આપતાં અધી કલાકે તેઓ આવ્યા. આ દરમ્યાન ગુંડાગીરી તો ચાલુ જ હતી, તે અટકી નહિ. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી પ્રાગજી નથુ

આવડા આવ્યા અને તેને દિવાન સાહેબે હુકમ આપ્યો કે શુંડા-
ગીરી કરનારને જલ્દી કેદ કરો અને સરઘસને વિખેરી નાખો.

“મીલીટરી સેક્રેટરી શ્રી હિંમતસિંહજી આવ્યા. મેં ફરિયાદ
કરતાં તેઓએ કહ્યું કે “પોલીસના અખત્યારની આ વાત છે. જો
તેઓ અશક્તિ જાહેર કરે તો જ હું કાંઈ કરી શકું.” આખરે
પ્રજ્ઞમંડળના સેક્રેટરી શ્રી ગોકલદાસની દુકાન લુંટાય છે અને બીજી
શુંડાગીરી થાય છે એવા મીનીટે મીનીટે સમાચાર મળતાં દિવાન
સાહેબ જોવા માટે મોટરમાં નીકળ્યા. હું મોટરમાં સાથે હતો....

“તુરતજ અલીભાઈ ઝવેરી મળ્યા. દિવાન સાહેબે વાતચીત
કરી પૂછ્યું કે “આ શું આદ્યું” છે ?” જવાબ મળ્યો કે
“અમને પરિપદ જોઈતી નથી એટલે આ કયું” છે.” આ શબ્દો
મેં મારે કાને સાંભળ્યા છે.”

શ્રી ઘડીયાળી ચત્રભજ પ્રેમજીના નિવેદનમાંથી :

“મારી દુકાનમાં દાખલ થયા. ટેબલને લાત મારી. મને
પછાડ્યો અને મારી દુકાનમાંથી બે ઘડીયાળો લઈ ગયા. મારા
છોકરાને પેટમાં ઠોસા માર્યા.”

હલાલ ત્રીભોવન ચત્રભજના નિવેદનમાંથી :

“ખટારામાં ૫-૭ માણસો ચડી આવ્યા. મારી ટોપી આંચકી
લીધી. માઈ ઘોતીયું ફાડી નાખ્યું. બંદરેથી માણસોના ખટારા
બરાબર આવતા મેં જોયા છે. આ ખટારામાં વાધેર ભાઈ એને
લાવવામાં આવતા હતા.”

શ્રી ચીમનલાલ છગનલાલ ગાંધીયાવાળાના નિવેદનમાંથી :

“મારા ભાઈની ટોપી આંચકી લીધી. પુરીના થાળાને ફેંકી
દીધો અને ગાંધીયાના દોથા બરી બરીને ચાલતા થયા. દુકાનનું
બોર્ડ ભાંગીને લઈ ગયા. એક જહેનને મેં દુકાનમાં આશરો આપ્યો
ન હોત તો તેણીની જુરી વલે થાત.”

શ્રી દ્વારકાદાસ સુંદરજીના નિવેદનમાંથી :

“અમારી દુકાનેથી થેલીઓ લઈ ગયા. લઈ જનારમાં મુસલમાન પવનીયો નામનો માણસ હતો. કેમ આમ કરો છો એમ પૂછતાં મને ગાળો દાઢી.”

શ્રી આણંદજી ટાકરશીના નિવેદનમાંથી :

“મારી દુકાન પાસે સરખસ આવ્યું. ૬ રૂમાલ, ચાર દુવાલ, ૪ ડઝન પેન્સીલ વગેરે માલ લઈ ગયા. સરખસમાં પલટન વાળા પણ સામેલ હતા.”

શ્રી મગનલાલ જગજીવન શેઠ [પ્રજા પરિષદના ખજાનચી] ના નિવેદનમાંથી :

“હું ઇરિપતાલેથી વળતો હતો ત્યારે ગાડીમાં ચડીને મારી ટોપી લઈને તેને ઉડાડતા ઉડાડતા લઈ ગયા.”

શ્રી કાનજીભાઈ વાણુંદના નિવેદનમાંથી :

“હું ગોવિંદાશ્રમમાં હતો. તોફાન થશે એમ માની હોટલના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં લાનસરના જે સીપાઈ આવ્યા. સીટી વગાડી દરવાજો તોડી દાખલ થયા.”

શ્રી પ્રભુલાલ રતનશી (ઉંમર વર્ષ ૧૩) ના નિવેદનમાંથી :

“માલ લેવા જતાં મારા ખીસામાંથી રૂ. ૧૭ લઈ ગયા. તે કેશરી સાક્ષવાળો હતો.”

શ્રી નવલચંદ લક્ષ્મીચંદના નિવેદનમાંથી :

“મારી ટોપી લઈ ગયા. મને ઢસરડ્યો અને માર્યો. મારી સાયકલ તેઓ લઈ ગયા છે.”

શ્રી અકબરઅલી અબ્દુલકાદર વહોરાના નિવેદનમાંથી :

“કેટલાક લોકો મારી દુકાનમાં દાખલ થયા અને કેટલીક છાંતીઓ તોડી નાખી. અને રૂ. ૧૦૭ દશવી નોટ મારા ખીસામાંથી

હાથ નાખી ઉપાડી ગયા અને મને એક લાકડી મારી. મને રા. ઉપુ પાંત્રીશનું આશરે તુકશાન થયું છે.”

શ્રી રતિલાલ લલુભાઈના નિવેદનમાંથી:

“મારી બાળ્યમાં ઇસાભાઈ પાણીવાળાના દીકરા અખ્દુલ કરીમ જેઓ અન્જુમને મુસ્લમાનના ઉપ પ્રમુખ છે, તેઓએ ટ્રાન્કાને બોર્ડર ક્યો કં પરિષદના બોર્ડ ઉતારો અને બાળી નાખો. આ હુકમનો પુરત જ અમલ થયો. આ બધું મેં મારી નજરે બનતાં જોયું છે.

“હોબડીના હાકાર તેમની મોટરમાં બેઠા બેઠા બધું જોતા હતા. તેમણે પણ અખ્દુલ કરીમ ઇસાભાઈને બોલાવીને કાંઈક કહીને તથા નીશાનીથી વાતચીત કરી હતી.”

મુકતાબહેન (ઉ. વ. ૧૭) કેશવજી રાજગોરના નિવેદનમાંથી :

“પાણીનું બેડું ભરી રેવાશંકર વઝીલના ઘર પાસેથી જતી હતી. ત્યાં મરાસીઆ અને મુસ્લમાનનું એક ટોળું જતું હતું. તેમાંથી એક માણસે મારો એન એંચવા કાશીષ કરી. હું પાછી ફરવા ગઈ ત્યાં હાડો પડી ગયો.”

કૃ. મણી [ઉમર વર્ષ ૧૩] રવજીના નિવેદનમાંથી:

“હું પહેલી અંગ્રેજીમાં અભ્યાસ કરું છું. સ્કૂલ સવારની હતી. ૧૧ વાગે રજા પડતાં સ્કૂલમાંથી નીકળતી હતી. ત્યાં રજપુત જેવા એક સાફાવાળાએ મારું કાફું પકડયું અને તસરડવા પ્રયાસ કરવા જતો હતો ત્યાં મારી મહેતાણી અમૃતબહેને ઝટકો મારી મને છોડાવી. જો આમ ન થયું હોત તો કાણુ જણે મારી શું વલે થાત. નીશાળમાં નાની છોકરીઓ રડતી હતી, અને બોલી બહેનો ત્રાસથી બચતીત બની ગઈ હતી.”

શ્રી. કેશવલાલ દેવચંદ વસાના નિવેદનમાંથી:

“હું આશરે સાડા દસ વાગે પ્રજા પરિષદની બાંધિસ

આમળ હતો. ત્યારે ગુંડાઓનાં વ્યવસ્થિત ટોળાંએ મારી ઉપર અચાનક હુમલો કર્યો. મારી ટોપી મારા માથા ઉપરથી લઈ લીધી અને ટોળાંની અંદર તેને સામસામી ધા કરીને ફેંકવા માંડ્યાં.

“..... આ ગુંડાઓ એકદમ મારી ઉપર તૂટી પડ્યા અને મને ટોળાંની અંદર ધક્કા મારીને લાવી મૂક્યો, ઠસરડ્યો અને ખૂબ માર માર્યો..... મારા માથામાંથી બે ઠેકાણેથી એકદમ લોહીની ધાર ચપ્પ. તે પછી ગુંડાઓએ મને મારવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. તે દરમ્યાન એક બીજા બીનડ્રેસી પોલીસ કે જેનું નામ તુરમહદ છે તેણે મને બાથમાં લઇને ટોળાંમાંથી મહામુશીમતે બહાર કાઢ્યો. અને સામે વાડીયા સુદરજી વીરજીની દુકાનમાં પહોંચાડ્યો. દુકાનમાં પણ મારા માથામાંથી લોહીની ધાર ચાલુ જ હતી. અને મને તમર આપી ગયા હતા.

“મને માર પડતો હતો તે દરમ્યાન ગુંડાઓ મારું ખમીસ ફાડીને મારા સોનાનાં ચાર બટન લઇ ગયા. મારું ઘોતીયું પણ કાઢી લીધું હતું. અને તે પણ લઇ ગયા અને મને સાવ નમ્ર કરી નાખ્યો. મારો ફ્રાટ પણ ફાડી નાખ્યો અને મને ખૂબ ખૂબ માર માર્યા. મારા બધા કપડાં લોહી લોહીથી ભરાઈ ગયાં.

“..... હું વાડીયા સુદરજી વીરજીની દુકાનમાં હતો ત્યાં પોલીસ કમીસર શ્રી. લાલકશા મને બેસાડી આજ્ઞા...તેજ નમતે મેં તેઓને મદદ કરવાનું કહેતાં તેઓએ મને મદદ કરવાની અશક્તિ બતાવી હતી. મને કહે કે “આત્યારે મારી પાસે પોલીસ નથી. અને તમને લઈ જવાને જેટલું પણ નથી.”

શ્રી મુલચંદ મગનલાલના નિવિદાનમાંથી :

“હું મારી ગાડીમાં બેસવા જતો હતો ત્યાં રેલ્વાક સરવમ-વાળાં લોકોએ મને પકડીને લાડકાં મારવાનું શરૂ કર્યું. ત્યારબાદ ૪-૭

લા માથા ઉપર તથા ગોઠણ ઉપર તથા શરીરનાં જુદા જુદા ભાગો ઉપર કર્યાં. મારા માથામાં જે જગ્યાએ ફૂટ થઈ છે.”

શ્રી મગનલાલ ચત્રલજના નિવેદનમાંથી :

“મેં દિવાન સાહેબે જ્યારે પ્રાગજીભાઈ ઇન્સ્પેક્ટરને સરઘસ વિખેરી નાખવાનો હુકમ આપ્યો ત્યારે હું હાજર હતો. સરઘસ દ્વારા ચંકર લાગેલી પાસે આવ્યું. ત્યાંથી સરઘસ ન વિખેરાયું. ત્યારે પ્રાગજીભાઈ સરઘસમાં ચાલતા હતા, એને મેં બોલાવવાને કહ્યું કે “તમને દિવાન સાહેબે હુકમ કર્યો છે છતાં સરઘસ કેમ વિખેરતા નથી ? ત્યારે પ્રાગજીભાઈ કહે છે “મેં કહ્યું પણ મારું કોઈ માનવું નથી. મેં મારા સાહેબને બોલાવેલ છે.”

શ્રી ગણુ હીરજીના નિવેદનમાંથી :

“ ઠકકર ગોકળદાસ હીરજીની દુકાનમાં હું તોકર તરીકે કામકાજ કરું છું.ટોળામાંથી લગભગ ૧૦-૧૨ જણા દુકાન માથે ચડી ગયા અને અંદર દાખલ થઈ કમાટના કાચ તોડી નાખ્યાં અને મને તે પછી પકડીને દુકાનની બહાર નાંખી દીધો. પછી લગભગ ૫૦-૬૦ જેટલા દુકાનમાં ચડી ગયા. અને પટાઓ, પાટી તથા હોફડરો ઉપાડી ગયા. દુકાન ઉપર બોડો હતા તે બધા તોડીને છુકકો બોલાવી દીધો. અને જગ્ગર વચ્ચે વચ્ચે સળગાવીને હોળી કરી મારા માથેથી ટોપી કતારીને નાંખી દીધી. દુકાન આખી ચુંચી નાખી અને કેટલોક માલ ઉપાડી ગયા છે, કેટલોક બાળી નાખ્યો છે અને કેટલોક તોડી ફોડી નાખ્યો છે. પાણાના અંસખ્ય ધા કરતા હતા. ”

શ્રી પરશોતમ કાલીદાસના નિવેદનમાંથી :

“...તેમાંથી એક જણે મારે માથેથી ખાદીની ટોપી લાકડી વતી લઈ લીધી અને ફેરવીને ઉલખવા માંડી. મને ખજર પડતાં તે

હાજી એવી મેં લીધી. એટલામાં ૧૦-૧૨ જણા વીંટળાઈ વળ્યા અને મારા હાથમાંથી ટોપી ઝૂંટવવા મંડવા. મેં એથી રાખી તેથી મેં તમાર્યા મારા ગાલ ઉપર માર્યા.”

શ્રી ઉત્તમ સુંદરજીના નિવેદનમાંથી:

“મારી કંતાનની હેંડ એગ નંગ આશરે ૨૦, ૫-૭ જણાએ અંદર આવી ભાગો મારો વગેરે શબ્દો બોલી થેલાનો જીમખો ઉઠાવી ગયા. સરઘસની અંદર છુટા પાણુના ધા કરતા હતા.”

શ્રી કાનજી (ઉંમર વર્ષ ૧૦) શામજીના નિવેદનમાંથી :

“સરઘસમાંથી એક જણો મરાસીયો હતો તેણે મારા માથે ખાદીની ટોપી પહેરી હતી તે ઉતારી લીધી અને જમણા પગમાં લાકડીના બે ધા માર્યા.”

શ્રી બાપુલાલ માણેકચંદના નિવેદનમાંથી:

“...સરઘસમાંથી એક જણાએ મારા માથા ઉપર ખાદીની ટોપી પહેરેલી હતી તે વીંટળાઈ વળીને ઉતારી લીધી અને વાસા-માં એક જણાએ બે ચાર લાકડીઓ મારી. અને તેમ કરવામાં પ્રથમ મને સાયકલ ઉપરથી હાથ ઝાલીને નીચે પછાડવામાં આવ્યો હતો.”

શ્રી વીરચંદ શાહનું નિવેદન

નવાનગર રાજ્ય પ્રગ્ત મંડળના એ સમયના પ્રમુખ શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ શાહે ૨૦મી એપ્રિલની ગુંડાગીરી અંગે વર્તમાન-પત્રો બેગું નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. (પૃષ્ઠ ૫૫)

“તા. ૨૧-૪-૩૬ ના ‘સુબર્ષ સમાચાર’ દૈનિકમાં હોવાનની દૃષ્ટિએ જે તારનીચ વિગત પ્રગટ થઈ છે, તે ઉપરથી ગેરસમજીતી ફેલાય નહી, એથી તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે ખુલાસો થવાની જરૂર છે.

જ્યા તારની વિગત પ્રકરણ ૮ માં આપવામાં આવી છે.

“સરઘસ ગરાસીઆઓ કે મુસલમાનોનું હવું એમ કહેવું બરાબર નથી. સરઘસમાં રાજ્યની નોકરી કરતા નોકરો અને બાહુતી માણસો હતા. તે પૈકી નીચે પ્રમાણે વર્ગ અને ખાતાના માણસો તેમાં દેખાતા હતા.

- (૧) ધીરજ મેટલ વર્ક્સના મુસ્લીમ મજુરો.
- (૨) રોડ ડિપાર્ટમેન્ટનાં મેધવાળ મજુરો.
- (૩) બેડી પોર્ટના વાઘેર મજુરો.
- (૪) મ્યુનિસિપલ ઓફીસનાં મુસ્લીમ પટાવાળા અને કામદારો.
- (૫) સ્ટેટ કોન્ડ્રાક્ટરના મેધવાળ મજુરો.
- (૬) મુસ્લીમ અખાડાના પટણી ભાઈઓ.
- (૭) આમરણ બેલા તરફના મીયાણાં મુસ્લીમ ભાઈઓ.
- (૮) પલટણુ રસાલા અને બીજા ખાતાઓના ગરાસીયા ભાઈઓ.

“એટલે કોઈપણ કામ કે જાતે આ સરઘસ કાઢ્યું છે એ વાત સાચી નથી. પરંતુ અમુક સ્વાર્થ પ્રેરિત અમલદારો તથા વેપારીઓની ખાસ દોરવણી અને પ્રેરણાથી આ સરઘસ નીકળ્યું હતું.

“આ સરઘસ માટે અગાઉથી ગામડાંઓમાંથી માણસો બોલાવવામાં આવ્યા હતા. અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રજામાં ત્રાસ બેસાડવા અર્થે આ સરઘસ યોજના પ્રમાણે નીકળ્યું હતું.

“સરઘસ ખંભાલીયાના દરવાજાથી શરૂ થયું. આ સરઘસને શરૂઆતથી જ અમુક નામચીન વેપારી તથા વકીલો અને અમલદારોએ સૂચના કરી પ્રેરણા આપી હતી.

“આ સરઘસે શરૂઆતથી જ તોફાની વલણ શરૂ કર્યું હતું. તેના તોફાની વલણ સંબંધે ગામમાં અનેક જાતની અટકળો પ્રથમથી જ ફેલાઈ ચૂકી હતી. સરઘસના માણસોએ શરૂઆતમાં જ ખંભાલીયાના દરવાજાથી ગુમીતની ફેરી કરનારા બે

ખાળકોના ખુમચા ખાલી કરી નાખ્યા હતાં. અને રસ્તે ચાલ્યા આવતા ઘોળા ટોપીવાળાઓની ટોપીઓ ઝુંટવી લઇને જાહેર રસ્તાઓ ઉપર સળગાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું.

“ જુદા જુદા જોડોમાં મહારાજા જામ સાહેબની વફાદારીના શબ્દો લખી મોઢેથી પ્રજા પરિષદ, મહાત્મા ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરેને ગાળો કાઢવા અને અપમાનજનક શબ્દો બોલવા ચાલુ રાખ્યા હતા.

“ સરઘસને મોખરે બેંડ, ત્રાંસા, ઢોલ વગેરે વાગતાં હતાં. મુસ્લીમ અખાડાવાળા યુવાનો દેખાવો કરતા હતા. પાછળ ગરાસીઆ, વાઘેર, મેઘવાળ વગેરે ભાઈઓ મોટા અવાજો કરતા રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. આ રીતે સરઘસ દરબારગઢ પાસે પહોંચ્યું. જ્યાં દિવાન આશીસ, મ્યુનિસિપલ આશીસ, ન્યાયની કોર્ટ વગેરે આશીસો બેસે છે. અને જ્યાં બધા અમલદારો પણ બેસે છે.

“ અહીં એક ધડિયાળીની દુકાને એક છોકરો ઘોળી ટોપી પહેરી બેઠેલો. તેની ટોપી ઉતારવા જતાં છોકરો દુકાનમાં ભરાયો. તેની પાછળ માણસો દુકાનમાં ચડી ગયા અને દુકાનદારોને માર મારી છોકરાને ટીપ્પો. બે ધડિયાળો ઉપડી ગઈ.

“ દિવાન સાહેબ પાસે કેટલાક માણસો પહોંચી ગયા. દિવાન સાહેબ શાંતિ પત્રી બધું સાંભળવા લાગ્યા. એ વખતે ગામમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો હતો. રસ્તે ચાલતાં માણસોનાં માથાં ભાંગતાં હતાં અને વેપારીઓની દુકાનો ઘુંટાતી હતી.

“ દિવાન સાહેબ છેવટ ઉભા થાય છે. સાથે મેજસ્ટ્રેટને લઈ અન્નરમાં નીકળે છે. આ દરમિયાન દરબારગઢ પાસે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. એક ગાડીવાનનાં માથા ઉપર સખ્ત ફટકા પડતાં તે લોહીલોહાણુ થઈ લોહીયાં નીતરતો હતો.

“કાપડ બજારમાં કેટલીક દુકાનોમાંથી હુંટ શરૂ થઈ હતી. અને કાવે તે રીતે માલ ઉપાડી રસ્તા ઉપર ઉડાડી દેવામાં આવતા હતા.”

“શાક માર્કીટ પાસે આવેલ ભાઈ ચીમનલાલ ગાંધીયાવાળાની દુકાન હુંટી લેવામાં આવી હતી.”

“સરઘસમાંના માણસો હાથમાં સ્પીરીટ-કેરોસીનના સીસા રાખીને ફરતા હોય બધા માણસો આગની આગાહી માનતા હતા.”

“એક ભાઈના ગાલ ઉપર કામ ગુંડાએ બચકું બચું” છે. આમ એમરે તોફાન મચાવતું સરઘસ નાટકશાળા પાસે આવેલી પ્રજામંડળની ઓશીસ તરફ આવ્યું.”

“એક મુસ્લીમ સંસ્થાના આગેવાન આ વખતે સરઘસને સૂચનાઓ દઈ ઓશીસે કંઈક કરવા સૂચનાઓ આપતા દેખાયા હતા.”

“હીંબડીના હાકાર આ સમય દરમ્યાન બે ત્રણ વખત રસ્તા ઉપરથી પસાર થયા હતા. અને સરઘસના ભાઈઓની આખી ચળવળ નજરે જોતા હતા. સરઘસનાં માણસોએ હાકાર સાહેબને જોઈ તેની જવના પોકારો પાડ્યા હતા.”

“સરઘસ પરિષદની કચેરી પાસે આવ્યું અને હાહાકાર થઈ રહ્યો. દુકાનો બંધ થવા લાગી હતી અને પ્રજામાં ગભરામણ ફેલાતી હતી. પરિષદ ઓશીસના દરવાજે ઉભેલા ભાઈઓને ધક્કા મારી બે ત્રણ માણસો પરિષદ કાર્યાલયમાં દાખલ થયા, અને પરિષદના કાર્યકર ભાઈઓના માથાં ઉપરથી ટોપીઓ લઈ રસ્તે ફેંકી ચાલતા થયા હતા. સુપ્રસિદ્ધ ગોવિંદાશ્રમ હોટલના દરવાજા તોડવા પ્રયત્ન થયો હતો.”

“પરિષદ કાર્યાલયના દરવાજે ઉભેલા ભાઈ કેશવલાલ દેવચંદ ત્રસાને ગરદન જાલી રસ્તા ઉપર ફેંકી દેવામાં આવ્યા. અને તેના

ઉપર પચીસથી ત્રીસ ગ્રાંડાઓ તૂટી પડ્યા અને લગભગ એકસોથી વધુ વધારે ધા તેના શરીર ઉપર પડી ગયા. વાંમામાં, પગમાં અને ખીજે સખ્ત મુંઠ માર પડ્યો હતો, અને માથામાં ચાર ઠેકાણે ઘુટ થવાથી બેશુદ્ધ હાલતમાં તેને ખીજે રથળે ફેરવવામાં આવ્યા. આ વખતે મુસ્લીમ પોલીસ તુરમાગદે બાઈ કેશવલાલને બચાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો જેથી તે બાઈને પણ માર પડ્યો હતો. બાઈ કેશવલાલે આવી લોહીલોહાણ હાલતમાં ના. જમ સાહેબના બંગલે જઈ જમ સાહેબને બધી હકીકતથી વાકેફ કર્યો હતા. આ વખતે લીંબડીના ઠાકોર સાહેબ, રાજકુમાર પ્રતાપસિંહજીબાઈ, મેદિવાન સાહેબ મેજિસ્ટ્રેટ પોપટલાલ અને પોલીસ કરીમર હાજર હતા. બાઈ કેશવલાલને માર મારી તેનું ધોતીયું ઉતારી લઈ ટુકડા કરી રસ્તા ઉપર બાળ્યું હતું.

“પરિપક્ષની ઓફીસ હેઠળ આવેલ સાયકલની દુકાનના માલિક બાઈ નવલચંદને પણ માર મારવામાં આવ્યો છે. અને પરિપક્ષના મંત્રી શ્રી ગોકળદાસ હિરજીના સ્ટોર્સ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. અને સ્ટોર્સમાં કામકાજ કરતા માણસને દુકાન ઉપરથી નીચે પછાડી તોડાનીઓએ દુકાનનાં બારણાં તોડી દુકાનનો કબજો લીધો હતો. દુકાનમાંથી કાંઈ તેમ વસ્તુઓ જાહેર રસ્તા ઉપર ફેંકી દીધી હતી. ફેટલાક કબાટોના કાચ ભાંગી નાખ્યા હતા અને બોર્ડોને તોડી દુકાન સામે જાહેર રસ્તે ડામર રોડ ઉપર સળગાવ્યા હતા.

“પરિપક્ષની ઓફીસના તથા સેવા સંઘના બોર્ડો મકાનના માળ ઉપર લગાવેલા, તે તોડાનીઓએ ત્યાં ચડી તોડી પાડ્યા હતા અને તેના ટુકડા કર્યા હતા અને આગમાં જલાવ્યા હતા. પથરાના ધા કર્યા હતા અને બારી બારણાંના કાચ તોડી નાખવામાં આવ્યા હતા. નીચે ઉભેલા માણસો અને પ્રજાને ગભરાવવા બચકર ગર્જનાઓ

કરી હતી. પોલીસના માણસોની શક્તિ કે સત્તા આ તોફાન વચ્ચે ખડી પ્રજાજનોની રક્ષા કરવા કે તોફાનીઓને અટકાવવા કંઈ કામ કરી શકી નહિ.

“ દિવાન સાહેબની મોટર ના. જમસાહેબને બંગલે ગઈ હતી અને હકીકત જાહેર કરી હતી.

“ છેવટે પોલીસ પાર્ટીઓ આવી પહોંચી હતી. અને શહેરના પ્રજાજનોને પોતાના દર્શન આપવા ગોઠવાઈ ગઈ હતી.

“ સરખસ જમ બંગલે લઈ જવાનું ઠરાવવામાં આવેલ હોય પાછળથી બેડીના દરવાજા ખુલ્લાર તેને વિખેરવામાં આવતાં તેમાં અસંતોષ ફેલાવા પામ્યો હતો. અને ના. જમસાહેબના દર્શનના આ અભિલાષિઓને નિરાશા મળી હતી.

“ ધાંધલ દરમ્યાન રકુલમાં વિદ્યાર્થીઓની ટોપીઓ અને પુસ્તકો હુટવાનાં પ્રસંગ બન્યા હતા અને કેટલાક સ્થળે રકુલમાં ખણી તોફાનીઓ ફાખલ થયા હતા.

“ આ બધા સમય દરમ્યાન તોફાનીઓ પરિષદના મંત્રી તથા પ્રમુખની શોધમાં હતા. પરિષદ ઓફિસના જ એક રૂમમાં શ્રી. વીરચંદ પાનચંદ શાહ, ગોકળદાસ હારજી ઠક્કર, વેણીલાલ ખુચ અને બીજા એક બે બાઈઓ બેઠા હતા. નીચે દુકાનોમાં આગ લાગવાની ખુબો સંબળાતી હતી. અને નીચે ડામરનાં રસ્તા ઉપર આગ સળગતી હતી.

“ પરિષદ ઓફિસ પાસે આ બધું તોફાન લગભગ અરધા કલાક ઉપર ચાલુ હતું. પરિષદના કાર્યાલયના બાઈઓને મદદ કરવા અસપાસના તમામ માણસો ખૂબ જહેમત ઉઠાવી રહ્યા હતા, પરંતુ ઇશ્વરના દયાથી વધારે અનિષ્ટ પરિણામ સીવાય સરખસ

ભાંથી ચાલ્યું ગયું. પાછળ તુરત જ દિવાન સાહેબ અને પોલીસ કમીશરની મોટરો આવી હતી.

“આ બધા બનાવો! દરમ્યાન પોલીસના ખીન ડ્રેસી અને ડ્રેસી સિપાઈઓ હાજર હતા. પોલીસ અમલદારો પણ હિમા હતા.

“સ્કુલમાંથી છુટતી કન્યાશાળાની કન્યાઓમાં ખૂબ ગભરા-મથુ ફેલાવી હતી. અને રડારોળ થતાં તેમને મોટર વાહન મારફત તેમને ઘેર પહોંચાડવામાં આવી હતી.

“જામનગરના ઇતિહાસમાં આવો કાળો કેર વર્તાવનારો આ પ્રથમ જ દિવસ હતો. હિન્દુ મુસ્લીમ અને કામ કામ વચ્ચે ઐક્ય માટે અભિમાન લેતાં આ શહેરને આજે તોફાનીઓનાં કૃત્યે કાળી દીલી લાગી છે. પણ હમ્મર કૃપાએ વધુ તુકશાનીથી આ શહેર અત્યારે તો બચી ગયું છે.

“તા. ૨૧ મી એ રાત્રે પ્રજા પરિષદના કાર્યાલયનાં ઉપરનાં ભાગમાં વેપારીઓની એક સભા મળી હતી. ત્યારે કોઇએ નીચેના ભાગમાં પ્રકાશ સ્ટોર્સમાં આગ લગાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ બનાવની પોલીસ કમીશર અને પોલીસ અધીકારીઓને જાણ કરવામાં આવી હતી.

“આ ઉપરથી સહુ કોઇ જાણી શકશે કે સરવસે અખત્યાર કરેલી નીતિ અકરમાત બની ન હતી. પણ વ્યવસ્થિત અને યોજનાપૂર્વક બની હતી.

“એક પણ સ્થળેથી પ્રજાનાં કોઇ પણ શાંત શહેરીએ સરવસ સામે કોઇ પણ જાતનો સામનો કરીને કે કંઈ ઉશ્કેરવાનું કારણ આપવાનો પ્રસંગ બન્યો જ નથી. આ આખા બનાવ માટે શાંત પ્રજાની નિર્દોષતાની ખાત્રી થઈ શકશે.

“આવા કુર યનાવ પછી તે સંબંધમાં કાઈની પણ પરપકડ થયાની જાણ નથી.

“પ્રજાની અભિલાષાઓ અને એક સંપી તોડવા માટેના આ પ્રયત્નો કરનારાઓને પ્રભુ સદ્બુદ્ધિ આપે એવી અમારી અંતઃ-કરણપૂર્વકની પ્રાર્થના છે.”

પરિશિષ્ટ ૨

સમાધાનનો ખરડો (પૃષ્ઠ ૫૦)

અમો સ્વરચાન જામનગરના આ પ્રજામંડળના સભ્યોમાંના નીચે સહી કરનારા ચાર સમાસદો અને મહારાજા જામસાહેબ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સમજુતી થયેલી જાહેર કરીએ છીએ.

(૧) સમગ્ર પ્રજાની અને ખાસ કરીને જેકુતોની ફરિયાદોની તપાસ કરવા માટે એક કમિટી નીમાય, અને તે કમીટીની બહા-મણી નામદાર મહારાજા સાહેબ પાસે રજુ થાય અને તેનો ચોગ્ગ અમલ કરવા મહારાજા સાહેબ ઘટતું કરે.

નોંધ

કમીટી સાત માણસોની રહેશે, જેમાં રાજ્ય બીનઅધિકારી અને તટસ્થ એવા ત્રણ મેમ્બરો નીમે અને આ પ્રજામંડળ પોતાના તર-ફથી ત્રણ નામો આપે અને મે. દિવાન સાહેબ આ કમીટીના પ્રમુખ તરીકે રહેશે.

આ કમીટી તુરતમાં જાહેર થવી જોઈએ.

(૨) પ્રજા પરિષદ અને પ્રજામંડળની પ્રદત્તિ તરફ રાજ્યની સહાવૃત્તિ રહેશે.

પ્રજા મંડળ પ્રજાપરિષદ સંજ્ઞાથી પ્રચારકાર્ય યોગ્ય પ્રચારકો
મારફત કરશે અને કોઈપણ જાતના અયોગ્ય પ્રચારને રોકશે.

નોંધ :

પરિષદની બેઠક હાલ તુરત ઓછામાં ઓછી બે માસ માટે
મુલતવી રાખવી.

(૩) જામનગર શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી પ્રજાકીય બનાવવાની
રાજ્ય જાહેરાત કરે અને તેને અંગે અંધારણ વગેરે નક્કી કરવા
રાજ્ય અને પ્રજા મળીને એક કમીટીની નીમણૂક કરે.

(સહી) M. Pestonji (સહીઓ) વીઠલદાસ દામોદર ગોવિંદજી
દીવાન વીરચંદ પાનાચંદ શાહ
નવાનગર સ્ટેટ મગનલાલ જગજીવન શેઠ
તા. ૪-૨-૩૬ ગોકળદાસ હારજી ઠક્કર

પરિશિષ્ટ ૩

રાજ્યની જાહેરાત (પૃષ્ઠ ૭૧)

સંસ્થાન નવાનગર દરબારી ગેઝેટ

સંવત ૧૯૯૫ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૮ ગુરવાર તા. ૨૭ એપ્રિલ સને ૧૯૩૬
પુરવણી

સંસ્થાન ધી નવાનગર હજુર ઓફીસથી

જાહેરનામું

તા. ૨૦-૪-૧૯૩૬ના રોજ સવારના ૯ થી ૧૧ સુધી જામ-
નગર શહેરમાં જે સરખસ નીકળ્યું હતું, તે સરખસના ટેટલાક માણુ-
સોએ નિર્દોષ પ્રજા તરફ જે વર્તન ચલાવ્યું હતું, તે સંજ્ઞામાં
તા. ૨૩-૪-૧૯૩૬ ના રોજ વેપારી, વકીલો અને ખીજા સાધ-
બોનું ડેપ્યુટેશન ખા. ખા. દીવાન સાહેબને મળ્યું હતું. તેણે જે
ક્ષીકૃત રજુ કરી હતી તે અમારી જાણમાં આવતાં અમેને ધણું
જ દુઃખ થયું છે અને અમારી પ્રજાને જે સહન કરવું પડ્યું છે
તરફ અમે દીલસોજી જાહેર કરીએ છીએ.

અમારી પ્રજાનું રક્ષણ અમે જે રીતે કરતા આવ્યા છીએ તે રીતે રક્ષણ કરવાની અમે આ ઉપરથી જાહેર પ્રજાને ખાતરી આપીએ છીએ, અને બવિષ્યમાં આવે કુઃખદ પ્રસંગ ન બને તેની તકેદારી રાખવા માટે અમે લાગતાવળગતા ખાતાંવાળાઓને આ ઉપરથી ખાસ સૂચના આપીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલ બનાવ સંબંધમાં રાજ્ય તરફથી તપાસ થઈ ચોગ્ય કરવામાં આવશે.

તા. ૨૬ એપ્રિલ સને ૧૯૩૬ સં. ૧૯૬૫

નામદાર મહારાજા જામસાહેબ બહાદુરના રૂબરૂ હરમાનથી

Merwanji Pestonji

દીવાન રૂ. નવાનગર

પરિશિષ્ટ ૪

પ્રમુખનું નિવેદન : [પૃષ્ઠ ૧૧૨]

નામદાર મહારાજા જામસાહેબે તાજેતરમાં મુખ્ય ખાતે કરેલા બાબતો ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ નામદાર સ્વેચ્છાએ પ્રજાને વ્યાજબી હકકો અને બંધારણીય સુધારા આપવા માગે છે. તેથી તેમની આ નેમ પાર પાડવા માટે ચોગ્ય વાતાવરણ ઉભું થાય તે હેતુથી, અમે તમામ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી, અમારા સહકાર્યકર્તાઓની સલાહથી એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, પ્રજામંડળની તમામ પ્રવૃત્તિઓ બંધ રાખવી. પ્રજા કલ્યાણના શરૂ થતાં કાર્યોમાં જ્યાં જ્યાં રાજ્ય અમારો સહકાર ઇચ્છશે, ત્યાં ત્યાં અમારો સંપૂર્ણ સહકાર રહેશે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે, અમારા આ નિવેદન પછી પ્રજામાં સુખ શાંતિ સ્થાપવા અને અરસપરસની વિશ્વાસની લાગણી પેદા કરવા રાજ્ય ઘટતું કરશે. મુખ્ય તા. ૧૭-૬-૩૬.

(સહી) વિઠ્ઠલદાસ હામોદર ગાવિંદજી

પ્રમુખ, સંસ્થાન નવાનગર પ્રજામંડળ

જામનગર રાજ્યના જામ સાહેબ ચૈત્રમર એક પ્રિન્સિસના પ્રમુખ છે અને રાજ્યોમાં રાજકારણમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. દેશમાં ચાલતી બધી પ્રત્યાષાતી અને જનતા વિરોધી હિલચાલો અને તેના સંચાલકો સાથે ઊંડા સંબંધ ધરાવે છે. કાઠિયાવાડના જુદાં જુદાં રાજવામાં અને તેને સંગઠિત સ્વરૂપ આપવામાં પણ તેમનો મોટો ફાળો છે. આવું મહત્વનું સ્થાન ભોળાવતા હોઈ તેઓ પાતાની પ્રજાને ક્યારે નાખવામાં આવે સફળતા મેળવે છે. અને છતાં એ વાત બાળે જ બહાર આવે છે. આ પુસ્તક એ પડો ચીરી નામે છે. એ રીતે ખાસ મહત્વનું છે.

—હીનકર મહેતા

અમે પરસે બગી ઉઠેલી રાજસ્થાની પ્રજાઓની હાલતમાં જામનગરની જનતાએ મોટાં બલિદાનો આપીને સ્વતંત્રતા મોટે જબર આંદોલન ઉપાડ્યું હતું. તેના પર જે બેહદ ક્રમાવૃત્તિ જુદમ થયો હતો તેના ચિતાર અને પ્રજાની હાલતનું સાચું અને પૂરું વર્ણન હવે સુધી બહાર નથા પડ્યું. પહેલી જ વાર આ પુસ્તકમાં તેનું આબેહુબ વર્ણન પ્રકાશમાં આવે છે. રાજસ્થાની હાલતોની બહાદુરી અને તે હાલતો કવી થાતકી અને અકળ રીતે ક્યારે નાખવામાં આવે છે અને છતાં લોકો કેટલી વીરતા બતાવી શકે છે એ સમજવા માટે આ પુસ્તક મોટો ફાળો આપશે.

—વલ્લુભાઈ શુક્લ

